12 396/24

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

OLVASÓTERMI KÉZIKÖNYVTÁR
017341
KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A GÖRÖG SZELLEM EURÓPA KULTÚRÁJÁBAN

ÖSSZEÁLLÍTOTTA GERÉB JÓZSEF

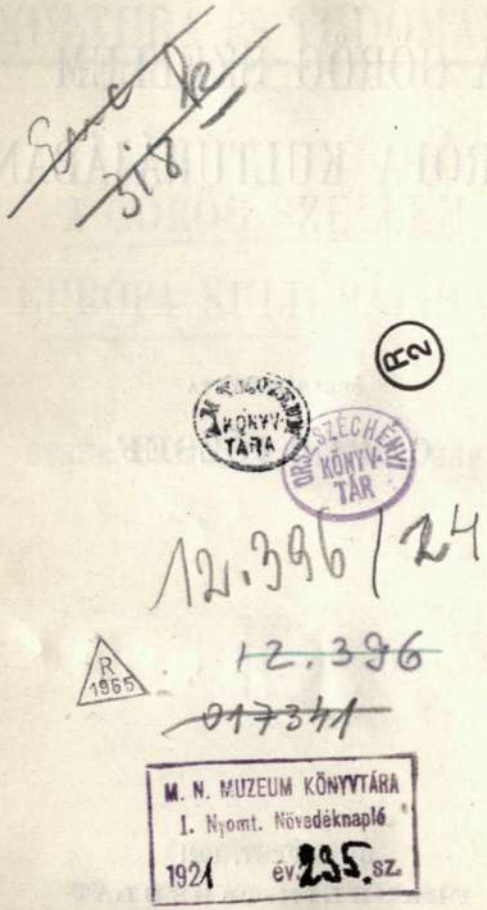
BUDAPEST, 1921
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

A GÖRÖG SZELLEM EURÓPA KULTÚRÁJÁBAN

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

GERÉB JÓZSEF

BUDAPEST, 1921
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
KIADÁSA

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
1. Nyomt. Növedéknapló
1921 év 235. sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

Előszó.

Negyven év óta foglalkozom a Renan Ernő szerint legszebb ismeretkörrel, a görög kultúrával, s így örömmel ragadtam meg a Franklin-Társulat által felajánlott megtisztelő alkalmat, hogy a görög eszmékről, melyek irodalomban, művészetben, közéletben, tudományban és bölcseletben oly gazdagon sarjadoztak, összefoglaló áttekintést nyújtsak. A szép feladat azonban nagy felelősséggel jár; kellő szempontot kellett keresnem hozzá, hogy élesen elválasszam a jelentős, tehát kidomborítandó, és a jelentéktelenebb, tehát elhagyható vonásokat. Könnyebb lett volna a görög nép kultúráját fejlődésében és részleteiben ismertetnem, tekintet nélkül arra, hogy milyen hatással volt Európa műveltségére. Csakhogy így munkám sokkal terjedelmesebbé dagadt volna, mint amilyen a «Kultúra és Tudomány» sorozatában megjelenhetik. Ezért választottam a gyakorlatibb szempontot.

E kis könyv kísérlet annak a feltüntetésére, miként hatott a görög szellem nemcsak az irodalomban és a különböző művészetekben, hanem a gondolkodás ama berkeiben is, hol a modern világ kétségbevonhatatlanul felsőbbségben érzi magát. De a következő rövid vázlatok azt akarják bizo-

nyítani, hogy a görögök a *gondolkodásban* (épúgy a reális tudományokban, mint egyéb más területen) szintén komoly érdemeket szereztek; s ha nem fedezték is fel a gőz erejét és a villamosságot, olyan eredményeket értek el a mechanikában, melyeket modern mérnökök sem múltak felül, bármennyire magasztalják is a természeti erők fölött kivívott hatalmukat. Így nemcsak a görög forma, hanem a görög gondolkodás is a legremekebb látvány, melyben a világ valaha gyönyörködött.

Ne higyje azonban senki, hogy Winckelmann és a neohumanizmus szemüvegén nézem a görögöket. A múlt század hetvenes éveiben nálunk és Németországban egyetemi előadások és könyvek (így Burghardt Jakabéi is) eszményileg fogták fel a görög szellemi világot. De csakhamar megismerkedtem angol történetírók és filológusok műveivel, kik józanabb és gyakorlatibb álláspontot foglaltak el. Főleg *Mahaffy* J. P. könyvei, melyek azóta egész kis gyüjteménnyé szaporodtak, tárták fel reális színben a klasszikus kultúrát. Azt is tapasztaltam, hogy a világ már a múltért nem lelkesedik, csak azért, mert elmúlt. A tizenkilencedik század még «örök vágyat» érzett a klasszikus ókor iránt, mely a jelenkor lelkületét izgató titkokat végre mégis fel fogja tárni. Ma azonban senki sem hisz az ókor mindenhatóságában. A világ a maga lábára állott és előre szegzi tekintetét. De a megtett utat és kiinduló pontját, a görög szellem munkáját, annál inkább kell ismernie, hogy tudatosabban tűzhesse ki jövendő céljait. E páratlan hatású görög munka sokféle területein kiváló vezetőim voltak ez említett Mahaffy könyvei, s remélem, olyan világos képeket nyujtok az egyes fejezetekben, amilyeneket én kaptam belőlük, támogatva természetesen Meyer Eduárd, Wilamovitz, Diels, Gomperz, Heiberg és mások műveitől, melyeket a klasszikus világgal foglalkozók legszívesebben olvasgatnak.

Nagyon örülnék, ha ez a kis könyvem is olyan szíves fogadtatásra találna, mint «Klasszikus világ és modern műveltség» című tanulmányom (az Olcsó Könyvtárban) és a római kultúrát ismertető könyvem a jelen sorozatban. Így az én «trilógiám» — si licet magnis componere parva — eleven figyelmeztető volna, hogy intelligens ifjúságunk nevelésében a klasszikus ókor ápolása magyar műveltségünk alapjainak fenntartása és fejlesztése végett feltétlenül szükséges dolog.

Budapest, 1920 december 24.

Gerébb József.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	3
I. A görög nemzeti géniusz	9
II. Költői irodalom	31
III. A próza	50
IV. Építészet és szobrászat	75
V. Fesztészet és zene	97
VI. Tudományok	115
VII. Állam, társadalom és törvények	142
VIII. Filozófia és vallás	167
I. függelék. Az athéni demokrácia	194
II. « A feminizmus első prófétája	215

I.

A görög nemzeti géniusz.

Olvasóim aligha vonják kétségbe e könyv címében jelzett tényt: a modern műveltség nagy összefüggését a régi görög kultúrával. Ha kételkedik benne valaki, hiszem, hogy az egyes fejezetek elolvasása után a megtértek számát fogja szaporítani. De még a beavatottak részére sem lesznek fölöslegesek a világos bizonyítékok, a szoros kapcsolatok feltüntetései. E nagy igazság előleges elismerését kérve, először az okokat fürkészem, melyek a görögöknek e kiválóságot megadták. Minden nagy eredmény okai rég elmúlt idők fátyla alatt rejtőznek; rájuk borul az antiquitás, a feledés köde, melyet nem mindig oszlat el az archeológia kutató mécsese, a történeti nyomozásnak gyakran csak pislogó lámpája.

Sokszor hallatja szavát azoknak felületes álláspontja, kik nem ismervén a görög forrásokat, megelégszenek az európai kultúra római eredetével, s így könnyen tovasiklanak a görög lángész munkája fölött. Mivel Európa vezető nemzetei a római műveltségnek köszönik kultúrájukat, sokan azt állítják, hogy Róma érdeme nem kisebb, mint Hellászé. Róma hódította meg országutaival, hadse-

regével, törvényeivel, nyelvével Európa nyugati részét és középső területéből is sokat; ő terjesztette a barbárok közt azt a kultúrát, melyet ő maga átvett és századokon át ápolt. A latin eredetű népek, melyek a tizennyolcadik századig a civilizáció előharcosai voltak, Rómának a gyermekei és nagyon keveset tanultak közvetlenül a görögöktől.

De ha elismerjük is, hogy Európában a rómaiak vitték előre a haladás fáklyáját, mi az oka annak, hogy ők mégis kizárólag a görögök tanítványai? Miért vallják mindannyian, hogy Görögország volt haladásuk egyetlen forrása? A legalkalmasabb időpontban ismerkedtek meg Etrúria, Karthagó, Sziria és Egyiptom kultúrájával, de ezeknek fénye szemükben csak érdekes vonások halmaza volt, míg a görög szellem előtt föltétlenül meghódoltak. Vergilius, egy igazán nagy költő, görög minták szerint alkotja műveit, és nemcsak Homérost utánozza, hanem másodrangú görög költőket is. Horatius, egy igazán nagy művész, azzal büszkélkedik, hogy ő szerzett Itáliában a görög lírának otthont. Lucretius, kit csak azért tartanak sokan eredeti szellemnek, mert görög mintái teljesen elvesztek, azt vallja főérdemének, hogy a görög tanító költészet műfaját ő szólaltatta meg először latin nyelven. Alig képzelhető nagyobb hatás, mint amilyennel e leigázott nép a büszke hódítókat elbűvölte. A görög hatásnak egy második hulláma már az ellatinosodott Európát érte, s oly forradalmat keltett művészetben és irodalomban, hogy renaissancenak, újjászületésnek nevezték el. És volt a tizennyolcadik század végén egy harmadik hullám is, a Winckelmann

iskolájához fűződő neohumanizmus, mely még mélyebbre szántott a görög kultúra talaján; szinte megszabadította a római kéregtől, hogy tiszta fényben ragyogtassa eredetiségét.

Görögország modern történetírói, midőn művük elején Hellász kivételes szellemi munkáját jellemzik, okát is keresik e csodálatos ténynek. Magyarázatuk rendszerint visszhangja annak az elméletnek, melyet Buckle az angol civilizációról írt híres könyve bevezetésében felállított. Azt bizonyítgatja benne, hogy az embert külső körülmények alakítják; ezek határozzák meg nemcsak fizikai, hanem szellemi fejlődését is. Így például Egyiptom nagyságát és a természet akadályai fölött kivívott régi győzelmét meleg éghajlatának és mérsékelten nedves levegőjének tulajdonították. Hasonlókép az Aegaei-tenger mérsékelten meleg levegője, nagyszámú szigetei, rendkívül gazdagon tagozott partvidéke, öblei, ezeknek megtört vonalai és változatos képei: e különböző erők eredői gyanánt fejlődtek ki természetszerűleg a vidék lakosságának tulajdonságai; ezek alapozták meg a görög törzsek felsőbbségét.

Ilyen következtetések azonban felületes és pontatlan megfigyelésből erednek. Azt állították, hogy Egyiptom szükségkép vált egységes birodalommá; földjét a természet szigetelte el szomszédaitól, s hozzájárult a tény, hogy nagy országútja, a Nilus, az egész országot átszeli. De most már tudjuk, hogy ez az elmélet hamis. Egyiptom, mielőtt két birodalommá, majd egységessé alakult, évszázadokon át járások formájában külön politikai egységekben élt, s ezt az összpontosítást nem a természet, hanem egy hódító lángesze alkotta

meg. Ennek az országnak természeti tulajdonságai az Indus folyó mentén is megtalálhatók. Mellékfolyói a távoli bennföld hegyeiről bő vizet hoznak és időszakonkint vízáradást keltenek; hosszú sivatagon vezető pályája alatt egyetlen folyó sem ömlik belé, torkolata vidékén ő is deltát alkot. De azért az Indus mentén lakó népek nem emelkedtek oly fokra, mint az egyiptomiak. Adataink felbátorítanak arra az állításra, hogy ha az egyiptomiak az Indus mellett, az indusmelléki népek pedig a Nilus mellett telepedtek volna le, akkor e két folyó az emberi kultúra történetében szerepet cserélt volna. Szintúgy a görög törzsek, ha az Adriai-tenger gazdag öblözetü keleti partjain és szigetein telepednek le, s Kisázsia helyett Itália keleti partjait szemelik ki gyarmattelepekül, — vagy ha Itália nyugati részét választják hazájukul, közelben a nagy és termékeny szigetekkel: kétségkivül ép oly kedvezőnek találták volna e környezetet élénk szellemük kifejtésére, viszont Szardinia és Korzika lakosai, bár talán helyzetük e tájon a legkedvezőbb, nagyon alacsony fokon maradtak a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Sziciliára nem akarok hivatkozni; nagy területét sokáig nem szelték határok; a szikélusok, szikánok és föniciaiak alatt jelentéktelen szerepe volt; a görögök pedig csak akkor emelték ki a homályból és alakitották át viruló szigetté, mikor az anyaországban már nagy kultúrát fejlesztettek ki. Ekkor lett csak Szicilia a hellénség ragyogó provinciája.

Elfogult laikus álláspont az indogermán népek közt könnyen hajlik arra a felfogásra, hogy a faj kiváló vonásai jobban domborodnak ki azokban

a nemzetekben, melyek az árja-törzs tisztább ágához tartoznak. De a vizsgálatok ép ellenkező eredménnyel szolgálnak. Minél jobban hatolunk a görög nyelv ismeretébe, annál több oly szótőre akadunk, melyek nem indogermán eredetüek. Igen sok közönséges szó, mint βασιλεύς vagy τύραννος, nem magyarázható árja tövekből. Helynevek, mint Tiryns, Assos és sok más hasonló, azt bizonyitják, hogy a görög ép oly kevert nép volt, mint a szlávok vagy kelták.*

A görögök szellemi felsőbbségét magyarázó okok eszerint elvesztik bizonyító erejüket, s igy egy utolsó és kétségtelen tényre kell utalnunk, mely azonban szintén megmagyarázhatatlan: olyan nemzeti géniuszuk volt, mely fajrokonaikban és szomszédaikban hiányzott. Véglegesen be van bizonyítva, hogy a meleg és a nedvesség csak számbelileg mozditotta előre az emberi fajt; némely törzsek már korai kezdetüktől fogva kiválóbbak voltak, mig mások a legkedvezőbb körülmények között is alacsonyabb színvonalon vesztegeltek. Ezt a rejtelmet még egy történetiró sem oldotta meg. De van-e különösebb dolog, kérdezhetjük tovább, mint egy kialakult társadalomban az egyéni géniusz? Ez oly párhuzamos jelenség, mely álláspontunkat meg nem magyarázza, legfölebb igazolja. Különösebb-e az, hogy egy nép

* Fick Ágost, a kiváló összehasonlító nyelvtudós könyvei a görög személy- és helynevekről mutatják, hogy nagy részük nem görög eredetü. Meglepő ez főleg Attikára, a görög kultúra legtisztább otthonára vonatkozólag, mely tehát nagyszámú bennszülött lakosságot elnyomott. Az athéniek jogcíme igy autochthon (őslakó) eredetükre nagyon is vitás.

kivételesebb tehetségekkel lép fel a történelemben, mint az, hogy egy eddig föl nem ismert törvény alapján föllép egy lángeszű ember? Ha megfigyeljük azoknak a felsőbb tehetségűeknek családi viszonyait, akik birodalmakat szerveztek vagy felforgattak, akik új területekkel gyarapították a tudományokat, akik nagy művészeti vagy irodalmi alkotásokkal szaporították az emberiség kincseit: nem találunk sem törvényt, sem okot, mely e szórványos jelenségeket megmagyarázná, valamint nem tudják megmagyarázni az égboltozat ismert csillagai közt feltünő meteórokat sem. E felsőbbrendű emberek általában jelentéktelen szülőktől származnak, jelentéktelen testvéreik vannak; csak nagyritkán juttatják utódaikra nagy jellemvonásaikat. Vannak köztük egyetlen fiúk, de olyanok is, kik egy nagyszámú családnak legidősb, vagy legifjabb vagy közbenső tagjai. Egészség szempontjából sem válnak ki mindig. Vannak köztük koraszülött és utószülött gyermekek, gyengék és nyomorultak, kiket csak az önfeláldozó anyai gond tarthatott meg az életnek.

De ha polgárosult társadalmakban az egyéni élet első kezdeteit titokzatos homály borítja és mi a lángész szórványos felbukkanásakor csak a véletlenre utalhatunk, csoda-e, ha évezredek múlva, miután a népek gyermekkorát sűrű ködréteg takarta el, nem tudunk jobb feleletet adni, midőn egy fajban a nemzeti géniusz bámulatosan sokoldalú működését szemléljük, míg fajtestvérei nem jutottak a közönséges átlagon felül? Így csak egy dologra vetjük a súlyt: e ritka jelenséget nem szabad tagadni, ha nem is tudjuk adni az okát.

Végeredménykép elfogadhatjuk tehát, hogy

egy népnek nagyobb tehetség juthat osztályrészül, mint a többinek. És most vizsgáljuk meg, hogy miben áll ez a kiválóság. Itt pedig ismét az egyéni lángész analógiája támogathat bennünket. Az első és legfelületesebb felelet az, hogy a lángész eredeti: új eszméket vet föl, problémákat új módszerrel old meg, új ösvényeket tör a kutatásnak; míg az átlagos ember csak azt ismerheti meg, amit mások már előtte feltaláltak. Mélyebb és pontosabb kutatás azonban rámutat arra, hogy teljesen új eszmék igen ritkán merülnek fel. Az egyéni lángésznek majdnem egész munkája, mint Goethe is mondja, abban áll, hogy feldolgozza magában azt, amit mások elgondoltak, s olyat termelnek, ami egészen új dolognak látszik, pedig csak új köntöst adtak a réginek. Nincs találóbb példa, mint a nagy zeneszerzőké. Eredeti dallamok és motivumok adománya vallomásuk szerint ritka és becses; feltalálóját joggal tekintik lángésznek. De egyetlen más dallam vagy motivum sem ragadhatja meg a hallgatót, csak az, mely teljesen jól ismert elemeknek a kombinációja. Az eredetiség csupán azoknak egyéni feldolgozásában és kifejtésében nyilvánul meg.

Ha tehát elfogadjuk, hogy a lángész egyik leglényegesebb vonása mások munkájának jelentős egyéni feldolgozása, akkor nemcsak azt állíthatjuk, hogy a görögök e tehetséggel meg voltak áldva, hanem azt is, hogy olyan földterületen telepedtek le, mely kiválóan alkalmas új eszmék sugalmazására és tért nyujtott mindazon kapcsolatokra, melyekre eleven eszük ösztökélte. Föntebb jeleztük eltérő álláspontunkat azokétól, kik egy faj jellemzésében nagy súlyt vetnek az általa lakott vidékre.

A külső természet iránt a görögök egész nagy történetükön át meglepőleg közömbösek voltak. A környezet festőisége iránt tanúsított érzékhiányt nevezetes hibául rótták fel nekik. De bár földrajzi helyzetüket nem fogadjuk el nagyságuk magyarázatául, mégis súlyosan esik a mérlegbe Görögország környezete is, csakhogy egészen más okból. E nép a maga hazáját két teljesen különböző civilizáció határai között alapította meg; el tudta sajátítani mindkettőnek az eszméit és egyesítve őket, rájuk tudta sütni a maga egyénisége bélyegét.

A délről és keletről beözönlő hatást illetőleg nincs semmi kétség. Kadmos, Danaos és más hősök mondája bizonyítja, mily sok művelődési elemet szállított Fönicia és Egyiptom Görögországnak. Ugyanezt jelzi a krétai Minos mondája is, akinek birtokán a legújabb ásatások valóknak igazolták a hagyományokat. Innen hatolt egy nagyon régi kultúra az Aegaei-tenger szigetein át Görögországba. Vajjon a krétai Knossosban használt írásjelek utat törtek-e Mykénébe és Tirynsbe, nem állapíthatjuk meg biztosan, de valószínűnek látszik, s ilyen betűk lehettek azok a «gonosz jelek», melyeket Homéros szerint Bellerophon magával vitt, hogy sorsa a likiai királynál váratlanul jóra forduljon.

Azután elterjedtek a föniciai betűk, s ugyancsak föniciai kereskedők hozták át Babylonból a bevésett pecsétek használatát. Az afrikai elefántcsont és strucctojás, valamint sokféle tárgyon a rajzolatok majdnem biztos irányt jelölnek délvidékről. És mégis megcáfolhatatlan tény: Hellász talaján a legrégibb művészeti csirák — melyeket

eddig nem mer a kutatás hellén jellegűnek mondani — inkább európai jellegű vonásokat tüntetnek fel, s ezek a mykénéi művészetre is hatottak. Középeurópában is volt már civilizáció, melynek elemeit a görögök is elsajátították, tehát északról is kaptak serkentést. Elnevezték keltának, pelazgnak, és sírdombjai egészen Irlandig hatoltak. Ebből a forrásból eredt a borostyánkő mint dekorativ elem, mely ép oly idegen Görögországban, mint a strucctojás. Középeurópából való a régi bronzfegyverek formája, valószínűleg a méhkasalakú sírbolt is, szintúgy különböző szerszámok és fegyverek díszítési módja. És ki tudná megmondani, mi minden szivárgott át abból a forrásból, melyet a görögök pelazgnak neveztek? A hellén faj tehát kétféle kultúrának a mesgyéjén állott; e kettőnek hatása alatt teremtette meg azt a különös tipust, mely végre a világ legtökéletesebb formájává fejlődött.

Az elsajátítás e mohó hajlama sokszor gyengeségnek a jele; magában rejti az elsatnyulás veszedelmét, sőt ama nép közé való beolvadást is, melynek eszméit elfogadta és fejlesztette. A történelem sokféle példával szolgál: legyőzött népek elhagyták nyelvüket, vallásukat, s a hódítókét fogadták el; viszont olykor a hódítók olvadtak be és a legyőzött nép kerekedett felül. A görög faj egyik szembeszökő vonása, hogy könnyen átvesz idegen eszméket; szomszédainak találmányaiból mindig kész hasznot meríteni, de ízlése mindig felsőbbséges és sohasem olvad be idegen népbe, hacsak kisebb csoportban több századon át el nincs zárva az anyaföldtől. Az eretriaiak, kiket Dareios katonái Ázsiába hurcoltak és Babylonia

gazdag földjén telepítettek le, hosszú idő után a környezetbe olvadtak bele, és mégis felismerték őket két század múlva görög katonák, midőn Nagy Sándor Mezopotámiát elfoglalta. Valószínűleg ők is ápoltak egy megható szokást, melyről Strabón emlékszik meg, midőn a görög világ nyugati szélén, Poseidoniában (az itáliai Pæstumban) lakó görögökről beszél. Ezek a szamnitoktól teljesen a barbárságig lesülyesztve, évenként egyszer mégis összejöttek siratni sorsukat, hogy görög életük örökre elveszett. E kevés jelentéktelen kivételt leszámítva, a faj sohasem olvadt más népbe, bármily hatalmas és művelt volt is az. Mindig megőrizte nyelvét és jellemző vonásait, attól az időtől fogva, hogy Homéros achajai népfők udvarában énekelt, egészen máig, midőn tudósok és készülő archeológusok Athénre mint zarándoklásuk legszentebb pontja felé tekintenek.

A görög nyelv fennmaradása is megható bizonyíték. Azt hiszem, a Kr. e. nyolcadik századtól kezdve a Kr. u. huszadik századig nem volt Görögországban nemzedék, mely meg nem értette volna Homérost. Ha valaki ezt érzelmi okokra vezeti vissza, még merészebbet állítok: hogy a régi attikai próza nagyon keveset különbözik a mai attikai prózától. Ha például Hérodotos fölkelne sírjából és mai athéni újságot venne a kezébe, bizonyára meglepné a betűk szokatlan alakja, de csakhamar felismerné bennök a maga írásjeleit. Azután felismerné azt a nyelvjárást, melyet a maga korában Athénben hallott; s bár a mondatszerkezeteket és kifejezéseket póriasaknak, kiejtésüket nagyon furcsának találná, egyheti gyakorlat után folyékonyan tudná azokat olvasni. Ehhez

hasonló jelenség Európában másutt sehol sem volt tapasztalható.

Ez az állhatatosság lelki vonatkozásban is megnyilatkozik náluk. Paradox tétel, melyet itt hosszasabban nem bizonyíthatok, hogy a klasszikus ókor görögjeinek, bár szellemi és művészi téren olyan nagy munkát végeztek, amilyent utódaik sohasem tudtak elérni, majdnem olyanok az erkölcsi tulajdonságaik, mint a maiaknak, kik a legújabb világháborúban oly kétes és oly kettős magaviseletet tanúsítottak, és jogot formálnak nemcsak a nekik juttatott új területekre, hanem még Tráciára és Konstantinápolyra is. Mindkét kor görögjeiben megnyilvánul a ravaszság, mely különös gyönyört talál ellenfelének kijátszásában, és megnyilvánul a szorgalom, a hazaszeretet. De viszont irigy a mások sikereire; vallásgyakorlatában hiányzik a bensőség és az igazságot nem sokra becsüli. Pheidias, Polykleitos, Praxitelés és Skopas modelljei ma is megvannak; Platon dialogusainak a személyei is élnek. Megtestesült bennök a művészet és az irodalom géniusza, s ők megértették a lángeszű gondolatokat, míg az átlagos görög ember, az átlagos görög társadalom, ha a műveltség magas színvonalát el is érte, semmiképp sem volt tökéletes. Csak azért említem ezt, hogy hangsúlyozzam álláspontomat: nem vagyok vaskalapos iskolamester, ki kedves ismeretkörének csak nagy vonásait látja, hanem őszinte ember, ki a múltat az igazság józan mértékével méri és becsüli meg.

Pedig ez nem könnyű dolog, ha szemtől-szembe nézünk e halhatatlan népnek csodálatos alkotásaival. Mi mindent nem vittek véghez a világtör-

ténet színpadán, mióta a régibb gazdag civilizációk örökségét átvették! Meghódították és annyira beolvasztották hazájuk régibb lakosait, hogy egyedül magukban látták az ország birtokosait. Némelyek közülük ellenvetés nélkül büszkén vallották magukat bennszülötteknek. Azután elszéledtek a Földközi-tenger különböző partvidékein; eljutottak Itáliába és Siciliába, melyek mindenütt görög területekké váltak, ahol rajtuk civilizáció fejlődött ki. Azután sikeresen verték vissza a perzsa hatalmat, mely Görögországot meghódított provinciává akarta tenni. Kisázsiai testvéreik, kik több nemzedéken át perzsa uralom alá kerültek, mindig megtartották nemzetiségüket, és nem mondhatni róluk, hogy azt akkor kapták vissza, mikor a perzsák makedón uralom alá kerültek. E hellenisztikus korban Makedonia, Kisázsia, Előázsia és Egyiptom földjén görögök voltak az urak. Midőn a rómaiak igát tettek a nyakukra, s a görögök tiszteletét a gőgös hódítók megvetése váltotta fel, akkor sem szűnt meg a görög irodalom, a görög filozófia, a görög művészetek, a görög finomság uralma. Valóban oly szívós volt a görög befolyás, hogy uj összekötő lánc alakult Kelet és Nyugat között; a régi Byzantion helyén uj főváros épült, hol a görög finomság és a görög művészet a durvább Nyugat szemében az előkelő méltóság és fény csúcspontja volt. S mikor e fényes központot a barbár keresztesek kifosztották, majd pedig a törökök elfoglalták, egynéhány elmenekült görög tudós az irodalom halhatatlan kincseivel Nyugateurópában szellemi fáklyát gyújtott, mely azóta sohasem hamvadt el.

A görög szellem e felélesztő hatása, azt hiszem,

igen tanulságos. Semmi sem mutatja világosabban vagy nagyobbszabású példában, mennyire más a másodkézből eredő vagy csupán hagyományon alapuló ismeret, mint a közvetlen forrásokból merítő tudomány. Kétségtelen igazságnak tartották a római császárság hanyatlása idején, szintúgy a középkor végéig, hogy a római élet a görög kultúra minden értékes elemét felszívta, hogy a római törvény, a római építészet, a római közigazgatás sokkal tökéletesebb volt, mint a tanítómesteré. Pedig a görög építészet utolsó virága, a bizánci stílus is, mely a konstantinápolyi Aja Sophia-templomban érte el legnagyobb alkotását, behatolt Itáliába és Nyugateurópába, hol a díszes normann-stílus neve alatt foglalt helyet a templomépítészetben. A velencei Márkus-templom e görög stílusnak leggazdagabb, de már hanyatló alkotása. De mint említém, általános volt a meggyőződés, hogy az átvett kultúra minden tekintetben pótolja a görög eredetinek összes jó tulajdonságait. Sőt egy esetben, a biblia latin fordításában (a Vulgatában), szent Jeromos a maga művét az eredeti héber és a görög közé helyezve, magával Krisztussal hasonlította össze a két lator között. Keresztyén templomokban görög szobrokat utánoztak, sőt elhelyeztek olykor eredetieket is. Aristotelést, kit a legnagyobbnak és legegyetemesebbnek vallottak a görög filozófusok között, latinra fordították és majdnem latin szentnek kanonizálták. S nem volt-e szemükben Vergilius mélyebb és művészibb Homérosnál? Nem volt-e a *Dies irae* mélyebb és hatalmasabb szózat, mint Horatius játszi költeményei és Ovidius triviálitásai? A nyugati világ így latinná lett, s az emberek

meg voltak elégedve római műveltségükkel, pedig ez csak a görög kultúrának egyik hellenisztikus hajtása volt.

De az eredeti források hirtelen és bámulatos változást idéztek elő. Kiderült, hogy a középkor latin műveltsége a nemesebb típusokat alacsonyabb fokra sülyesztette, hogy az északról behatoló újabb irányok az építészet és a többi művészetek tiszta formáit megzavarták, hogy a középkor leghatalmasabb megnyilvánulása, Dante komor fénye, a görög élet derült vidámságát szigorú és kínzásokkal fenyegető vallással helyettesítette. A hellén derültség visszatértéhez kétségkívül sok pogány vonás fűződik, de ezt a forradalmat a római egyház zsarnokságával szemben azok nem sajnálhatják, akik nem hihetik, hogy az embereket csak úgy lehet visszatartani a bűntől, ha nagyobb bűnnel, az érző lélek örök kínzásával rémítgetik. A csúcsíves komor templom alkalmas imaháza volt a szigorú Istennek; viszont a renaissance-palota a fénynek és vidámságnak volt otthona. Itt az emberek meghatott lélekkel olvasták Homéros eposzait, a görög tragikusokat és főleg az isteni Platón dialogusait; közvetlenül érintkeztek a forrással, melyből egykor a római kultúra táplálkozott.

Így a görög tanulmányok előkelő helyet kaptak a műveltek nevelésében. Európa megismerte teljességében és megbecsülte mélységében a görög irodalmat; elemezte és megértette a görög filozófiát, s ami még finomabb, a görög művészet fenségét. A nagy nemzetek által rendezett kutatások ma is szaporítják a renaissancetól kiásott kincseket; Görögországban földdel borított templomromok után kutatnak és Egyiptom homokjában görög szövegeket keresnek. A tizenkilencedik század kultúrájának nagysága nem kis részben nyilvánult meg abban is, hogy a klasszikus görög lélek páratlan finomságát teljesen felfogta. Látogassuk meg valamely múzeumban az újabban talált görög töredékeket és apróbb műipari alkotásokat, amilyenek itt Budapesten is láthatók, s a szobrocskák, díszítmények, vázák, apróbb arcmásolatok láttára önként kialakul az az erős meggyőződés, hogy mindez a legfinomabb művészet, melyben alig található pórias vonás.

Ily körülmények között még ötven év előtt nagyon megokoltnak tartották a művelt osztályok nevelésében a görög tanulmányok ápolását. E tényt alig vitatta valaki. De minél inkább behatolt Európába az amerikaias, utilitárius szellem, annál inkább fenyegette apály a középiskolai görög tanulmányokat. Még a legműveltebb államokban is szünedezik lassankint az arisztokratikus felfogás, hogy a magasabb általános műveltség kevesebbeknek kiváltsága legyen. A demokratikus felfogás pedig hangsúlyozza, hogy a görög tanulmányok ápolására nincsen már időnk; gazdag és szegény egyaránt csak közös célnak élhet, mindenkinek egyforma műveltségben kell részesülnie. Vegyük hozzá, hogy a modern természettudományok területe annyira megnövekedett, hogy mind nagyobb helyet követelnek számukra az iskolákban. A tantervek így átalakultak és a tanuló ifjúság befogadóképességének rovására annyira kitágultak, hogy már azon gondolkodnak, mit kell feláldozni, hogy sikeresen taníthassák a többit. A

modern tudományok hívei természetesen az ellen fordulnak első sorban, amit ők «holt nyelv»-nek hívnak; s mivel a görög kultúra az ő szemükben nagyon régi korból való, a betűi is elütnek a miénktől, elérték azt, hogy igen sok középiskolát felmentettek a görög nyelv tanításától; sőt a mi gimnáziumainkban már nem is kötelező tantárgy, s szabad elhatározására bízzák a szülőknek, akarják-e gyermekeiket e nyelv tanulmányában részesíteni. A reformerek, akiknek nagyrésze sem a görög, sem a római kultúrát nem ismeri alaposan, még éreznek tiszteletet a latin nyelv iránt; még a modern nevelésben is hangoztatják a fontosságát. De óvakodjunk a csalódástól. Csakhamar beállhat az idő, mikor támadásaik e második «holt nyelv» ellen fognak irányulni és alapműveltségünk e második alkotó elemét is hajlandók lesznek sutba dobni, mert a támadást ezen értékes elemek ismeretének teljes hiányával szervezik. Aki ismeri a kultúra fejlődését, tudja, hogy sokkal nagyobb kincs rejlik a görögben, mint a latinban; hiszen annak, amit a latin tanulmányokból nyerünk, legnagyobbrészt görög kultúra az alapja. Vajjon nem volna-e hátrányos, ha a másodlagos kultúrát tanulmányozva, annak eredeti forrásait elhanyagolnók?

S itt felmerül egy eszme, melyre érdemes kitérni. Tudákos emberek állítása szerint a latin nyelv elégséges grammatikai és történeti tanulmányok megalapozására. A nagy nemzetek között sokan vannak, kik becsülik a mélyebb műveltséget; homályosan érzik, hogy e műveltségnek görög a forrása és szeretnék kitölteni a hiányt, melyet modern műveltségükben találnak. De inkább

másodrendű forrásokhoz, vagyis fordításokhoz nyúlnak. Az angol, francia és német irodalom tényleg rendelkezik ily fordításokkal, melyeket magyarázó kézikönyvek és népszerű tanulmányok is támogatnak, úgy hogy az ifjúkori iskolázásból eredő hiányt pótolni hivatottak. Nem is lehet tagadni, hogy a külföldi ujabb fordítások már hivebbek, mint a függetlenebb utánzóké, kik nem riadtak vissza saját palettájuk színeivel tarkítani a görög eredetit. Az sem vonható kétségbe, hogy a mai fotografia hívebben adja vissza épületek és szobrok vonalait, mint a legjobb festők, bár némelyiknek költői lelke például a pæstumi templomot bűbájos levegőjével együtt varázsolta a vászonra, amit a fotografus nem tehet meg. De ép ez bizonyítja a finom igazságot, mely a fölvetett eszmével összefügg: eredeti műremek különböző magyarázatokat sugall, míg egy bármily kiváló másolat ritkán enged meg egynél többet. Míg tehát az eredeti mű gondolatokat kelt, a másik már korlátozza az értékelést. A másolatban mindig elvész valami, és minél hívebben igyekszik a másolat visszaadni az eredetit, annál szolgaibb szellem lakozhatik fáradságában. Bizonyos, hogy sok másolat nagyobb műremek, mint az eredeti. Ilyen például az uj testamentum angol fordítása, szintúgy Vergilius *Georgicá*-jának némely részlete gyönyörűbb, mint Aratos költeménye, amelyet mintául vett. De ezek a ritka kivételek nem ingatják meg az előbb említett igazságot. Igy Vergilius, talán a leghivatottabb utánzó, ki valaha élt, oly mesterrel szemben, mint Theokritos, nanyon háttérbe szorul. Ha Theokritost csak Vergilius *Eclogá*-i révén

ismernők, nem becsülnők többre, mint egy harmadrendű költőt.

A tanulság világos: a legnagyobb buzgalommal forduljunk a forráshoz. Ne elégedjünk meg a rávonatkozó tanulmányokkal és fordításokkal. Üssük fel az eredeti írókat, fejtsük fel a nyelv titkait, amelyben azok először megszólaltak, s akkor bennünk is oly renaissance alakulhat ki, mint a milyen felhajnalodott a tizenötödik század meglepett humanistáiban. E kis könyv egyes fejezeteinek főhaszna talán az lesz, hogy vágyat ébresztenek az olvasóban a nagy eredeti műveket megismerni; de elégedetlenséget is kelthetnek, ha az olvasó már nem fiatal, s nem szentelhet kellő időt egy antik nyelv tanulmányozására. Mert egy nyelv megtanulása mindig kemény feladat, különösen előrehaladott korban. De ha már az illető maga nem tanulhatja meg, ösztönözze és irányítsa legalább az ifjú nemzedéket. Nem tagadhatjuk, hogy a görög nyelv ismerete nálunk a múltban is, jelenleg is szűk körre szorult, de mindig volt egy tekintélyes kör, mely igazi műveltségre vágyott.

Egyetemi és főiskolai városokban van nálunk legalább két gimnázium; az egyikben kötelező tantárgyként kellene szerepelnie a görögnek, s ezt lelkes filológusok eleven módszerrel könnyen megkedveltethetnék oly szülők gyermekeivel, akik a magyar kultúra és tudomány ápolásában vezérszerepet játszanak.

A görög mesterműveknek ép úgy, mint egyéb fajta mesterműveknek megvan az a tulajdonságuk, hogy másolataiknak is nagy a műbecsük, s azok a kiváló fordítások, melyek irodalmunkban

már nem is oly csekély számban megjelentek,* méltó helyet foglalhatnak a finomabb izlésű emberek könyvtárában. De ha az ember az eredetiekhez nyúlhat és megbirkózik velük, a fordítások ránézve elvesztik értéküket. A híres angol államférfiúnak, Gladstone Vilmosnak könyvtárában külön szakosztállyá nőttek fel az öt világrész különböző nyelvein megjelent Homéros-fordítások, melyeket a fordítók küldtek be neki homérosi tanulmányaiért kifejezendő tiszteletük jeléül. Midőn egy tudós megkérdezte tőle, vajjon beléjük tekint-e olykor szabad óráiban, azt felelte, hogy soha, mert kevés szabad idejét az eredetiek tanulmányozásának szenteli. De van-e egy irodalmi mestermű nagyságának nyilvánvalóbb jele, mint sok fordítása? Mert ha egy irodalomban meg is jelent már jeles fordítása, minden nemzedék arra törekszik, hogy ujabb kisérletet tegyen e bűvös, soha meg nem szünő feladat sohasem tökéletes megoldásában.

Ha nem is tud magyar ember más nyelven beszélni, elolvashatja fordításban azt az öt fenséges költeményt, mely mindig nagy hatással volt és van a művelt emberiségre. Ezek pedig: Homéros Iliásza, Aischylos Oresteiája, Dante Pokla, Shakespeare Hamletje és Goethe Faustja. Kettő közülük görög, de meg kell jegyeznem, hogy velök a görög irodalomban más költői alkotások is méltán versenyeznek, így az Odysseia, Sophoklés Oidipusa és Antigonéja, Aristophanés Madarai, Pindaros pythói ódái, számba nem véve kisebb gyöngyszemeket, milyenek Sapphó és Simonidés

* A II. és III. fejezet fel fogja őket sorolni.

apróságai és Theokritos idilljei. A modern nagy irodalmakban nem igen találhatunk olyan mesterműveket, melyek az előbb említett költeményeket utólérnék, annyira kiválnak irodalmi szempontból a görögök. Fájó büszkeséggel mondhatjuk, hogy Arany és Petőfi több költeménye szintén fenséges alkotás, de a világirodalom eddig csak Petőfit ismeri, bár inkább forradalmi verseit, nem pedig azokat, melyekben a költő még nagyobb: mély családi érzelmeit tolmácsoló bűbájos dalait.

A görög építészet emlékei többé-kevésbé csak romokban maradtak reánk, de a legkiválóbb szakemberek hangoztatják, hogy ezek az alkotások a világ architektúrájában vezető szerepet visznek, és nincsen épület, melynek szerkezete és kidolgozása az athéni Parthenónnal versenyezhetne. Egyiptomban az óriás méretű karnaki templom, Konstantinápolyban a bámulatos Aja Sophia, Rheimsben a bájos koronázó dóm az építő művészetnek talán legkiválóbb példái, de velök szemben a Parthenón áttekinthető egyszerűségében a művészi tudásnak oly finom mélységeit tárja fel, hogy romjaiban is földünk legfenségesebb épületének mondhatjuk. A többi művészetekben pedig kár volna egyelőre egy szót is vesztegetni a görögök felsőbbségére, mikor ép ennek részletezése lesz a következő fejezeteknek a feladata.

A huszadik századot ép oly veszedelem fenyegeti, mint aminő észrevétlenül a római világot érte, mely azután folyton sülyedt, míg a barbár századok sötétsége el nem borította. A római császárság a Kr. u. harmadik századtól kezdve beérte a másodrendű görög irodalom és művészet

termékeivel; latin kultúrával cserélte fel a görög mintákat, pedig ezek a legnagyobb mestereket nevelték számára. De mint említém, a másolatnak nincs oly életereje, mint az eredetinek. A mai világ minden tudománya, rengetegül felgyülemlett anyagi ismerete, izgatott sürgése s forgása csúnya és örömtelen társadalmakat teremtett. Mindenféle találmány versenyez abban, hogy minél kényelmesebbé tegye az életet, de az egyszerűbb korszakok vidámságát és elégedettségét nem tudják visszavarázsolni. A rosszfogazatú és rosszszemű gyermekek veleszületett fogyatékosságait mindenkép igyekszik a tudomány kifoltozni, s e nélkül valóban kétségbeesés fogná el a népeket. De a boldogság nem itt keresendő, sem a motorokban, sem a turbinákban, sem a repülőgépekben, sem a rengeteg messziségbe röpített drótnélkülözhetetlen táviratokban.

Lehetetlen, hogy a művelt világ vissza ne riadjon a jövendő ily vigasztalan látványától és megelégedjék az anyagi találmányok gyárainak monopóliumaival, ahol olvasztó kemence és villanyfény pótolja a görögöktől imádott napisten ragyogó sugarait. Többször felébredt már az emberiségben a megujhodás ereje; a hanyatlás korszakait újjászületés és megifjodás korszakai váltották fel. Valahányszor az összekötő kapcsok megszakadásával a világ elernyedt, titokzatos vágy ébredt fel az emberiségben, hogy földi gondokat és örömöket félretoljon s az örök eszmékre, a világszellemmel való egyesülés gyönyöreire gondoljon. Támogathatja ezt az áramlatot egy ujabb humanista vágy, hogy visszaszerezze számunkra az élet nemes örömeit és szépségeit; se-

gítségül hívhatja a művészeteket és a józan nevelés megfinomult eszközeit. Az emberi boldogság eszményét ily módszerrel valósította meg egyszer a maga módja szerint a görög nép. Életének gondos és alapos kutatói ezért intézik szózatukat azokhoz, kik a modern társadalom erkölcsi és esztétikai reformjára vágynak. Többször éreztette már a görög kultúra nagy és jótékony hatását; nem lehet hiú a remény, hogy e forrásnak most is megvan gyógyító ereje.

II.

Költői irodalom.

A görög költészetnek a világirodalomra való hatását fejtegetni részben könnyű, de részben nehéz feladat. Már a középiskolai tanulmányok feltárták a művelt olvasóknak azt a páratlan és eredeti fejlődést, mely a görög költészetet az eposztól a lírán át a drámáig vezette. Velök szemben a feladat könnyű, főleg akkor, ha irodalmi ismereteiket magántanulmányaikkal és olvasmányaikkal bővítették.* Viszont nehéz a feladat, ha e fejezet uj anyagot akarna adni, szintúgy akkor is, ha az olvasónak a tárgyról még nincsenek előleges ismeretei, s az elkerülhetetlen célzások és utalások rendes olvasmányainak körén túlesnek. De az már régóta tapasztalati tény, hogy ily komolyabb tartalmú könyveknek is szépszámú közönsége van,

* Magyar könyvek e téren: *Müller—Donaldson:* A régi görög irodalom története, fordította Récsy Emil (Pest, 1862); *Hegedüs—Latkóczy—Pecz:* A görög irodalom története (a Heinrich-féle Egyetemes Irodalomtörténetben); *Croiset:* A görög eposz, fordította *Kempf József*. (a M. T. Akadémia könyvkiadó vállalata). Jó kis kézikönyv: *Jebb—Fináczy:* A görög irodalom története. (Budapest, Athenæum.)

mely e feladat nehézségeit átérti és a vele való vívódás iránt elnézéssel van.

Első feladatunk megjelölni a görög költészet általános vonásait; ezeknek köszönhette, hogy mintája lett a következő koroknak és nemzeteknek. Ebből következik a másik feladat: példákkal igazolni, legalább egyes részletekben, hogy a világirodalomban hol nyilatkoznak meg a nyilvánvaló, közvetlen vagy közvetett hatások.

A legfőbb és legjellemzőbb vonás, mely a görög költészeten Homérostól Theokritosig átvonul, a művekből kisugárzó alapos tanulmány és semmiképp sem pusztán az emberi szív önkénytelen kitörése. Az a könnyedség, mely Ovidiust és némely modern költőt arra a nyilatkozatra késztette, hogy gondolataik versben születnek meg, itt nem fordult elő. Görög költők megvetették azt, akit mi iskolázatlan lángésznek neveznénk. Bizonyára ők is emlegetik az «isteni maniát» meg a Múzsák ihletét, de adataink szerint sohasem kapott ihletet iskolázatlan ember, és sohasem bátorította k a Múzsák a kiművelt embert arra, hogy a költői hagyományokat megsértse. Ez az iskolázottság már a homérosi eposzokban teljes művészi kialakultsággal nyilvánul meg, s joggal felmerül a kétség, vajjon volt-e valaha vidék, mely ezen a nyelven beszélt. Rendkívül sűrű benne az ióntól elütő forma, s ez a költői nyelv, mely még a tudósoknak is sok grammatikai problémát nyújt, a dalnokok iskolájának az alkotása; ez találta fel, ez tökéletesítette folyton. Sohasem dicsekednek, hogy a közönséges emberi nyelvet szólaltatják meg; inkább azt éreztetik, hogy valami szebbet, magasztosabbat teremtettek, amire csak kimüvelt

költők képesek. És ha ezt művésziesnek nevezzük, amiben sokan a természetesnek ellentétét látják, akkor már előlegesen meg kell jegyeznünk, hogy a művészet gyakran volt igazi és nagyhatású fejlesztője a természetnek, sőt nem lesz fölösleges ezt kissé bővebben is fejtegetni.

A művészetnek nem az a sajátos feladata, hogy a természetet a leghívebb formában tükröztesse vissza, hanem inkább az, hogy tökéletes természetet mutasson be. Minél nagyobb fokra fejlődött például Görögországban a szobrászat, annál jobban tudta ábrázolni a természetes, de egyszersmind oly eszményien szép emberi alakot, aminő Praxitelés Hermése. Egy kiváló színész legnagyobb diadala szintén a tökéletes emberi jellem megjelenítése egyetemes, ha lehet, eszményi vonásaiban. Nem nagy dicséret lappangott ama filozófus felkiáltásában, ki Menandros vígjátékait látva, így szólt: «Ó Menandros és emberi élet! Melyik volt a másoló közületek?» Mert ha valaki azt hiszi, hogy a művészet csupán a mindennapi élet fotografálásában nyilatkozik meg, könnyen jut fonák álláspontra. Minden szokás, mely a civilizáció hatása alá kerül, eltér a puszta természettől és művészi fogást alkalmaz, hogy magát leplezze vagy finomítsa. Mily fura jelenet volna, ha emberek meleg évszakban őskori természetes mezben jelennének meg! Megpróbálták talán a francia forradalom elvadult napjaiban, mikor a ruhaanyag mennyiségét nagyon apasztották, de feldolgozásában az emberek ép oly mesterkéltek voltak, mint életfelfogásukban.

E fejtegetések után a görög szellemi irányzatot könnyebben értékelhetjük és megértjük, hogy a

görög költészet mindig iskolákban fejlődött, erős hagyományoknak hódolt, szigorú törvényeket tartott szem előtt mind a versmérték, mind a stílus szempontjából. Ha valaki e korlátokat tágítani akarta volna, ha teljesen szabad és fegyelmezetlen modorban lépett volna a közönség elé, Görögországban nem talált volna hallgatóságra. Oly rövidéletű és különcködő jelenségek, mint ma főleg színpadokon, olykor folyóiratokban feltűnnek, lehetetlenek voltak vagy legalább nem hallunk róluk.

Mindazáltal e korlátok nem nyomtak el új gondolatokat, új irányzatú iskolákat és új kifejezésmódokat. Az epikus költészet kimerültével változatokban gazdag lírai költészet fejlődött ki, s midőn ez sem bizonyúlt elégségesnek, tért engedett a drámai költészetnek is. De mindezen mozgalmakban hasonló hűség nyilatkozik meg törvények és hagyományok iránt. Figyeljük meg például az utolsó s ennélfogva legfeltünőbb görög irodalmi jelenséget. Theokritos idilljeiben, a tiszta hellén költészet utolsó virulatában, mezei jeleneteket, pásztori beszélgetéseket találunk. Sokáig azt hitték, hogy bennök a sziciliai hegyvidéki pásztorok egyszerű nyelve szólalt meg. De ma élesebben látunk. Theokritos tudós és irodalmi hírvágytól kínzott ember volt, ki az alexandriai egyetem tikkadt levegőjében és II. Ptolemaios király túlontúl elfinomult udvarában élt. Valószínüleg ép oly távol állott az egyszerű emberi természettől, mint akármely mai művelt ember. De ő nagy művészi érzékkel megáldott költő is volt; érezte, hogy az eddigi költői iskolák lassanként elvesztették a reális élettel való kapcsolatot, erőszakoltan mű-

vészieskedők lettek és ezért elvesztették a közönség becsülését. Ő azonban ismert egy népdal-forrást, melynek környezete éles ellentétben volt Alexandria sivár homokdombjaival, s tudta, hogy ezt finom művészettel kihasználva rokonérzést keltene a nehézkes és hanyatló társadalomban. Kétségkívül volt Alexandriában is sok vaskalapos, aki gőgösen lenézte az egyszerű és közönséges élethez való visszatérést, s épúgy fitymálta a népies érzelmeket, mint francia kritikusok is büszkén fitymálták Shakespeare tragédiáiban az egyszerű jellemeket és jeleneteket. Theokritos kisérlete azonban bevált, s a műveletlen pásztorok örömeinek és gondjainak mesterkélt, de művészi ábrázolása bájos rhitmus és gondosan alkalmazott stílusszabadság keretében elragadta az alexandriai, majd a római világot. Hatása alatt a renaissance költői is hasonló kisérletekre buzdúltak, bár sikertelenül; annál tehetségesebb tanítványa volt a tizenkilencedik században Tennyson, az angol poëta laureatus. Theokritos sikerének az a titka, hogy mikor a többi iskolák kimerültek, ő visszatért a néphez; talált benne egyszerű és durva hangokat, melyeket eddig egy iskola sem alkalmazott; de ő e természetes durvaságokon enyhített és a pásztori életet tudós művészetének finom légkörébe emelte.

S vajjon nem volt-e a görög drámai költészetnek is hasonló eredete, bár sokkal korábbi és sokkal kevésbbé tudatos korban? Nem hangoztatják-e forrásaink, hogy mind a tragédia, mind a komédia durva dalokból fejlődött ki, s hogy események színrehozatalára az egyszerű falusi népek között történtek az első kisérletek? Bár-

mily távol esnek is Aischylos tragédiái vagy Aristophanés vígjátékai az egyszerű népdaltól, mégis ebből fakadtak; műveletlen parasztok durva kísérleteiből csodálatos gyorsasággal értek meg, pedig a korabeli művelt emberek alig méltatták azokat figyelemre.

Sajnos, mi nem tudunk semmit Archilochos, Alkaios és Sapphó lirai költészetének forrásairól; nem közölhetünk semmit a különböző költői iskolák nagy és változatos fejlődésének eredeteiről. E forrásokból, melyeknek mélyét a Kr. e. hetedik századig sűrű homály borítja, csak egyetlen hatalmas alkotás emelkedik ki: Homéros költészete, mely jelzi, hogy még távol vagyunk, de azért mégsem oly messze, egy irodalmi korszak megnyilatkozásaitól. Azonban e gyér lirai töredékek egy dolgot mégis világosan elárulnak: ezek a költők vérbeli és teljesen kifejlett művészek, nagyon gondos művészi technikát értek el és nyelvük szempontjából ép oly büszke gondosságot fejtettek ki, mint Theokritos. Természetes következménye ennek, hogy tehetséges nép körében, mint amilyen a görög, olyan formai és szellemi tökéletesség fejlődött ki, melyet méltán nevezünk klasszikusnak, mert majdnem minden következő költészetnek mintául szolgált. Sem formában, sem stilusban nem fordulnak itt elő fura kiugrások, sem nem tör ki túlzottan az érzés. Műveltek és irodalmi emberek, kik a költészetet eredetiben értékelték, minden korban a műízlés olyan mintáit látták bennök, melyeket azóta senkisem múlt felül és csak kevesen érték utól.

Egy-két kivétel akad ugyan, melyet kemény szóval lehetne megbírálni, de nem érdemes velök

hosszabban foglalkoznunk; az is érdekes, hogy e gyönge termékeket csak újabban ismerjük, mert Egyptom homokjából kerültek elő. Az egyik Timotheos «Perzsák» című nomosza (ünnepi dala), mely zenei kisérettel előadva a maga korában nagyon népszerű volt, de a görög versek között felfogásom szerint az utolsók közé tartozik. Olyan szerepe lehetett, mint ma kiváló zenei alkotások gyönge librettóinak, amilyenek Verdi ifjúságában az olasz operaszövegek voltak; nem is vette a közönség a zenei élvezet alatt komoly bírálat alá. Timotheos műve a szalamiszi csatát megéneklő versek között szánalmas hatást tehetett; szinte nevetséges, ha Aischylos tragédiájában a perzsa követ jelentésével összehasonlítjuk. De a verselés technikájának megítélésében oly nagy tekintély, mint Wilamovitz is elismeri, hogy a nomosz gondos és művészi munka. Nem régóta ismerjük Hérondas mimusait is, melyek valószínűleg prózai jeleneteket foglaltak versbe és szintén gyönge költői alkotások. Valamint Sophrón mimusai, úgy ezek is csak arra valók voltak, hogy hitvány színpadokon előadják; költészet alig nyilvánul meg bennök. Régebben szelíd erkölcsi mondásokat és filozófiai tanításokat nagyrészt versekbe foglaltak, bár költői tartalmuk nem volt. Ezt azért tették, mert a prózának még nem volt irodalmi jellege, s akik, mint Solón, Theognis vagy Empedoklés, tanítani akartak, kénytelenek voltak a verses formát választani.

Még csak egy vonást kell kiemelnem, mely a görög költészetet a modern verses irodalommal szemben kedvezőbb helyzetben tünteti fel. Mivel a görög költeményt rendszerint nem olvasó, ha-

nem hallgató közönség élvezte, szoros kapcsolatba hozták más művészetekkel, főleg a zenével és tánccal, s így avatták a különféle nemzeti ünnepek lényeges elemévé. Ő volt a lélek, mely minden nemzeti gyülekezetnek éltető formát adott. Ha ma egy kiváló költőtől valamely országos esemény alkalmából költeményt kérnek, az ódát vagy elégiát ír, melyet a nyomdaipar mindenüvé elterjeszt. Ily alkalommal a görög költőt ünnepi menet vagy tánc vagy zenével kisért színpadi előadás támogatott. E környezet a költői alkotásokban két nagy tulajdonságot fejlesztett ki: megkövetelte, hogy a költő *méltóságra* törekedjék és kerüljön minden hitvány és útszéli kifejezést; biztosította továbbá a kellő *rövidséget*, mely vonás modern alkalmi költemények gyakori hibáját, a laza szerkezetet lehetetlenné tette. Nem tűrte, hogy a költő bőbeszédű legyen, s hogy a szöveg zenei előadásakor a kar kifogyjon a lélekzetből vagy szédületet keltsen a hallgatóságban. Ily görögös mérséklet és formaérzék bírta rá Beethovent, hogy utolsó szimfóniájának negyedik részében ne minden versszakát zenésítse meg Schiller öröm-szózatának; ezért is ringatja hallgatóságát mindannyiszor művészi mámorba, ha e zenei alkotás méltó előadásban részesül.

Tehát helyi és különös nyilvános alkalmak is fejlesztő hatással voltak a görög költészetre; ezek okozták azt is, hogy különböző nyelvjárások érvényesültek benne. Nem is váltak ezek közös nemzeti tulajdonná, míg valamely remekmű nem szentesítette irodalmi használatukat. A művészileg fejlesztett homérosi nyelvjárás így vált az egész görög történeten át az összes epikus költők nyelvévé, bármely törzshöz vagy korhoz tartoztak is ezek. Dór karköltészetet vettek át az attikai tragédiák és ebben a nyelvjárásban írt kardalok szakítják meg az attikai párbeszédeket. A görögök szerencsénkre fonétikusan írtak és nem rejtették el helyi kiejtésüket mesterséges helyesírás köpenye alá. Nemzeti költészetük így különböző nyelvjárásokban jutott reánk, de a köznép póriassága sohasem érvényesült bennök, hacsak olykor valamely drámai cél nem kívánta e vonást, mint valószinűleg Hipponax sánta iambusaiban is.

De ideje már az általános vonásokkal végezni, s forduljunk második feladatunkhoz: szemléltessük egynéhány kiváló példán, hogy mikép hatott a görög költészet mintaszerű mesterműveivel Európa legkiválóbb és legnagyobb költőire.

A görög irodalom három nagyterjedelmű eposzt hagyott reánk: egy naiv hangulatú harciast, egy utazási kalandokkal tarkított romantikust, s egy harmadikat, a rhodoszi Apollónios Argonautikáját, mely kalandokat egy szerelmi történettel egyesít. Ez utóbbit sok más eposz előzte meg, mely mind az Iliasz és az Odysseia hatása alatt keletkezett, de a közönség félredobta, el is felejtette, bizonyára azért, mert tárgyukat a görög tragédiaírók nemesebb formában dolgozták fel. Ugyanis amennyire tudomásunk terjed, a tragikusok kerülték az Iliasz és az Odysseia tárgykörét, s csak azokat a mondákat szemelték ki, melyek az úgynevezett ciklikus költők műveiben voltak olvashatók. Elkopott és üres frázis azonban, hogy a homérosi eposzokat az összes következő korokban megközelíthetetlen eszmények-

nek tekintették. Az első és legnagyobb utánzó Vergilius volt, aki ép azon igyekezett, hogy az *Aeneis*ben összesűrítve nyujtsa nemzetének a két homérosi eposzt s inkább az ő nagy művén át közvetve, mint közvetlenül uralkodott Homéros a költők köztársaságában. Vörösmarty és követői szintén Vergilius tanítványai voltak. Mindazáltal csodálatos dolog, hogy két nagy eposz, mint a legrégibb görög szellem megnyilvánulása, teljességében tárul fel előttünk, akár csak Pallas Athéné, amint teljes fegyverzetben pattant ki Zeus homlokából, s nem akadt azóta mű, mely hatásában velök mérkőzhetnék.

A renaissance óta a világirodalomban talán Milton *Elveszett paradicsoma* a legfenségesebb eposz. Tényleg fényes tulajdonságokkal ékeskedő alkotás, s mégis messze esik az Iliasztól és Odysseiától. Alig szükséges fejtegetni, hogy azok a vallási vitázások, melyek kora lelkét az övével együtt izgatták, költői vizióinak derűjét megzavarták, s ezért sok olyan kitérést mondott tollba leányainak, melyek gyönyörű lapjain foltokat vetnek. De nem ez a legnagyobb hibája. A homérosi eposzok cselekvényében az istenek szerepe csak előjátéknak vagy jelentéktelen epizódnak tekinthető, nem zavarja meg a tárgynak emberi jellegét. Viszont a theologus költő ezt egészen előtérbe tolja. A költemény félelmes vonása nem az, hogy az ember elveszti a paradicsomot, hanem az, hogy a bukott angyalok vesztik el az eget. Istenek és titánok harca ez, amint a görögök képzelték, és nem halandó emberek küzdelme, amely nekünk gyönyörűséget okoz. És szinte feltolakszik egy másik észrevétel is. Az Iliaszban az

a leggyöngébb ének, mely az istenek harcát mutatja be, s minden veszteség nélkül el lehetne hagyni a költeményből. Viszont Milton művében az istenség nagysága teljesen elnyomja az emberit, s ő alkotja az eposz velejét.

E mesterműnek egy másik vonása is zavarja bámulatunkat: a tudós hasonlatok nagy gazdagsága, sőt túltengése. Miltonnak, úgy látszik, e tekintetben a harmadik görög eposz szolgált mintául, Apollónios Argonautikája, melyet ma feledés takar, de a renaissance korában nagyon szerettek. Tudós magyarázók sok helyét jelölték meg, melyek Miltonra közvetlenül hatottak, s érdekes volna kutatni, hogyan fejthetett ki egy most már kiapadt görög forrás oly maradandó hatást. Legbecsesebb ajándékát ujabbkori, párját ritkító alkotásnak, Goethe Faustjának juttatta abban a híres jelenetben, midőn az életúnt filozófus méregpoharat akar kiűríteni, de húsvét hajnalán a feltámadás himnusza visszavezeti az élethez. És olvassuk el az Argonautikában azt a részletet, midőn Médeia reménytelen szenvedelmétől összetörve egy kínosan átvirrasztott éjszaka után ugyancsak méregpohártól reméli kínjainak a végét. De a hajnallal kapcsolatos emberi élet ébredése, az emberi hangok visszaadják az ifjú nőnek az életösztönt, a józan gondolkodást és visszatartják rémes szándékától.

Sokkal mélyebb hatással volt azonban Goethére Homéros, midőn ereje teljében, tudatos utánzó tehetséggel és mégis a legönállóbb művészettel alkotta meg *Hermann és Dorottya* című kis eposzát. Versformája, elbeszélő hangja, személyeinek beszélgetése, jelzői, fordulatai, az egyes

részletekben megnyilvánuló realizmus, viszont az egész műben megnyilatkozó idealizmus méltó Homéridává avatták a költőt.

És a mi Arany Jánosunk! Maga megvallja, hogy *Toldija* megalkotásakor majdnem kizárólag Homéros volt szellemi tápláléka. Hogy mily őserő buzog elbeszélő költészetében, bizonyítja trilógiájában a hangulatok olyan változatossága, mely ismét Homérost juttatja eszünkbe. Az első résznek naiv hangja és naiv jellemei az Iliásznak felelnek meg; *Toldi Szerelmét* a romantika varázsa az Odysseiával fűzi össze, s végül *Toldi estéjének* humoros hangja szinte az Homéros neve alatt fennmaradt Békaegérharc hangulatára emlékeztet. Aligha van az eposz-irodalomban más valaki, akit méltóbban vethetnénk össze a citerás Homéridával, mint a mi «tamburás öreg urunkat.»

A renaissance korától kezdve az ébredező nemzeti irodalmak bizonyára a latin költőkből merítettek, s a görög hatás római közvetítés útján érvényesült. Mindazáltal téves a hit, hogy a görög szellemnek nincs benne szerepe. Igazi költő megérezheti nagyságát, ha nem is érti a nyelvet. Midőn Shakespeare, kinek drámái egészben véve távol állanak a görög hatástól, elolvasta North fordításában Plutarchos életrajzait, rögtön meglátta bennök halhatatlan drámáinak alkalmas tárgyait. De nemcsak tartalmilag ragaszkodik a görög életrajzíróhoz, hanem a feldolgozásban is oly szorosan követi fonalát, hogy átérzik rajta a tisztelet és bámulat, mellyel forrásának adózott. Hogy csak egy példát említsek: *Antonius és Cleopatra* lépésről-lépésre követi Plutarchos elbeszélését és nem ad hozzá semmit. Ép ily figyelemreméltó Plutarchos hatása a nagy francia forradalom féktelen vezéreire, bár a franciákat már egy századdal előbb tanította meg Corneille és Racine, hogy nemes életelveket és eszményi jellemet a görög drámaíróktól lehet tanulni.

A franciák felfogása a görög drámáról különben megegyezik a Miltonéval, midőn *Samson Agonistes* megírásakor a görög drámairókkal foglalkozott, s bár Shakespearet bámulta, mégis őket vette mintaképül. Azért ragaszkodott hozzájuk, mert szerinte nagy honfitársa szinte lejtőre juttatta a tragédia becsületét, hogy komikus részleteket kevert a tragikus komolyság és fenség közé, mikor pórias alakokat is felléptetett. Voltairenek is ez volt kritikai álláspontja, akit megbotránkoztatott *Hamlet*ben a sirásó és *Macbeth*ben a részeges kapus. Milton és Racine meg voltak győződve, hogy görög elveknek megfelelőleg szerkesztik meg tragédiáikat és nem vették figyelembe először azt, hogy a görög tragikusok három tragédia után egy vidám utójátékot hoztak színre, melyet a Satyrosok karáról Satyrdrámának hívtak; továbbá pórias alakokat is felléptettek fenséges darabjaikban, így Sophoklés *Antigoné*ban a halottas őrt; sőt Aischylos, a három tragikus közül a legfenségesebb, sem tartotta méltóságán alulinak *Agamemnon*jában olyan útszéli alakot szerepeltetni, mint Kilissát, a dajkát, akinek komikus vonásai még élesebben tüntetik fel a dráma komorságát. Nem csoda tehát, hogy Euripidés sűrűbben léptet fel ilyen alakokat, ki tudatosan a valódi élethez közel akarta hozni a drámát és még a mithikus hősöket is valószerű embereknek ábrázolta. Ezért volt ő népszerűtlen, míg élt, de

ezért vált ő a későbbi századokban eleven erővé. Drámáiból kötetek maradtak reánk, míg Aischylos és Sophoklés műveiből csak sovány iskolai szemelvények mentettek meg hét-hét tragédiát.

Hasonló viszonyokat találunk a lirai költészet terén is. A tizennyolcadik század költői Horatius átdolgozásában olvasták Alkaios és Sapphó verseit; kezükben volt Pindaros szövege, akiről Horatius szavára elhitték, hogy valamennyi lirikus között a legnagyobb mester. De valamint már Horatiusnak is nehézséget okozott Pindaros olvasása, úgy a tizennyolcadik század költői is csak hozzávetőleg sejtették valódi értelmét; főleg azonban gondos tanulmányon alapuló tudós géniuszát értették félre. Benne a szoros művészet határain túl csapongó költőt láttak, ki a múzsától ittasan ömleszti fényes gondolatainak áradatát; a versek béklyóit is szabadon rázta szerintük, ami pedig teljesen ellenkezik az æol és dór iskola hagyományaival. Igyekeztek tehát utánozni nyilvánvaló páthoszát, verseinek föltételezett szabálytalanságait, s valóban sok szép költeményt írtak, melyeket görög szellem sugallt, de mintájuktól lényegesen eltértek. E tény ép úgy jellemzi a görögben alaposan művelt Gray Tamást,* mint Goethét, ki szintén nem tudott elég mélyen hatolni Pindaros valódi lényébe. Azonban így is nagy hatással volt rájuk is, másokra is nyelvük zengzetessége és finom ízlésük szempontjából a görög költők gondos tanulmánya.

Tényleg sokkal fontosabb és érdekesebb volna

* Egyik költeménye lelkesítette Aranyt a *Walesi bárdok* megírására.

ezeket a közvetlen hatásokat kimutatni, mint súlyt vetni a forma és kifejezés szempontjából kimutatható görög kölcsönzésekre. Nincs e tekintetben nagyobb ellentét, mint Byron költészete. Ő volt a romantikus iskolának egyik vezére s mégis egész rövid életén át tisztelte és szerette a görögök klasszikus tökéletességét; sokszor még azt is sejteti, hogy alapos ismerője volt a görög költészeti töredékeknek is. Az új Görögország helyzete, népének hősi küzdelmei a tizenkilencedik század első negyedében a török zsarnokság ellen volt a romantikus keret a klasszikus ízléshez, melyet Európa középiskolái ápolták, s így a régi görögök bámulata irodalmi, művészeti és politikai téren igazolásul szolgáltak a romantikusoknak, kik tulajdonkép reakciót fejtettek ki egy előbbi nemzedék hamis (francia) klasszicizmusával szemben. Byron érdeklődött legelőször Görögország tényleges földje iránt, mely a neoklasszicizmusnak csak keretül és képzeleti színhelyül szolgált. A régibb költők, sőt Görögország régebbi történetírói sem voltak kíváncsiak a tényleges bölcsőre, mely e hasonlíthatatlan szellemet dajkálta. Így a lángeszű Grote György sem érezte meg, mily eleven színt kapnának történeti könyvei a talaj ismeretével, miután a költők már felfedezték, hogy tüzes ihletet sugallnak a görög öblök és hegyek. Mint gazdag bankár fiának lett volna pénze és ideje délvidékre utazni, de ő nem mozdult ki gazdag könyvtárának falai közül. Byron legalább a költészetnek adott reális alapot; segítő társakat kapott kiváló tudósokban és tanárokban, s ezek kívánatossá tették költőknek és művészeknek, hogy közvetlen forrásból ismerjék

meg a görög kultúrát és Görögország talaját. Ily tanulmányok és utazások mély nyomokat hagytak nemcsak angol, hanem német, francia és olasz költőkben is. Nálunk magyaroknál a görög tanulmányok aránylag később indultak meg; voltak és vannak alapos tudósaink, de nem tudtak a nemzeti közvéleményre olyan irányító hatással lenni, mint más tudományok képviselői. Ez az oka, hogy kevés költőnk műveiben talált visszhangra a görög szellem. Aranyon kívül talán csak kettőt említhetek meg a nagyobb tehetségek közül: a régibb irodalomban Kölcsey Ferencet, az újabb nemzedékben Babics Mihályt.

Ha a görög lira nemrég napvilágra került töredékeit és a görög költészet későbbi hajtásait, az idillt és a szerelmi novellákat vesszük szemügyre, szembe nézhetünk egy pillanatra a régi váddal, hogy a görög lélekben hiányzott a természetért való rajongás, mely ép a romantikus iskolát jellemző vonás. Valóságban nincs ily ellentét klaszszicizmus és romanticizmus között. Már Homéros hódol leírásaiban a természet szépségeinek. Sapphónak egyik nemrég felfedezett töredékében megjósolja fiatal barátnőjének, hogy úgy fog ragyogni Sardiszban, mint nyári éjszakán csillagok között a hold, s egy igazi költő ragyogó színeivel festi le ily éjszaka szépségeit. Ha több verset örököltünk volna tőle és lirikus társaitól, bizonyára elevenebben domborodnék ki e romantikus vonás. Theokritos és Apollónios verseiben is melegen megnyilvánul a természeti érzék nemcsak a tájképek, hanem még inkább a természet hangjai iránt.

A görög komédia hatása sokkal bonyolultabb

kérdés, hogysem költészeti szemlénk végén megoldható volna. Mert e tekintetben a legnagyobb görög mester, a Múzsák rakoncátlan kedvence, Aristophanés annyira attikai jellem, hogy ép oly nehéz volt vígjátékait utánozni, mint Pheidias műveit. De szelídebb lelkületű utóda, Menandros, latin átdolgozói, Plautus és Terentius révén atyja lett Európában a polgári vígjátéknak. A hanyatló Görögország társadalma rendkívül szerette és magasztalta; darabjaiból összegyüjtötték a józaneszű bölcs mondásokat és iskolai olvasmány tárgyává tették. Mindazáltal töredékei érték dolgában messze elmaradnak a régibb görög költészet megbecsülhetetlen kincseitől. Hatását azonban nem lehet elvitatni.

Nem felesleges talán pár szóval felelni arra a kérdésre is, mennyiben vezetett a görögök gazdag költészete elmélethez is oly nép körében, mely mindenben szeretett elmélethez emelkedni. E törekvés csúcspontja Aristotelés műve, az úgynevezett *Poëtika*, mely, amennyiben ránk maradt, főleg a tragédiát és jelentőségét fejtegeti.* E könyvecskében, melyet vagy maga Aristotelés írt előadásai vezérfonalául, vagy tanítványai hagytak ránk előadásainak kivonataként (már e két eshetőség jelzi, hogy a munka egy fontos tárgynak töredékes és szegényes kifejtése), kétségkívül igen becses megállapítások találhatók. Ilyen például a tragédiának híres meghatározása, melyről filológusok és esztétikusok igen sok könyvet és értekezést írtak. A sok mély megfigyelés és okos fejtege-

* Magyar fordítása és magyarázata megjelent az Olcsó Könyvtárban.

tés között azonban itt-ott olyan kritikai megjegyzés is van, melyet megjegyzés nélkül nem hagyhatunk. Aristoteléstől meglepő, hogy Euripidésnek *Iphigeneia Aulis*ban című drámájában a hősnő viselkedését (a 15. fejezetben) következetlennek mondja. E színműben a költő hősnőinek bámulatos csoportjából külön tipust mutat be. Valamennyien szembenéznek a tényleges vagy állítólagos közjó érdekében a halállal, akár szabad elhatározásból, akár gyáva vagy kegyetlen fejedelem kényszere alatt. Iphigeneia fiatal, üde teremtés, egy ép most kifejlő virágszál, ki szörnyű végzetének első hírét heves könnyzáporral fogadja. De midőn az ítéletet véglegesnek látja, veleszületett nemes lényének fenséges méltóságában lelkesen áldozza fel magát és fenkölt jellemével fölkelti a tragédiához szükséges «szánalmat és félelmet.» Aristotelésnek megrovó megjegyzését, hogy a hősnő következetlenül van megrajzolva, nem tartjuk helyesnek, valamint azt a megjegyzését sem, hogy a költészet lényegileg ellenkezik a prózával, felhozva például (a kilencedik fejezetben), hogy Hérodotos művét, ha versbe foglalná valaki, nem fosztaná meg történeti jellegétől. E megjegyzés nem érti a költői és prózai gondolat mélyebb különbségét, mert az nem a versformán fordul meg. Sok lapja van Hérodotosnak, mely prózai formájában is lényegileg költészet, amint ezt a következő fejezetben látni fogjuk.

E kritikai megjegyzések azonban nem akarják kisebbíteni Aristotelés poëtikájának érdemét és jelentőségét. El kell ismerni, hogy nagy munkát végzett a költészet lényegének feltüntetésében. A görögök között különben általános volt

az a felfogás, hogy a költőt megkínozza az isteni mánia, melyet mi ihletnek nevezünk, s ő maga nem is ismeri a Múzsának teljes erejét, aki ajkain át intézi szózatát. Hogy ez az ihlet nem menti fel a költőt a gondos előtanulmányoktól és a tökéletes versbeli ügyesség munkájától, azt már föntebb láttuk.

Mi pedig fogadjuk hálával, amit a görög költészet ránk hagyott. Ne zavartassuk magunkat, se ne rontsuk élvezetünket meddő elméletek alkalmazásával. Homérostól kezdve az Anthologiáig bőven állnak rendelkezésünkre fenséges költemények és gyönyörű töredékek, melyek az olvasót magasabb világba emelik, hol elfelejtheti gondjait. Ott meggyarapodik lelke gazdagsága, mert ezt az örökséget olyanok hagyták ránk, kik elérték és birtokukba vették az eszményt, ez pedig szépérzékünknek ma is legmagasabb célja. Akik pedig nem ihatnak a költészet eredeti forrásaiból, azokat egynéhány magyar költői lélek már kárpótolja élvezetes fordításaival. A pálma e téren Arany János Aristophanését illeti, de hálára kötelező munkát végzett Csengeri János a három nagy görög tragikus teljes lefordításával, Baksay Sándor az Iliász, Ponori Thewrewk Emil az Anthologia és Vértesy Dezső Theokritos átültetésével. Ha az olvasó nem jut is velük egész a szentélybe, legalább a régi prozeliták módjára a templom előcsarnokában élvezheti a magasztos igéket.

III.

A próza.

Könnyen akadhat olvasó, ki e fejezet tárgyát nem tartja elég fontosnak arra, hogy önálló fejezet ismertesse. Annál inkább szükséges megállapítani, hogy nemcsak a költészetben, hanem a prózai műfajokban is a görögök voltak a művelt Európa mintái. Ezért talán az előbbi fejezetnél érdekesebbek lehetnek jelen fejtegetéseink, mert nem oly általánosan ismert a tárgyuk. Mindenki hallott a görög költőkről; magyarra fordított alkotásaik már sokfelé foglalnak helyet házi könyvtárak polcán. Viszont a görög próza eredetét és fejlődését nem tanulmányozzák oly buzgón az iskolákban, s így messze kiterjedő hatását közműveltségünk nem ismeri kellőleg. Fokozhatja az érdeklődést, hogy valamivel többet tudunk fejlődésének első kisérleteiről, s bár a legrégibb görög prózaírókban is meglepő a viszonylagos tökéletesség, látszólag tehát majdnem oly teljes fegyverzettel pattantak ki, mint Homéros költeményei, mégis vannak némi nyomok korábbi forrásokhoz. Inkább találhatók csírák, melyek Hérodotos fellépését magyarázzák, mint olyan kisérletek, melyek Homéros eposzait megelőzték. Ezt annak a körülménynek köszönhetjük, hogy a görögöknél a próza sokkal később fejlődött ki, mint a költészet. Kezdetben minden emlékezetre méltó dolgot verses formában jegyeztek fel; még családfákat is hexameterekben szerkesztettek. A hét bölcs közmondásos tanításai verses formában terjedtek el. Legkiválóbb tagjuk, az athéni Solón, még politikai vezéreszméit is disztichonokban fejtegeti. Mi sokkal messzebb estünk ettől a kortól, hogysem egy miniszter a parlamentben vagy egy képviselő a népgyűlésen versben adhatná elő boldogító eszméit. De Solón elsősorban törvényhozó volt, és hangban is, szellemben is sokkal modernebb ember, mint nem egy kortársunk a politika terén.

E megjegyzés sok tekintetben magyarázhatja azt a különös tényt, hogy a görög szellemi fejlődésben kiváló emberek és hallgatóik sokáig jobban kedvelték komoly tanítás behatóbb és népszerűbb formája gyanánt a versformák láncait, semmint a prózát. A társadalmi fejlődés kezdetén, midőn még nincsenek írott emlékek, az emberek természetszerűleg inkább verses formát adnak mondáiknak és történeteiknek. Ez jobban támogatja az emlékezetet, könnyebben tanulják meg a gyermekek, kik sokkal előbb jegyzik meg a hangot, s csak később fordítanak figyelmet a benne rejlő értelemre.

De volt egy korai kisérlet a kisázsiai gazdag ión társadalomban, hogy a vers láncai nélkül is művészi formába öltöztesse a gondolatot, s ez Hérakleitosnak, az efézoszi filozófusnak a műve. Nagyszabású és mélyen szántó elméletéről egy későbbi fejezetben lesz szó; minket most inkább az érdekel, hogy homályos aforizmáiban nemcsak

a tartalom, hanem a művészileg kiformált próza is fel akarta kelteni az olvasó figyelmét. Egy előzője bizonyosan volt, a sziroszi Pherekydés, állítólag Pythagoras mestere. Midőn a perzsák Iónián leigázták és Milétoszt földig lerombolták, úgy látszik, véget ért e vidéken a korai művészi gondolkodásnak és írásnak korszaka, míg újra fel nem ébredt mint tudományos eszköz a közeli Kósz szigetén Hippokratésnek, az orvosi tudomány atyjának iskolájában.

A görög világ ellenkező szegletén, messze nyugaton, hol nem iónok, hanem nagyrészt dórok laktak, kapott az irodalmi próza új irányzatot. Ezt semmiféle politikai változás meg nem semmisíthette, míg egész Görögország nem került idegen uralom alá. Az első kisérlet Szirakúzában egy rhetorikai könyvecske volt, mely megtanította a polgárokat. mikép védekezzenek pereikben a törvényszék előtt. Az ötödik század Kr. e. Siciliában különböző forradalmak korszaka volt; kalandorokat vetett felszínre, kik a földbirtokosokat tanyáikról elkergették vagy száműzték. A hirtelen politikai változások következtében itt gyorsan forgott a sors kereke. Panaszosra és vádlott védekezőre nézve egyaránt fontos volt, hogy az esküdtbírák előtt a rábeszélés művészetével bizonyítsa igazát. Ez az eredetileg dór iskola később Attikába tette át székhelyét, hol híres törvényszéki szónokok iskoláját fejlesztette ki Antiphóntól Démosthenésig. Valamennyien a legnagyobb figyelemmel gondozták beszédeik formáját s örök időkre megalapitották a törvényszéki szónoklat művészetét.

Ezzel az iskolával éles ellentétben fejlődött ki

a fejtegetés művészete. Első mesterének a hagyomány a szicziliai Leontinoi városából származó Gorgiast nevezi meg. Ez az irány az elegáns szerkezetre és a fényes előadásra vetett súlyt, s a szofistáknak nevezett rhétortanitók olykor hitvány, sőt visszataszító tárgyat választottak annak a kimutatására, hogyan lehet a legtriviálisabb gondolatot művészi módon kedvező színben is feltüntetni, épúgy, mint az antwerpeni Teniers a korcsmát és iszákos parasztjait ecsetével alkalmasakká tette, hogy mint képek előkelő paloták falain díszelegjenek.

A gondos beszédnek e messze elütő céljaiban több pont vala közös. A kiválasztott tárgy mindkettőben mulandó jelentőségű, sőt triviális is lehetett; a főtörekvés az előadás módjára irányult, erre vonatkozólag alakultak elméletek és rendszerek. Egyiknek sem volt célja a hallgatók tanítása vagy javítása. Az egyik azt akarta, hogy rövid időre szóló meggyőződést keltsen, a másik pedig azt, hogy a szónok rövid időn át bámulatot idézzen elő hallgatóságában. Bármily gondos volt mindkettőnél a szerkezet, az irott szót teljesen alárendelte az élő szónak. Mikor e tanulmányok kifejlődtek, még nem volt olvasóközönség; nem vásároltak könyveket, hogy azokat otthon tanulmányozzák, hanem ott nyüzsgött a beszédes tömeg a piacon és szívesen hallgatta az ékes szónoklatokat.

De a görög életben adódtak alkalmak és kifejlődtek érdeklődések, amikor nem a stilus, nem a szerkezet, hanem a tárgy volt a fontos; sőt ilyenkor a ragyogó stílus szinte gyanút keltett, mert az állitás hitelességébe és alaposságába vetett

bizalmat ingatta meg. Egyik ilyen alkalom, mikor a múlt eseményeit adták elő, a másik pedig, midőn politikusok a község jövőjéről, köz- és magánjogi vagy külügyi kérdésekről komolyan vitatkoztak. Athén régibb vezérférfiai: Aristeidés, Themistoklés, Periklés, vagy nagyravágyó férfiak, kik kényurakká küzdötték fel magukat, nagy gonddal voltak kénytelenek tanulmányozni a rábeszélés művészetét, de még nem élt olyan nemzedék, mely hivatásos szónokra, teszem Démosthenésre bízta volna a közügyek vezetését. E téren is erős volt a törekvés mindent törvény és gyakorlat alá vetni, mindenfajta emberi munkát művészetté fejleszteni. A prózai műfajok egyike sem kerülhette ki az iskolázást; mindegyiken meglátszik a rhetorikai forma pontossága, mely első benyomásra mesterségesnek látszik, de mélyebben hatolva, arra a meggyőződésre jutunk, hogy az emberi művészet legnagyobb alkotásai nem ösztönszerűleg pattannak elő, hanem gondos elmélyedésnek a termékei.

Mialatt az élő szó területén ily változatos törekvések fejlődtek ki, azalatt a régi görög krónikások esetlen versekben vagy durva prózában jegyezték fel a történeti eseményeket s így alapot vetettek az irott szó gyönyörű kifejlődésére. Ez a *história* volt, nemcsak a letünt kor igaz történetének *kikutatása*, mint görög neve is jelzi, hanem époly magasrangú művészeti alkotás, mint egy drámai költemény vagy történeti jelenetet ábrázoló festmény. Az első kisérleteket csak nevek és kisebb töredék-idézetek jelzik. Nem tudjuk megállapítani, mennyiben volt a milétoszi Hekataios és a lidiai Xanthos művészi értelemben történetíró, de azt nem lehet vitatni, hogy a görögök Hérodotosban nemcsak a régi, hanem a modern kor számára is oly mintát adtak a történetírásra, melyet érdekesség szempontjából senki sem múlt felül. De ezzel nem érték be: Thukydidésben kialakítottak egy másik mintát, aki nem a művészi elbeszélésnek a képviselője, hanem a pozitív tények szigorú kifejtője. A történetírói nemzedékek hosszú sorozatára döntő befolyással volt s a történeti stílusnak egy másik faját teremtette meg: ő lett az úgynevezett pragmatikus történetírásnak legfőbb mintája. Ez utóbbi példa annál nevezetesebb, mert Thukydidés nem választotta Hérodotos módjára világraszóló események sorozatát tárgyul, hanem egy hosszú és nehézkes polgárháborút, melyben nem hatalmas népek érdekei forogtak kockán. Mindazáltal tökéletes művészete és erkölcsi komolysága révén a csaták, melyekben csak egynéhány száz ember viaskodott, a modern életben szinte jelszavakká váltak, míg másutt tízezrek pusztulása feledésbe merült. Az athéni Phormión kisebb sikereit és naupaktoszi győzelmét jól begyakorolt kis hajói élén a peloponnézosziak nagy erejével szemben nagyobb irodalom örökítette meg, mint az actiumi nagy csatát és Don Juan lepantói győzelmét ugyanezen vizeken. Mert nem akadt egy második Thukydidés, ki ez utóbbiakról írt volna.

Minthogy az olvasó előtt a görög prózai stílus jelentőségét könnyebb feltüntetni a történetírás terén, mint egyebütt, ezzel fogok most leginkább foglalkozni. Aristotelés poëtikájának egy állítása sem talál ma élénkebb ellenmondásra, mint az, hogy a drámai költészet filozófikusabb a történet-

írásnál. Szerinte a tragédiaíró az emberi jellem általános vonásait szemlélteti, amint azok természetszerűleg és szükségkép megnyilvánulnak; viszont a történelemnek nincsen más tárgya, mint részletesen elmondani, ami történt, hogy például mit cselekedett vagy szenvedett Alkibiadés. Már az előbbi fejezet rámutatott a poëtika egyik tévedésére, midőn az euripidési Iphigeneia jellemét következetlennek mondta; felfogása, hogy miképen kell az emberi jellemnek kifejlődni, kirekeszt minden vihart és szenvedelmet, melyek hirtelen keletkeznek; pedig ezek adnak az emberi jellemnek változatosságot és érdekességet.

Ép ilyen téves Aristotelésnek történeti álláspontja is. Azt hiszi, ha Hérodotos könyveinek valamely részletét versbe foglalnák, az mégis történet maradna, és nem válnék tragédiává. Érdekes, hogy mi a filozófust olyan történeti tényekkel cáfolhatjuk meg, melyeket ő maga is ismert. Hérodotos művének egyik epizódja, a szalamiszi csata, már Aischylos kezében híres tragédiává alakult, akit bizvást kiváló szaktekintélynek tekinthetünk abban a kérdésben, hogy mi alkalmas tragédiai tárgynak. Egy másik történeti epizódot, Milétosz elestét, egy másik költő, Phrynichos választotta tragédia tárgyává. S ha ez annyira bántotta az athéni közönséget, hogy a költőt kemény ítélettel sujtotta, ez nem azért történt, mert a drámában nem volt tragikai eszme, hanem mert túlontúl sok volt benne, amennyiben az egész hallgatóságot könnyekre fakasztotta és szemük elé állította nagy szerencsétlenség üket, politikai botlásukat és ión fajrokonaiknak gyáva cserbenhagyását.

A művészi történetírásnak célját Hérodotos így fogta fel: szemlét tartok az emberi események fölött, de nem adom az események száraz névsorát, hanem feltüntetem a nagy emberi drámát, mely széles és örök erkölcsi elveken alapul, benne nagy nemzetek keletkezését és bukását, de még inkább nagy emberekét, kik hatalmas nemzeteket kormányoztak. Hérodotos tehát «komoly és megszabott terjedelmű cselekvényeket» mutat be, «melyek cselekvő személyek útján keltik fel az olvasó szánalmát és félelmét, egyszersmind az ilyen érzetektől való megkönnyebbülést». Aristotelés a tragédia e híres meghatározásához azt a lényeges kívánságot fűzi, hogy a dráma minden részében zengzetes nyelv enyhítse a tartalom komorságát. És ezt megteszi az első nagy történetíró is; ezt kénytelen tenni minden utóda, ha életrevaló művészi alkotást akar nyújtani, nem pedig tudományos adatoknak puszta repertóriumát. A história így mint műalkotás egyike a legnagyobb hagyatékoknak, melyeket az emberiség a görögöktől kapott.

De nemcsak művészi felfogás szempontjából egyezik meg Hérodotos a tragédiának aristotelési meghatározásával, hanem tárgyi szempontból is. Az ő történeti fejezetei is nagyok, komolyak, meg van szabva terjedelmük és megvannak bennök a meglepő sorsváltozások, melyek élénk emberi érzelmeket váltanak ki. Ázsia és Európa, vagyis Perzsia és Görögország küzdelme, kiinduló pontja, a változó szerencse, Iónia leigázása, az anyaország aggodalma, a bámulatosan fejlődő események Szalamiszig és Plataiáig, Xerxés gyáva megfutása és visszavonulása: miféle nagyobb és ke-

rekdedebb tárgyi kört választhatna a történetiró? S hogy a komoly harcok hangulatát enyhítse, sok nyugvópontot teremt az események közé, tele bájos kitérésekkel, melyek változatosabbak és pihentetőbbek, mint a görög tragédia kardalai. Ezeket is, mint a főeseményeket, a cselekvő személyek drámai párbeszéde teszi elevenné, olyan könnyed és folyékony stílusban, hogy szinte tökéletes művészet nyilvánul meg bennök.

Nem igen lehet eldönteni, vajjon tudományos irodalomban ez a csodálatos egyszerűség az emberi géniusz közvetlen terméke volt-e valaha. Ha olykor a kutató közvetlen bizonyítékig hatolhat, rendszerint azt találja, hogy az fáradságos munkának és nagyigényű gondosságnak az eredménye. Ime egy jellemző példa. Európa legújabbkori tudósai között senkinek sem volt világosabb és egyszerűbb stílusa, mint Renan Ernőnek. Egyik kortársa és barátja feljegyezte azt a jellemző adatot, hogy kefelenyomatot kapott tőle átnézés végett. A nyomás keskeny sávja széles kék papiroslapra volt ragasztva, s a bőséges lapszélek tele voltak javítással, változtatással, s a már kiszedett mondatok átdolgozásával. Sok törlés, sok toldás akadt, még több új stilizálás, úgy hogy talán háromszor annyi betű volt a javításokban, mint az eredeti kefelenyomaton. Az eredmény, mint tudjuk, oly bámulatosan könnyed és természetes stílus volt, mintha a legkisebb erőlködés nélkül folyt volna a tollból.

De nemcsak mintát nyújtottak a görögök Hérodotosban a modern íróknak; őt szinte a meseköltés levegője vette körül. Oly sok csodát és mondát beszél el, hogy komoly és kétkedő nemzedékek benne hiszékeny utazót láttak, kit könnyen megtévesztettek hazug adatok és hagyományok; sőt némelyek őt magát tudatosan hazug írónak nyilvánították. Csakhogy ezek a hazugságok vagy kitalálások végül igazaknak vagy valószínűeknek bizonyultak, például az a hagyomány, hogy az etruszkok Kisázsiából vándoroltak Itáliába, és igen sokszor igazolták Hérodotos adatait az újabb kutatások is.

Ha azonban a művelt ember másfajta történeti munkát óhajt, melynek az az álláspontja, hogy gondosan megvizsgált adatokat józan mérséklettel adjon elő, mely kirekeszt minden csodálatos és mondai elemet, és hiteles bizonyítékokat követel: akkor az összes korok szakértői szerint ennek az álláspontnak Thukydidés a legtökéletesebb képviselője. Általánosan elfogadott közvélemény volt sokáig, hogy Hérodotos művészi irányával szemben utóda a történelmet, már amennyire lehetséges, az exakt tudományok színvonalára emelte. Mi azonban tudjuk, hogy ez az állítás messze elüt az igazságtól. Thukydidés, mint a művébe szőtt beszédek világosan jelzik, époly öntudatos művész, mint Hérodotos; sőt talán ravaszabb művész, amennyiben művészetét leplezte, komoly és ünnepélyes egyéniségének leple alatt pedig azzal hitegette olvasóit, mintha cifrázattól teljesen mentes igazságot beszélne el. Mert ő is érezte, hogy történeti eseményekben megnyilvánuló tragédiák alkalmas és nemes tárgyat nyújtanak emberi elmélkedésre. Ő is érezte, hogy ama tanulságok, melyek viruló államok és kiváló államférfiak hirtelen bukásaiból vonhatók, époly értékesek, mint amelyeket a tragédaírók a mondákból kölcsönöz-

nek. A történeti szereplők a szájukba adott beszédeket nemcsak nem mondták el szószerint, hanem olykor azok tartalma is elütő volt. E beszédek inkább a politikai viszonyokra vetnek világot, amint azokat Thukydidés felfogta, s ugyancsak ő olyan politikai gondolatokat szúr közbe, aminőket talán az olvasónak kellene tenni. A modern történetírás ezt a vonását tehát már benne is megtaláljuk. A kerkyrai mészárlásra tett megjegyzései * híres példáját nyújtják a művészies és szubjektiv stílusnak. A politikai hanyatlásnak e rajza, mintha Görögországban oly hirtelen állt volna be, hamis. Mindazon bűnök, melyeket csillogó és mégis oly komor rajzában felsorol, régiek és ismeretesek voltak, mert be voltak oltva a görög jellembe.** De művészi tervének jelentős része volt bemutatni korának bűneit, különösen Athén városáét. A gazság csúcspontját érzékelteti a mélosziakkal való brutális és a történeti valószínűséggel ellenkező párbeszédük.*** Ennek hangulata és hitvány erkölcse alkalmas előjátékul szolgál a sziciliai vállalat nagy szerencsétlenségéhez és Athénnek rákövetkező bukásához. Thukydidés kisebb és szűkebb körű tárgyat választott, mint Hérodotos, de e szűkebb kört annál plasztikusabban töltötte tele élettel; s e megszorítással elérte azt, hogy műve még érdekfeszítőbb lett. Előkelő stílusa és páthosza pedig művészi szempontból nagy kortársaihoz, Pheidias és Sókratés fenségéhez emelte fel.

* III. könyv 82—84. fej.
** V. ö. Hérodotost, midőn a kyrénéi eseményekről beszél, IV. könyv 159—167. fej.
*** V. könyv 85—113. fej.

Egyébként Thukydidés művében kétféle stílus különböztethető meg. Az eseményeket tiszta, világos és vonzó előadás mutatja be, minden disz nélkül, de a nyelv a tárgyával együtt oly komoly páthoszba csap át, hogy ritkán multa felül modern történetíró. Az elbeszélést, valamint a tragédiák dialogusait, alkalmas pillanatokban a szereplők beszédei szakítják meg, melyek érdekes fordulataikkal a drámai kardalok módjára jelzik a cselekvény indítékait, gyakran az irónak leplezett véleményét. E beszédek nyelve homályos és tekervényes; az ókori kritikusok habozás nélkül elítélik. A világosság oly mintáival szemben, mint Hérodotos, Euripidés és Antiphon, e hiba Thukydidésnek valamelyes szeszélye lehetett; bár ez olyan folt, mely ránézve bizonyos haszonnal járt. Mert a homályosság rendszerint a mélység hatását kelti fel, különösen, ha alapos és komoly írónál fordul elő. Thukydidés beszédeiben az egyszerű gondolatok és eszmék többször homályos kifejezések mezében jelennek meg, s értelmük kibogozása oly észbeli gyakorlat, mely hízeleg az olvasónak, s ha ily gyakorlatban kedvét leli, tetszik is, még inkább a magyarázónak, aki itt gyakran közepes tehetsége számára bámulatos munkaterületre talál.

Ha most a görögök két másik kiváló történetírójára, Xenophónra és Polybiosra gondolunk, feltűnő közös vonás kapcsolja őket két ösvénytörőjükhöz: mind a négyen *száműzöttek* voltak. A haza, az otthon után való vágy valóban nagy serkentő a visszaemlékezésekre s ezen emlékek művészi feldolgozására. Majdnem minden nemzet történetírói között — hogy a memoár-írókról ne

szóljak — szerepelnek száműzöttek és menekültek. Nálunk Szalay László és Horváth Mihály, a magyar történetírás e tiszteletreméltó képviselői, szintén ették a bujdosás keserű kenyerét, melyet csak nemzetük multjával és jelenével való foglalkozás tett elfogadhatóvá.

Nincs terem tovább megvilágítani Xenophónban és Polybiosban az emberi történet bizonyos korszakának drámaszerű művészi felfogását, melyben nagy férfiak, nagy államok, nagy népek fellendülése, virulása, hanyatlása és bukása a részletek művészi kiszemelésével és a stílus művészi tökéletességével van előadva. Ily művészi felfogás ihlette Gibbon Edwardot, hogy megírja a római birodalom hanyatlását és bukását. Római tartózkodása alatt maga körül látta egy letűnt civilációnak óriás méretű emlékeit; érezte magában a stílus erejét, hogy a történeti tényeket méltó formában adja elő, s így a történeti irodalom oly művészi alkotással gazdagodott, melyben a tények bemutatásának a módja nem kevésbbé fontos, mint maguk a tények. Ép ily művészi alkotás Mommsen Tivadar történeti műve, mely viszont a római nép és a római hatalom fejlődését Julius Cæsar diktatúrájáig adja elő, tele fiatalos lelkülettel, politikai szenvedelemmel, párját ritkító nyelvezettel és sziporkázó szellemmel. Önkénytelenül megnyilatkozik e műben a tizenkilencedik század ötvenes éveinek liberális hangulata és reménye a szabad gondolkodást elnyomni akaró reakcióval szemben, s mintha a római hatalmi vágy legnagyobb képviselőjének működésében a német nemzeti egység megteremtőjének eszményét keresné. A görögök újra meg újra hangoztatták, Cicero is ismétli, hogy a história az ékesszólás egyik formája, s csak az a történeti munka lesz maradandó alkotás, melyben előkelő és vonzó stílus nyilatkozik meg.

A görög próza e műfajától búcsúzva, meg kell még emlékeznem az életrajzról is. Olyan ez, mint az idill, mely csak egy jelenetet ír le, és a kámea, mely csak egy ember arcvonását örökíti meg. Plutarchos volt minden korok életrajzíróinak a mintája. Hogy mily erős drámai érzék nyilatkozott meg történetírói felfogásában és a nagyszabású férfiak életének feltüntetésében, jellemzően megvilágítja a már egyszer érintett tény, hogy Shakespeare egy egész tragédiasorozatra lelt tárgyat Plutarchos életrajzaiban, stílusában pedig olyan nyelvet, melyen alig talált változtatni valót.

Miután a görög történetírás diadalaival megismerkedtünk, visszatérhetünk a prózai műfajok testvérágainak féjlődéséhez. Ez ágak röviden a vitatkozó szónoklat és az értekező próza. A vitatkozó beszédek színhelye lehet a törvényszék, hol magánfelek, a vádló és a védő, állanak egymással szemben, vagy a közgyűlés, ahol tanácskozások folynak, s ezekben a szónok rá akarja beszélni a többséget, hogy az ő politikáját fogadja el, az ellenfélét pedig utasítsa vissza. Jegyezzük meg, hogy a görögök mindezen esetekben egyaránt ellenségei voltak a pillanatnyi rögtönzéseknek; bizalmat csak művészileg tagolt beszédeknek és az érvek finoman kicsiszolt kifejezéseinek kölcsönöztek. Törvényszék előtt a peres feleknek személyesen kellett megjelenni s nem helyettesíthették őket ügyvédek. Ezeknek az volt a hivatásuk, hogy előlegesen megszerkesszék ügyfeleik

beszédeit és valószínűleg utasítást adtak az előadás módjára vonatkozólag is. Sohasem említik forrásaink, hogy a törvényszék megszakította volna a beszédet, vagy hogy a peres félt cserbenhagyta volna emlékezete és nem tudta volna a beszédet elmondani, melyet számára ügyvédje írt. Lehetséges tehát, hogy a pereskedőknek meg volt engedve beszédeiket olvasni is. Jelentős perekben ily beszédek írása nagy hírnévvel és jövedelemmel járt, s így igen tehetséges emberek is vállaltak megbízást. A gyakorlat régóta fejlesztgette az elméletet, ezért már korán írtak szerkesztéstanokat (τέχναι volt a nevük), melyekben a meggyőzés művészetének finomságait gondosan fejtegették és szabályokba foglalták. A legrégibb ilyfajta kézikönyvek elvesztek, de hatásukat észlelhetjük Antiphon és Isaios szónoklataiban, melyek igen praktikusak: nem használnak a mai népies szónoklatokban hemzsegő üres frázisokat és tartózkodnak a szenvedelmes kitörésektől. A szónoki alakzatokból nagyon keveset alkalmaznak, az úgynevezett szónoki virágokat pedig teljesen kirekesztik. Minden mérsékelt, komoly, meggondolt; nem akarja felkorbácsolni az indulatokat, hanem az értelemre kíván hatni és így kelteni meggyőződést. Nem érzéstől sugallt, hanem értelemmel kiművelt nyelvet alkalmaznak, még pedig tökéletes előadással. Reánk, modern emberekre ily beszédek első olvasásra nagyon mesterkélt hatást tesznek, mert szerintünk ellenkeznek a keresetlenséggel. Mai ember irtózik a művészies beszédtől, mert ellentétet lát benne az egyszerűséggel és a természetességgel. A görögök is ismerték ezt az ellentétet, de nem úgy kerülték el, hogy

összes lazaságával szabad folyást engedtek a természetes beszédnek, hanem úgy, hogy a természetes beszédet a legmagasabb művészetté fejlesztették. Az ügyvédek, midőn különböző ügyfeleik számára beszédeket szerkesztettek, nemcsak a sajátlagos érvek kidomborítására ügyeltek, hanem arra is, hogy ezek az érvek a peres fél jellemeből folyjanak; gondosan tanulmányozták tehát az illetőnek egyéniségét is. Különösen Lysias volt e jellemzetes beszédszerkesztésnek a mestere. Oly tökéletesen utánozta az egyszerűséget, hogy csak gondos megfigyelés látja meg az alacsony származású peres fél egyszerű kifejezéseiben az agyafúrt rhétort.

A törvényszéki szónoklat e finomsága szemlátomást háttérbe szorult, ha a védőügyvéd oly híressé vált, hogy a látszat, mintha a kliens önmaga védené magát, többé nem volt valószínű, s a közönség, mely tolongva foglalt el minden helyet a tárgyaláson, csak azért jött, hogy a kliens száján át Démosthenésnek vagy Hypereidésnek a beszédét hallgassa meg. Ezért nem oly változatosak Démosthenés beszédei *éthosz* szempontjából; minthogy pedig sokszor beszélt magánpereiben a maga nevében, a közönség már megtanulta felismerni nagy stilusát. Beszédei különben is nagyrészt nem törvényszéki, hanem politikai szónoklatok voltak, s inkább ezekben látták kiválóságának jellegét. Sőt voltak esetek, midőn a perbeszéd nyilvánvalólag a maga politikai irányának védelmét vagy igazolását tűzte ki célul. A görög irodalom ezen ágának csúcspontja Démosthenésnek *A koszorú ügyében* tartott beszéde, melyről alapos görög műveltségű angol törvényhozók és szónokok, va-

lamint nálunk Kölcsey Ferenc, elismerték, hogy ez a szónoklat terén a *non plus ultra;* benne a szónok a rábeszélést a finom logika, a csillogó szofisztika és a tüzesen izzó érvek harcának művészetével iparkodott elérni. És meg kell még jegyezni, hogy ezek az említett bírák, kik hasonlíthatatlanul praktikusabban ismerik a hatások titkait, semmint a szaktudósok, egy tizedét sem ismerik talán ama stil-finomságoknak, melyeket ókori görög kritikusok és modern német filológusok aprólékos tanulmányai kimutattak.

De ebben *A koszorú ügyében* tartott hatalmas beszédben is kevés szónoki díszt talál az olvasó. Nem fordul elő benne semmi, amit ma szónoki virágnak nevezünk; hangzatos befejezés sincs benne.* Ez egy komoly hazafi rajza, élete munkájának igazolása ellenségeinek maró gúnyjával és ellenfeleinek kemény bírálatával szemben. Előfordulnak benne durva gáncsokkal teli lapok, éles célzások ellenfelének lefolyt életére, így viszonozva Aischynés gyanúsításait. Nem is száradhatott meg többé Aischynés az ellene szórt vádak zuhatagaitól, pedig azok valószínűleg nem minden tekintetben ragaszkodtak az igazsághoz. Sajnos, a legújabb korban is eldurvult a hang Európa parlamentjeiben, pedig pár évtized előtt hallgatóságuk előkelő vitákban gyönyörködhetett. Más emberek kerülnek a törvényhozók padjaiba, akik épúgy nem irtóznak a durvább hangtól, mint az athéni törvényszék, melynek esküdtbírái a közép- és alsó osztályból származtak, s ezek nem ütköztek meg az előkelő hang hiányán.

* Kiváló magyar fordítását nyújtja Gyomlay Gyula Démosthenés-kötete (Budapest, Franklin).

Ha ezt az utóbbi vonást mellőzzük, kétségtelen, hogy a vitázó szónoklatban a görögök voltak a rómaik mesterei, s az ő révükön voltak a középkoron és a renaissanceon át a modern Európának is a mintái. Bámulatos, hogy abban a társadalomban, mely a könyvnyomtatást nem ismerte, tehát nem volt nagy olvasóközönsége, ilyen ékesszólás alakult ki, mely arra törekedett, hogy az olvasót is megkapja, s így méltó volt arra, hogy a következő nemzedékek tudósai is tanulmányozzák és magyarázzák. A szónok nem tudta másképen terjeszteni beszédeit, mint kéziratának másolataival; nem volt reménye irodalmi hírnévre, sem írói tiszteletdíjra; s a görögök e téren is oly művet alkottak, mely újabb és nagyobb igényű viszonyok közt is megállja a próbát. A szónokok kis közönségük keretében világos tudatára jutottak annak a fontos körülménynek, hogy olvasó és gondolkodó emberek is mérlegelik eszméiket, akik mint olvasók teljes kényelemben tanulmányozhatják érveiket és stílusukat; s így nem érve be előadásra szánt szónoklatokkal, a tanulmányt, az értekezést, sőt a dialogust is kifejlesztették, ezt a különös műfajt, mely egy látszólag közvetlen társalgásnak, komoly eszmék fölött megeredt vitatkozásnak irodalmi megrögzítése.

De kissé túlzás, ha olvasó közönséget mondok; talán helyesebb, ha hangos olvasókról beszélek. Ez a közbenső fok a hallgató közönség és a könyvek néma olvasói között. Képzeljünk el oly embereket, kik meg vannak szokva nagyobb tömegben meghallgatni egy ujság felolvasóját; ha az író tudja, hogy közönségének nagyobb része így veszi tudomásul gondolatait, akkor nemcsak arra ügyel,

hogy mit ír, hanem arra is, hogy az olvasva miképen hangzik. Ily álláspontot foglalnak el a görög szónokok, különösen Isokratés, a politikai röpirat atyja, tehát Európában az első publicista. Valószínűleg testi tulajdonságai törették vele ezt az új ösvényt. Nagy természeti tehetsége volt a stílushoz és a szerkezethez, de teljesen hiányzott a szónoki pályához a hang és a tüdő; nem is volt oly kitartó erélye, mint Démosthenésnek, e hiányok pótlására, s ez vitte őt arra, hogy nyilt levelekkel vagy röpiratokkal lépjen fel, melyekben gondolatait csillogó periodusokban és finom nyelven fejtegette.

A prózai szerkezet törvényeit, melyeknek Isokratés volt feltalálója s egyszersmind tökéletesitője, egy író sem tudta ügyesebben érvényesiteni, mint ő maga. Egy részük ugyancsak a görög nyelvre, vagy szorosabban csak az attikai stílusra volt alkalmazható, de általános elveiket igen sok író sok nyelven érvényesítette. Tudjuk, hogy Ciceró az ő iratai alapján művelte ki a maga stílusát, mely azután az összes európai irodalmak prózájára hatott. E nagyszabású írásmódnak Isokrates volt a tanítója; nemcsak szónokok és publicisták, hanem történetírók is tanultak tőle. Szemére vetették ugyan, hogy két kedves tanítványa, Ephoros és Theopompos, kik a maguk korában nagy becsületben állottak, nagyobb gondot fordítottak a stílusra, mint a történeti adatok pontos megállapítására és a pártatlanságra, de az ékes stílus bizonyára a nagy történetírónak egyik lényeges tulajdonsága és nem szabad szemére hányni, ha periodusokban ír. Van ugyanis egy erőbomlasztó irányzat: az a törekvés, hogy a

stílust közelebb hozza a természetszerűleg hanyag társalgási nyelvhez. Tévedése az, hogy a tökéletességet nem ismeri el természetesnek. Az egyszerűségben bizonyára van kellem, de ha csak ebben találnánk gyönyört, akkor az összes művészetekben primitiv fokra sülyednénk vissza. A szövevényes periodus is természetes fejlődése a stílusnak, s ott van helyén, hol a gondolkodás színvonala ezt megkívánja, hol a fejtegetés logikus és lélektani teljessége szempontjából ez szükségesnek mutatkozik.

De ha a görögök mintát adtak a prózai értekezésben, nem lettek volna görögök, ha nem adtak volna egyszersmind mintát a könnyed társalgásban, a mindennapi beszédben, a különböző stílusok játékában, a különböző jellemek kidomborításában koruk kiművelt nyelvezetén. Platón volt az, ki dialogusaiban a művészetté fejlesztett társalgás utolérhetetlen mintáját nyujtotta. Ezzel egy külön irodalmi forma kifejlődését mozdította elő, mely azóta mai napig sem halt ki.

Mindezek a műfajok, az életrajz kivételével, a görög irodalom arany korában fejlődtek ki, s ama nagy mesterek alkotásai, akik e korszaknak büszkeségei. De a görög szellemi mozgalom ezüst korában, vagyis a Nagy Sándor halálát követő hellenisztikus korban is alakultak minták, melyeket Európa méltóknak talált az utánzásra. Csak a nagy irodalmi alkotások hosszú sora után tünnek fel kisérletek az irodalmi kritikára; igaz ugyan, hogy ez olyan, mint az élősdi, mely nagyobb és kiválóbb állatok testén táplálkozik, de tagadhatatlanul fontos a szerepe. Mikor megalapították Alexandriában a nagy könyvtárt, mi-

kor tehát az írókat meg kellett rostálni, szintúgy szövegüket alaposan átvizsgálni, akkor keletkezett a tudós kritikusok nagy iskolája, akik megtisztították a régi kéziratokat hibáiktól, mérlegelték eltérés esetén e szövegek viszonylagos értékét és kifejtették még a régi nagy írókkal szemben is azt a szigorú, megrovásra hajlandó álláspontot, mely a modern világban gyakran méregfulánkként szerepel. Birtokunkban vannak a halikarnassosi Dionysios kritikai tanulmányai és a Kr. u. első századból egy ismeretlennek *A fenségesről* szóló értekezése; kiváló minták a lelkiismeretes és hasznos kritikára egy másodrendű korból. Az alkotások nagy kora sokkal egyszerűbb és naivabb volt a kritikában. A költők megítélésében nemcsak Aristophanés, hanem még Platón is tisztán erkölcsi álláspontot foglal el; alig von mérlegelésébe æsthetikai szempontokat. *A fenségesről* szóló értekezésben már majdnem modern álláspont jut érvényre, és az ismeretlen szerző ítéleteinek nem kis hatása volt az utolsó század irodalmi kritikájára.

Kisebb értéke van ama sok és változatos tartalmú levélnek, melyeket ránk a görögök hagytak,* mert egyrészt vitás kérdés még ma is, vajjon mondható-e a levél külön irodalmi műfajnak, másrészt e görög levelek semmiféle szempontból sem nevezetesek, főleg azért, mert legtöbbjük csak stílusgyakorlat volt régi nagy írók neve alatt. A Platón, Isokratés és más írók neve alatt fennmaradt levelekben semmiféle irodalmi fontosságú

* Jó kiadásban vannak egybegyűjtve «Epistolographi Græci» cím alatt a párisi Didot-cégnél.

adalékot nem lehet találni.* Szintúgy nem becsülhetjük sokra a későbbi rhétorok és szofisták erkölcsi szónoklatait, bár közülük egy, Dion Chrysostomos, megérdemelné, hogy modern szónokok forrás gyanánt forgatnák, mert Dión világfi volt, sokat utazott, józan erkölcsi álláspontón állott és művészi érzékkel vala megáldva.

Befejezésül szóvá kell még tennem a görögök prózai novelláját, mely olykor nagyobb terjedelménél fogva regénynek is mondható. Ezzel is új irodalmi műfajt teremtettek, melynek nagyobb hatása van modern életünkben, mint a többi prózai műfajnak. Azt hihetné az ember, hogy a novellához az átmenetet Menandrosnak és az új attikai vígjáték többi képviselőinek művei szolgáltatták; de különös dolog, hogy ez a tárgyilag oly rokon műfaj a novella megszületésére és fejlődésére semmi hatással sem volt. Az a keret, melyben Menandros vígjátékai fárasztó ismétlődéssel mozognak (egy tisztességes leány becsületének helyreállítása, ki csak mások hanyagsága vagy erőszakossága következtében lett házasságon kívül anyává), teljesen ellenkezik a ránk maradt elbeszélő irodalom meséivel. Ezek a hősnőt tisztán és szűziesen akarják megvédeni mindenféle kísértés és erőszak ellen. Ez a meseszövés teljesen elüt a görög érzülettől; nem is fordul elő az irodalomban, míg görög emberek a keletről be nem hozzák, mert csak itt hallottak ilyes fajta szerelmi

* Érdekesek mégis az Egyiptom homokjába talált eredeti levelek, melyeket zsoldos kalandorok ivadékai írtak. Udvarias hangjuk olyan, mint Cicero leveleiben, ki úgy látszik görög forrásokból kölcsönözte e finom levelező modort.

történeteket. Vannak ugyan romantikus epizódok Xenophónnak Kyrosról szóló művében, de ily megható mesének befogadása későbbi időpontra esik. A legrégibb nyom Kallimachosnak, (Kr. e. a harmadik században élő) alexandriai költőnek egyik költeményében található. Akontios és Kydippé a hősei az első szerelmi történetnek, mely a mi modern tipusunknak felel meg. Nagy részletességgel leírja az ifjú és a leány szépségét, kik egy vallási ünnepen találkoznak és első látásra mély szerelemre lobbanak egymás iránt. Különböző ismert akadályok tornyosulnak egyesülésük elé: önző szülők, a leány gazdag kérője, a megtört szívek öngyilkossággal való fenyegetései; ezek szélesítik ki a mesét, mely a sok akadály után mégis szerencsés házassággal végződik.* A mai közönség csodálkozhatik, hogy ily mese valaha az ujság ingerével hatott, főleg a görögök között, kiknek mindenféle emberi tapasztalat bőségesen jutott osztályrészül; s ez mégis új volt és tetszett a Ptolemaiosok fővárosában, a zajos élettől kifáradt és mesterkélt társadalomban. Az összes görög novellákban ilyes szerelmi történet a mese szövetén végighúzódó fonál, úgyhogy pedáns németek ezeket «Scriptoris Erotici Græci» cime alatt adják ki. Pedig a szerelmesek viszonya a legtisztább s ha fordulnak is elő ki-

* Shakespeare *Rómeo és Juliája* tragikusan végződik ugyan, de a drámai fordulatok (az altató méreg, a sírkamra, melyben a szerelmesek ismét találkoznak) a görög novellákban oly gyakran fordulnak elő, hogy a mese valószínűleg ily görög novellának olasz fordításából alakult. Boccaccio, a drámaíró forrása, nyilvánvalólag ilyen irodalmi hatás alatt állott.

sértések, ezek csak erőszakos durvaságok merényletei, melyeknek a mesében alárendelt szerepük van. Egyszerűségénél és idilli környezeténél fogva legkiválóbb novella a híres *Daphnis és Chloé*, melyet rendkívül sokan utánoztak, mióta a tizenhatodik században a francia Amyot fordítása ismeretessé tette. Az olvasó kiérzi, hogy a szerző távol áll jellemeinek naivságától, s bár leírja, nem becsüli annyira a természet szépségeit. E mű a görög irodalom hanyatló korszakának a terméke és osztozik kora hibáiban, mindazáltal ép oly bájos irodalmi mű, mint Theokrilos idilljei és Musaiosnak *Héró és Leandros* című kis eposza. A vége felé mégis előfordulnak e kedves novellában erőszakos és valószínűtlen kalandok, de ezek eltörpülnek másfajta történetekben előforduló szerelmi kalandokkal szemben. Mert volt egy másik jellegű elbeszélő irodalom is, mely a szerelmes novellákkal egyidejűleg lett divatos és mindkettőnek rovására vele egyesül, értem az idegen és mesés országokban játszó vad-kalandos történeteket.

A csodás Kelet bevonulásával az elámult görögök szemei előtt feltárultak a mesés fénynek, a bámulatos kincseknek és a bűvös természetnek új tájékai. Annyira felizgatták ezek képzeletüket, hogy maguk is szerkesztettek úti rajzokat, melyeknek színhelye a kelő napon túl, az óceán hullámain alul, szörnyű vadállatok és még szörnyebb emberek hazája volt. Zsoldos katonák magának Nagy Sándornak alakját is meghamisították, aki bizonyára nem akarta megvalósítani a világ meghódításának vad álmait. Életrajzírói azonban nem fékezték képzeletüket és hódításait a Kelet csodás

kincsei után rendezett kutatásaival fűzték össze. Innen ered az a sok Alexandros-életrajz, melyet minden következő nemzedék új adalékokkal cifrázott fel; hősüket szinte az egekbe emelték s így gyönyörködtették a romantikáért rajongó hallgatóságot. Az ő élettörténete volt a mesés utazások irodalmának kiinduló pontja. Nemcsak irtózatos vadállatokat írtak le, hanem eszményi államokat is, melyek a régi, elaggott társadalom bűneitől és zavaraitól menten elrejtve élvezik az élet örömeit. De ez a középkorban oly népszerű irodalom már túlesik a görög szellem körzetén, s az egykor oly tiszta és fenséges képzeletnek már nem volt törvényes gyermeke.

IV.

Építészet és szobrászat.

Különös szokás, hogy az irodalmat rendszerint külön választják a művészetektől. A görög szellemi életben az irodalom nemcsak művészet volt, amint láttuk, hanem egyszersmind a legtökéletesebb művészet is. Praxitelés vagy Lysippos egy szobra sem tökéletesebb, mint egy sophoklési dráma. Ma azonban, midőn az irodalmi termékek igen sokszor nem művészeti alkotások, úgy beszélhetünk a görög nép művészetéről, mint alkotásainak ama részéről, melynek nem a nyelv az anyaga, hanem más, s ebben a gyakorlati célt a szépnek páratlan szeretetével fűzte össze. Hozzátehetem, hogy a görögök egy területen sem fejtettek ki oly mély és állandó hatást a modern életre, mint a művészet terén. Ezer és ezer ember, aki egy szót sem tudott görögül és sohasem érdeklődött a görög irodalom iránt, másolta vagy legalább igyekezett utánozni a görög művészetet. Ebben a fejezetben a szilárd anyag művészeteit, az építészet és szobrászat alkotásait veszem szemügyre, s a következő fejezetre hagyom a szubjektívebb művészeteket, a festészetet és zenét.

Ne higyjük, hogy ez utóbbiak az építészetnél

később fejlődtek ki. A primitív történetelőtti korban, mikor az építészet még nem haladta meg a puszta védekezés fokát, emberi testen és fegyvereken finom és formás dekorativ elemeket alkalmaztak. Vademberek a legdurvább lakásviszonyok között gyönyörűen tetoválták magukat. A zene legkorábbi hangszerei, a síp és a fuvola, a leggyakoribb tárgyak a népek történetelőtti maradványai között; az emberek még nem tudnak írni, s már is alakokat rajzolnak barlangszobáik falaira.

A ház legrégibb formája, mely állandó lakás és védelem céljából épült, a méhkas alakú *földalatti* ház. Ilyen méhkas alakú kőoduk sok népnél a föld fölött is találhatók, főleg remete-lakások, de ezek nem nyujtottak védelmet ellenség ellen. Biztonságot az emberek csak akkor értek el, ha szobáikat nem lehetett látni. A legprimitívebb korban az odút nem vájták ki hegy- vagy domboldalon, hanem a földszinten építették és földsánccal fedték be. Ily lakáshoz szűk, hosszú és alacsony bejárást készítettek, akár csak egy vízszintes aknát, melybe az ellenség csak négykézláb hatolhatott, fejét tehát könnyen le lehetett csapni, mert nem használhatta fegyverét.* Még az Orkney-szigetek homoktengerén is, melyet évezredek szélviharai halmoztak fel Skócia északi partjainál, találnak ily földalatti odúkat kis zugokkal edények és egyéb házi eszközök számára. A ház ura hosszú fedett úton mászott belé és így bizton érezte magát otthonában. A házak formája,

* A mykénéi várkapu is alacsony, nem engedett be egyszerre sok embert, ezért lehetett könnyebben védeni.

szintúgy az eszközök a föld legkülönbözőbb vidékein meglepő hasonlatosságot tüntetnek fel, mert jegyezzük meg: az emberi szükségletek hasonló felfedezésekre és formákra vezettek. Ily régi méhkasalakú házat valamikor általánosan divat volt építeni; ránk ily házak csak mint idejét mult lakások maradtak emlékül, mert az emberek már másfajta építést kedveltek. Ezóta ily méhkas típust hosszú és keskeny bejárással csak halottas kamrának használtak, míg a lakóházak magasabban épültek és kényelmesebb lett hozzájuk a bejárás. Mint más téren, úgy e tekintetben is kiváltak a történetelőtti görögök más országbeli kortársaik felett. Az a méhkasalakú épület, melyet régebben Atreus kincsesházának hívtak, de nyilvánvalólag valamely történetelőtti király sírkamrája volt, egy tizenöt méter magas gyönyörű műalkotás. Harminchárom vízszintes sorban egymás fölé rakott kövekből épült fel, s a belső falak kúpalakú teremmé alakitják a tizenöt méter átmérőjű kerek tért. A kőtömböket belül nemcsak kisimították, hanem a belső falakra és a menyezetre bronzdíszeket is erősítettek. A hozzá vezető, hat méter széles és harmincöt méter hosszú ünnepi bejárás *(dromos)* nyilt ég alatt egy díszkapuhoz vezetett. Ennek oldaloszlopait angolok Londonba szállitották s méreteik alapján a British Múzeumban teljes nagyságban resturált díszkaput építettek fel, mely ma is bámulatba ejti a történetelőtti művészet kutatóját.*

* Az eredeti díszkapunál alkalmazott kőlapok párjukat ritkitóan nagyok. A szemöldök-kő belső lapja majdnem 9 m hosszú, 5 m széles és 1·20 m vastag; súlyát 120,000 kg-ra becsülik.

Alapos okokból foglalkoztunk hosszasabban ezzel a maga nemében tökéletes építési móddal, melynek másik szép példáját, Minyas kincsesházát, a boiótiai Orchomenosban lehet látni. Először is valószínű, hogy a méhkas alakú építészet Európa északi és közép részeiből került Görögországba; ez adott irányt a korai görög kultúra korában házak építésének. Másodszor meglepő magas fokát mutatja e kifejlett formának, mely a legrégibb és legdurvább, védelemre épült házból fokonként alakult ki. A görögök neki magas menyezetet adtak, gondosan kimunkálták és olyan díszítményekkel ékítették, melyekhez hasonlókat a Kr. e. tizenötödik században Egyiptom alkalmazott. Harmadik fontos mozzanat az, hogy e méhkas alakú házat korán szorították csupán halotti kamra szerepére és nem használták többé élő emberek lakása gyanánt. Csak a görög történet későbbi korszakában tünik fel ismét, bár ritkán, a kerek középület (a *tholosz*), s ez mutatja, hogy a gondolat nem veszett ki. Azok az emberek, kik Atreus hatalmas sírját építették, maguk aligha laktak kerek és kasalakú házakban, hanem négyszögű épületekben. Ők a régi formához csak halotti kegyeletből ragaszkodtak, s hogy a halottal együtt a melléje tett kincseket is bizton megőrizzék.

A négyszögű ház — értve alatta minden épületet, melynek falai derékszögben érintkeznek — minden valószínűség szerint a póznákra kifeszített sátortól kapta alakját. A fatörzsek szabályosan voltak a földbe verve, úgy hogy a sátornak négyszögű alakja volt. Két egyenes cölöp és fölöttük a vízszintes gerenda alkotta a durva bejárást, melynek végén a kisebb cölöpöktől határolt ajtó vitt a sátor belsejébe. A sátor nyeregtetőjét a főcölöpök csúcsára erősített és egymásra támaszkodó kisebb cölöpök tartották, de szerkeszthettek lapos tetőt is.

Európa egész klasszikus építészetét le lehet származtatni ez egyszerű formából. Először a cölöpök közt levő hézagot kitöltötték agyaggal (Tirynsben nagy kőtömbökkel), s így kaptak szél és eső ellen erős falakat. Csakhamar felfedezte valaki, hogy agyagból téglát lehet gyúrni, s ha azt a napon lassanként kiszárítják, sokkal alkalmasabb építő anyag keletkezik, mint facölöp vagy kőtömb. Igy a kitöltő anyag a falnak főanyaga lett; de hogy mennyire szívós volt a faépítkezés eszméje, kitetszik abból, hogy téglafalakba hosszában fagerendákat ékeltek be. Míg e szokás egyrészt nagyobb biztonságot adott a falaknak, viszont a teljes pusztulásnak a csiráját is magában hordta, ha tűz támadt az épületben. Az ajtófélfák és szemöldökfák nem változtak, mert az ajtót határoló nedves téglafal hamar pusztulásnak indult volna, ha nem takarja be faburok vagy később terrakotta-burok, mely pótolta a fát. Végül kőkeretű ajtók és oszlopok helyettesítették a régi fakereteket, de mindenütt megmaradt a primitiv faépítkezésnek nyoma. A legrégibb oszlop kőalapra helyezett fatörzs volt; csúcsa a ránehezedő teher biztosabb viselésére ki volt simítva, s valószínűleg éregyűrű szorította össze.

Ezt a módszert örökítette meg a dór oszlop, mely a kőalapból láb nélkül emelkedik fel, a végén pedig ott látjuk a körszalagot, azontúl a kiszélesedő oszlopfőt egy márványlappal *(aba-*

kusz), hogy megvédje az eső beszívódásától a fatörzs belsejét.

A dór templomnak legállandóbb dísze a falak fölött, a gerendázat külső részein végighúzódó sorozat, melynek váltakozó elemeit metopéknek és triglifeknek hívják. E metopék nem homlokkövek *(μέτωπα)*, mint a görögül tudók gondolnákt hanem rések *(μετόπαι)*, eredetileg tényleg nyílhézagok a gerendavégek között. E nyílások kezdetben szükségesek voltak a világosság befogadására, mikor a tetőt még sötét tetőtéglák alkot? ták. És mik voltak a triglifek (hármas rovátkák), Vitruvius gerendavégeknek nevezi, mert ő a metopéket *intertigniumok*nak (gerendaközöknek) hívja. Az ok pedig, hogy nevüknek megfelelőleg három rovátka van beléjük vésve, talán az, hogy az oszlopok fölött a két vízszintes gerenda, a menyezet alkotására szánva, harmadikul befelé egy összekötő gerendát kapott beékelve, mely az oromzatig ért, hol egy másikkal találkozott s így megalakította a ferde tetőnek a vázát. Midőn félig áttetsző márványlapokat tettek rájuk, a metopékra mint világosságot bebocsátó közökre nem volt többé szükség, s e réseket domború művekkel díszített lapok takarták el, melyek az épület vonalainak szigorúságát enyhítették.

Immár belemélyedtünk a görög templomok jellemző vonásaiba, s valóban a vallásos ihlettől sugalt épületekben nyilatkozott meg századokon át a görög építészeti géniusz. Azonban a templom eredetileg fejedelmi paloták formáit vette át, amint ezt világosan mutatják a Tirynsben kiásott romok. Itt a tető és az emeleti szobák elpusztultak, de a bejárás elrendezése ép oly elven alapul, mint a történeti idők templomaiban; az eltérés csak az, hogy a tirynsi palota bejárásánál fapilléreket és faoszlopokat használtak. Pausanias a Kr. u. második században még látott Olympiában egy faoszlopot a Héra templomán. Itt eredileg minden oszlop fából volt faragva, s ha egy ilyen elkorhadt, kőoszloppal helyettesítették. Dörpfeld Vilmos éles szeme meglátta, hogy e pótlások nem egyformák, hanem az illető korszak váltakozó ízlése érvényesül rajtuk. Különösen az oszlopfők változatosak, amint ezt ama templom romjaiból következtethetjük, mely Praxitelés híres Hermés-szobrát rejtette magában.

A palota és a templom közt az a főkülönbség, hogy az előbbinek a szükséges melléképületeket magában foglaló központi udvara volt, mely azonban sokkal szélesebb, hogysem tető fedhette volna. Ez az a minta, melyet déli Európa örökölt. Az itáliai paloták például komor homlokzatúak és az utca felé várszerűen védettek; benn nyílt udvar a központ, melyet folyosó vesz körül. Enynyire állandók az építészet egészséges elvei, ha egyszer egy művész faj őket megállapította.

A görög templom nem volt közös imahely, hanem egy istenszobor lakása, egyetlen közepes nagyságú szoba vagy terem, hátul egy kincses kamrával fogadalmi ajándékok befogadására. Ez az egyszerű, négyszögű épület fokozatosan alakult ki. Keletre nyíló ajtaja csakhamar előcsarnokot kapott; két kiugró pillérfal és köztük két oszlop tartotta a háromszögű oromzatot. Ez az úgynevezett *templum in antis*, s minden művészettörténeti kézikönyv felsorolja a fejlődést innen a kettős oszlopsorral körülvett templomig.

A vallásos épület külön céljából következik, hogy nyilt tér felé alakult ki és azoknak tárta fel szépségeit, akik hozzá közeledtek. Viszont a magánház befelé nézett, minden szépségét az otthonlakóknak tartogatta, sőt súlyt vetett arra, hogy mások kíváncsi szemei elől elzárkózzék.

Csak a legújabb évtizedekben mérték föl és atnulmányozták a fennmaradt templomromokat, s csak most ismerték fel, hogy az istenek számára emelt négyszögű épületeken a leggondosabban megállapított aprólékos törvényeket tartották szem előtt a különböző részek arányossága és az egyenes vonalak optikai kijavítása szempontjából, mert ezek különben görbéknek tüntek volna fel. A görög vallásos építkezés nemcsak gyakorlatilag jó formákat dolgozott ki, hanem a legdrágább anyagot választotta hozzá s ezt a legtökéletesebb műgonddal kezelte. A görbe vonalak észrevétlen és finom alkalmazása, az épület hosszában és magasságában a harmonia bájos érvényesítése olyan hatást idézett elő, hogy a szakértők már régóta a legcsodálatosabbnak érezték a világon.

Mielőtt tovább mennék, egy érdekes pontra akarnék kitérni, melyet sokan hiánynak tartottak a görögök építészeti tehetségében. Minden művészettörténeti könyv jelzi, hogy nem ismerték az ív szerepét, s hogy mai építészetünk e fontos szerkezeti formát a rómaiaktól örökölte. A görögök az ívet valószínűleg azért nem használták, mert a kerek házat és kúpos fedelét tudatosan hagyták cserben a négyszögű ház kedvéért, melynek bejárásánál és fedelénél a faszerkezetet alkalmazták. Mint már jeleztem, ama régibb formát sokáig a halottak tiszteletére szorították, s

így a kétféle építkezés kapcsolata homályos. De képtelenségnek tartom egy népről, mely vízszintes körökben fekvő köveket belülről fokozatosan szűkülő körökké vonva össze, kúpalakú kőtetőt szerkesztett, az állítani, hogy nem tudott az ívszerkezetig és annak zárókövéig emelkedni. Pausanias látta a boiótiai Orchomenosban Minyas kincsesházát; azt mondja, hogy a boltozat legfelsőbb köve az egész boltozat «harmoniája».* Ha megjegyzése nem találja is fején a szöget, mégis azt bizonyítja, hogy Pausanias, a görög építkezés igen tapasztalt megfigyelője, nem hiszi azt, hogy ily elvi különbség választaná el a görög és római építkezést. De mint mondám, a görögök a kerek és boltozatos forma helyett az egyenes és négyszögű formát választották. E kettőnek római kapcsolata, mely a renaissance építkezésében is érvényesült, a formáknak olyan módosulása, aminőt a görögök sohasem fogadtak volna el. Még kevésbé helyeselték volna az íveket és oszlopokat egyszerűen dekorativ elemek gyanánt, melyek semmi terhet sem hordanak. A görögök az épület minden elemének megadták gyakorlati szerepét. Az oszlop arra szolgált, hogy az architrávot tartsa, ez utóbbi pedig arra, hogy a tetőgerendák terhét viselje. Sima felületet a homlokzaton festmény vagy domború mű töltött ki, de ezek a sima felületek is szükségesek voltak, hogy az épületet a rossz időjárással szemben takarják. A hibás építkezésre például szolgálhat a velencei Sz. Márkus-templom homlokzata. Márványoszlopok csoportja fölé gazdagon díszített

* Pausanias IX. 38, 2.

ívek emelkednek és együtt alkotják a szemkápráztató bejárást. De van itt sok olyan oszlop is, mely nem tart ívet; ezek tehát fölösleges statisztaszerepet kaptak és értelmetlen dekorativ elemekké sülyedtek. Ez a túlságos csillogás egy nagy stílusnak a hanyatlása, ezúttal a felső-itáliai román építészet botlása volt.

Bebizonyított ténynek vallják általában, hogy az ívet Itáliában találták fel és itt alkalmazták az építészetben először. A legnagyobb tekintélyek hite szerint a rómaiak az etruszkoktól tanulták el, akiktől különben is sokat vettek át művelődésük kezdő fokain. De ha igaz is e tény, vajjon bizonyos, hogy az ív alkalmazása nem volt görög eredetű? Valószínű az, hogy ama titokzatos nép talált volna fel egy nagy szerkezeti elvet, melyet a görög nem ismert? Nem hiszem, mert alapos okok támogatják azt a véleményt, hogy az egész etruszk kultúra görög forrásból táplálkozott és Etrúriának régibb és mélyebb kapcsolata van Görögországgal, semmint azt régebben gyanították. Mind valószínűbbé válik Hérodotos állítása, hogy ez a nép Kisázsiából tengeren át vándorolt Itáliába. Az Itáliába indított legrégibb görög gyarmatok, például Cumæ, csak az ő nyomukat követték és nem előzték meg őket. Nagyon lehetséges tehát, hogy az etruszkok a görögöktől tanulták el az ívszerkezetet, így adták át a rómaiaknak és rajtuk át az európai építészetnek. De vajjon miféle döntő értéke van ennek érvelésemben? Hisz maguk a rómaik, kik az ívszerkezetet tökéletesítették, mindaddig nem voltak vele megelégedve, míg az oszlopokon nyugvó gerendázat görög jellegű homlokzatába bele nem

illesztették. A görög templom adta a mintát, melyet minden európai főváros utánzott, s legkifejlettebb formáját oly varázslatos fény övezi, melyet a világ semmiféle építkezése sem ért utol.

Még egyszer ki akarom emelni a tényt, hogy valamint a görögök már igen régi korban itélték a legalkalmasabb formának a kupolás kerek épületet nagy halottak befogadására, úgy jutott e felfogásuk érvényre a rómaiakon át a modern Európában is. Nem tudjuk pontosan, hogy mi volt a római Pantheon eredeti célja, de mi a nemzeti hősök ünnepi pihenőjének eszméjeként vettük át. Hadrianus császár óriási mauzoleuma, a római Angyalvár, ugyanily célból épült, szintúgy a párisi Pantheon és oly sok más kerek monumentális síremlék. Művészi gondolata Atreus kincsesházából, Minyas sírjából és a régi görögök sok más ilyen épületéből sarjadzott ki. A görögök valószínűleg északi népektől vették át ez eszmét, mert Európa északibb tájainak hasonló emlékei bizonyítják, hogy e sírformára vonatkozólag történetelőtti megegyezés alakult ki. Először élő emberek számára találták fel e legkiválóbb és legbiztosb menedéket nyujtó otthont; később elhalt királyok vagy népfőnökök sírjai számára építették, hogy ott emléküknek áldozatokat mutassanak be. Bármennyire igaz mindez, nem változtatja meg a tényt, hogy Európa a görögöktől örökölte ez eszmét.

*

Áttérek most a művészet egy másik területére, melyen ez a tehetséges nép egészen mai napig kétségbe nem vont felsőbbséges hatást gyakorolt.

Modern szobrásznak alig jut eszébe az a gondolat, hogy felül fogja múlni valamely kiváló görög szobor szépségét. Még az új ösvények felé törtető Rodin Ágost is azt hangoztatja feljegyzéseiben, hogy csak a görög szobroktól lehet tanulni. Ha most valaki csak megközelíti Praxitelés művét, vagy azokat a névtelen művészeket, akik a Nagy Sándor harci jeleneteivel díszített szidoni koporsó falait kivésték, az már bámulatos tökéletességet ért el a szobrászatban.

Sokan a görög szobrászat e tökéletességét a megfigyelés ama folytonos alkalmának tulajdonítják, melyet a palesztrák mindennapi gyakorlatai nyujtottak. A művészek itt bőségesen figyelhették a meztelen férfiak és ifjak testén a tagok és izmok játékát. Ez bizonyára jó iskola volt, de modellek hiánya miatt panaszkodó modern szobrászok is részesülhetnének ily alkalomban, ha elszánnák magukat és pár évre kirándulnának a Számoa- vagy Salamon-szigetekre, hol gyönyörű testek volnának megfigyelhetők, ha ugyan a térítők téves, bár jóakaró irányítása folytán nem takarja el a tagokat a rájuk kényszerített ruházat. Kétségtelen, hogy ily bátor szobrász becses alkotásokkal térhetne haza, de a régi görög diadalok szempontjából a palesztra csak másodrendű dolog. A legrégibb és legnagyobb görög finomság nem meztelen alakokon nyilvánult meg. Bizonyára van egynéhány archaikus meztelen «Apollon»-szobor, de az összes régi istennők, amennyire tudjuk, ruhában vannak kifaragva, s a redőzet szintén a görög szobrászat felsőséges bájaihoz tartozik. Szükséges-e továbbá kiemelnem, hogy nemcsak egyes alakokban, hanem csoportozatokban is még mindig a görögök a mi mestereink? Hasonlítsuk csak össze a Parthenón frízét, még ma töredékes állapotában is, valamely hasonló modern alkotással, s állításunk bebizonyításában nem lesz sok érvelésre szükség.

Némelyek e nép különös művészi felsőbbségének bizonyos tekintetben még finomabb forrására mutattak rá, pedig ez még egy tizedével sem rendelkezett a mi tapasztalatainknak vagy a mi mechanikai segédeszközeinknek. Vázolni akarom erre vonatkozólag egy kiváló kultúrpolitikus, *Villari* Pasquale gondolatmenetét, ki egyik tanulmányában* következőképp nyilatkozik. Donatello, a kiváló szobrász, a renaissance elején nem oldhatta meg a neki kitűzött problémát pusztán az antik művészet tanulmányozása alapján. A görögöknek nem voltak eszközeik a keresztyén szellem vagy érzés kifejezésére. Kutató szemük a forma külső szépségeire irányult; mivel pedig természetük egyszerűbb, közvetlenebb és harmonikusabb volt, mint a miénk, azt teljesen bele tudták vésni márványszobraikba. Nem volt bő tapasztalatuk elmebetegségekről, a megbánás kínjairól; nem ismerték a keresztyén szellemű bensőbb életet. Az ő korukban nem voltak aszkéták, remeték, anachoréták, mártírok, keresztesvitézek és kóbor lovagok. De Donatello idejében minden megváltozott; az emberi szellem tehetségei átalakultak és meggyarapodtak. Egy új művészetre volt tehát szükség, hogy az új bensőbb életet kifejezze. Krisztust és anyját nem lehetett ugyanoly módon kivésni, mint egy Apollónt vagy egy Aphroditét. Nem a

* Saggi storici e critici (Bologna, 1890).

külső szépség volt az egyedüli művészi eszmény. Kötelessége volt most már a jellemet, a szellem külső formáját is kifejezni. Az emberi lelket is meg kell mutatni a márványnak, újabb küzdelmeinek, gondjainak és ingadozásainak összes terheivel együtt. Vajjon lehetséges-e ez, és ha igen: mily mértékben? Ez volt a Donatello elé állított kérdés.

Ezen érdekes problémának megvitatása, valamint annak a kimutatása, hogy mily részrehajló és hibás álláspontból fejtegeti Villari a görög szellemet, igen tanulságos feladat volna, de nagyon messze vezetne a jelen fejezet tárgyától. Mindazáltal meg kell állapítani bizonyos tényeket.

Tagadhatatlan dolog, hogy a középkor, melyből Donatello nemzedéke kiemelkedőben vala, az elnyomás és a szellemi sötétség korszaka volt. Ezt azonban nem annyira az emberek nyomora idézte elő, mint inkább az akkori egyház szellemi zsarnoksága, mely az újtestamentom gyöngédségét és jóakaratát rossz irányba terelte, hogy a lelki kínzások eszközévé alakítsa. A kiképzelt borzalmak elgondolásának legvilágosabb képét nemcsak a pokol kínjainak esetlen ábrázolásai mutatják, hanem a középkori misztériumi játékok is, melyekben Isten mint egy kényúr, az egyház pedig mohó és kegyetlen szolgájaként szerepel, s az ember vagyonának a felét követeli, ha őt az örök kínoktól megszabadítja. Ezek a kiképzelt kínzások azonban a görögök előtt sem voltak ismeretlenek, mert hogy ne szóljunk Tantalosról, Ixionról és egyéb gonoszokról, forrásaink említik, hogy az istentelenek büntetése az eleuziszi misztériumokban is jelentős szerepet kapott. Mindazáltal semmiképp sem tűrték volna, hogy e képzetek a művészetbe is befurakodjanak. Az athéniek tízezer drachma bírságot róttak Phrynichosra, hogy *Milétosz elesése* című drámájában a nemzeti fájdalmat merte színpadra vinni; vajjon mennyire ítélte volna a misztériumi játék ama szerzőjét, ki borzalmat és sötétséget vitt be a halál országába és az isteneket kegyetlen zsarnokok gyanánt gyalázta, mint akik az emberi gyengeségek iránt kegyelmet nem ismernek?

De mellőzve ezt a borzalmas vonást, teljesen alaptalan az az állítás, hogy a görögök nem voltak ép oly járatosak az emberi élet nagy problémáiban és kikerülhetetlen gondjaiban, mint bármely modern nép. A görög tragédiák ép ezen fájdalmak színrehozatalában jeleskednek, s ha valaki, mint Villari, nem talál rá bizonyítékot, hogy a lelkiismeret borzalmai s a bánat önkívületes fájdalmai teljesen ismeretesek voltak a görögök előtt, csak olvassa el Platón *Állam*-ának nyolcadik könyvében, miként írja le a kényúr lelkét, vagy lapozza át Xenophonnak *Hierón* című dialogusát.* A görögök egyáltalában nem voltak azok a vidám és közvetlen felnőtt gyermekek, ahogy azt költők és kultúrhisztórikusok még olykor most is hiszik. Már régen kimutatták, mily hiányos adatokon épült fel a Winckelmann felfogása a görög szellemről, hogy legjellemzőbb vonását a csendes nagyságban és nemes egyszerűségben látta.** A görögök is tapasztalták az élet változatos és fájdalmas jelenségeit. Hérodotos a Xerxés és Artabanos

* Főleg a VI. fej. 1—8. pontját.
** Stille Grösse und edle Einfalt.

közt lefolyt párbeszédben* élesen kiemeli az emberi boldogság mulékony jellegét: «Isten megízlelteti velünk az élet mézét, de ajándékában azután irígynek mutatkozik». De megvolt a józan érzékük, — vagy mondjam tán: géniuszuk? — hogy művészetüket kellő korlátok közé szorították. Érezték, hogy a bronz és a márvány nem való a tragédia szenvedelmes indulatainak, az emberi élet erőszakos pillanatainak az ábrázolására, s midőn e tartózkodásukat levetették, szobrászatuk is hanyatlani kezdett. Midőn a *Laokoón*-szobor a romok közül a vatikáni múzeumba került, nem kisebb művész, mint Michelangelo rajongott a csoportozat művészi sajátosságaiért, s valóban oly műremek, minőnek megteremtése modern szobrászt is büszkeséggel töltene el. De a művészet aranykorszakának mesterei, mint Pheidias vagy Praxitelés, megvetéssel fordultak volna el a szobortól, bármily technikai kiválóságok nyilvánulnak is meg benne.

A szobrászat fejlődésének rövid vázlata világosságot fog vetni e művészeti elvre. Elsősorban szem előtt tartandó a tény, melyet nem elég gyakran emelnek ki, hogy a szobrászat a görög nép körében hosszú gyermekkor után rendkívüli gyorsasággal emelkedett a viruló férfiasság fokára. Polykratés és Periandros udvarának teljes fényében (Kr. e. 550 körül) még durva és esetlen, hijával annak a szépségnek, melyet mi a művészettől várunk. Már Kr. e. 500 körül olyan művek keletkeznek, mint a delphoii *Kocsis;* e kor szobrászati alkotásai már a tökéletesség küszöbéhez érnek, sőt bizonyos tekintetben, így a karok és lábak mintázásában és beosztásában, majdnem tökéletesek. A következő ötven év után már Pheidias fénye ragyog fel.

* VII. 44—52. fej.

E gyors fejlődéssel szemben nem kevésbbé nevezetes vonás a művészetnek hosszú virulása és nagyon lassú hanyatlása. Az állatok életkora, mint tudjuk, terhességük időtartamával arányos. A görög szobrászatra nem lehetne alkalmazni e szabályt. Alig három nemzedék juttatta a fejlődés csúcsára, s ott maradt a görög történet nagy századain át a makedón korszakig, amikor oly csodákat alkotott, mint a számothrákéi *Nike,* és viruló volt egészen a római hódításig, mikor a *milói Aphroditét* ajándékozta a világnak, sőt még tovább is, mikor a római császárnők a Rómába költözött görög művészeknél rendelték meg szobraikat, melyek a római Vatikánban és Lateránban ma is bámulatunkat keltik fel. E szobrászatnak nemcsak arany-, hanem ezüstkorszaka is örök mintákat szolgáltatott modern művészeinknek.

Egy másik nagyfontosságú vonás, hogy az ókori szobrászat, valamint később a középkorban is, a vallás szolgálatában bontotta ki szárnyait. Istenek szobrainak megalkotásában, templomaik feldíszítésében kapta azokat a feladatokat, melyek a művészeket tehetségük megfeszítésére sarkalták. S itt meg kell jegyeznem, hogy a szobrászat sohasem fordult el testvérművészetétől, a festészettől, mert a görögök mindig segítségül hívták a színeket, nemcsak az épületeken, hanem egyes emberi alakok ábrázolásában is. Még a pároszi és penteléi márványban is megérezték a hidegséget, s nem idegenkedtek gazdag színek, sőt rokon anyagok

(pl. arany és elefántcsont) használatától sem, hogy isteneik ábrázolásában a fenségig emelkedjenek.

Rendkívül jellemző, hogy főleg a görög példa félremagyarázása miatt mily félénk és szórványos volt idáig a kísérlet e józan művészi elvnek a felújítására. A tizenkettedik század csodálatos műveket alkotott színes, főleg fából faragott szobrokban. Az Oroszlán Henriktől alapított braunschweigi templomban a királyok és püspökök szobrai e művészet legmegkapóbb alkotásai, s versenyeznek velök mások is Északeurópa több templomában és múzeumában.* Midőn a renaissance a görög-római szobrokat kiásta és felkereste: az idő és a nedvesség a sárban teljesen eltüntette a színeket, s e kor szobrászaiban azt a téves hitet keltette fel, hogy a görög szobrokat mindig a legtisztább fehér márványból faragták, hogy a művészeknek csak a forma és nem az élethűség volt a célja, s így gyüjteményeink tele vannak e hideg faragványokkal, melyekkel szemben csak lassan kezd érvényesülni a többé-kevésbé gyöngéd színezés, vagy a magas domború művek erős színezése, mikor más anyagból, nem pedig márványból faragják. Így a görögök nemcsak botlásainkban, hanem sikereinkben is mestereink. Művészi elveik azonban most már kétségtelenül világosak előttünk; még bronz szobraikban is igyekeztek érvényt szerezni a színnek, amennyiben a szemüreget fehér és fekete kövekkel töltötték ki.

* Lüneburg, Wismar és Rostock régi templomaiban rendkívül eleven a keresztrefeszítés ábrázolása faragott fában. A főalakok magas domborlatban emelkednek ki, a tömeg velök szemben foglal helyet, s minden alak gazdagon van színezve, a szoborkép alapszíne pedig arany. E fájdalmas téma kifaragásában a művészet valóságos diadalokat aratott, melyekkel csak Dijonban versenyeznek a burgundi hercegek kőből faragott sírszobrai.

Áttérek most a görög szobrászatban megnyilvánuló szerkezeti elvek rövid feltüntetésére, mert fejtegetéseim természetének inkább felel meg, ha általános szempontokat emelek ki, semmint ha részletekre vetném a súlyt. Már az archaikus korszakban voltak egyes szobrok, kezdetben isteneké, majd embereké is, s innen fejlődött ki az arcképszobrászat. Több alak csoportosítása kőben vagy fában mindaddig ismeretlen volt, míg az épületet oromzaton vagy frízen dekorativ elemként nem díszítették. Azok a szobrok, melyek Milétoszban a régi templomhoz vezető ünnepi bejárást díszítették, egyszerűen ülő alakok sorozata volt, valamint az egyiptomi templomok bejáratát őrző szfinxek; itt szerkezet nem érvényesült. Csak midőn az épületeket szobrászati alkotásokkal kezdték díszíteni, keletkezett a szoborcsoportozat. Főleg két helyen nyílt erre alkalom: elől a homlokzati háromszögű oromzaton és a falak felső részén végighúzódó fríz-szalagokon. Az oromzati alacsony háromszög, csúcsán a tompa szöggel, ép úgy kötötte a szobrászt, mint a versek bilincsei a költőt. De valamint ép e láncok keltették a költészetben a legfényesebb hatást, úgy sarkalta a korlátolt terület a görög szobrászokat a legköltőibb feltalálásokra. Archeológiai kutatások megállapították, hogy Athénben a perzsa háborút megelőző régibb Parthenón-templom oromzatán is volt szoborcsoportozat: honi homokkőből faragott és befestett kígyótestű szörnyalakok. De midőn a

művészet a tökéletesség fokáig jutott, már valamely nevezetes mithoszi esemény a művészi invenció alapja: rendszerint valamely küzdelem elevenen harcoló alakok közt; középen áll az isten, a többiek kétoldalt arányosan elosztva. Az isteni alak nagyobb és nyugodtabb, mint a többiek. A két szögletben a természet jelképei (folyók, fák, a kelő és nyugvó nap alakjai stb.) bájos fekvő helyzetben szoktak helyet foglalni és ép oly békés nyugalommal nézik a heves jeleneteket, mint amily részvétlen maga a természet még a legnagyobb emberi tragédiák iránt is.*

E gyönyörű csoportok elosztásukkal és változatosságukkal mintákul szolgáltak a szobrászok egész rajának, hogy a klasszicista építészet kimunkálásában segédkezzenek. De nincs egyetlen példa, mely kiállná a régiek műveivel az összehasonlítás próbáját. Itt is úgy van, mint egyéb művészeti sétában: tudományos forrásaink, a régi mesterművekbe való buzgó elmélyedések nem tudtak művészietlen korunkban kipattantani egy lángeszű szikrát. Mily sok segédeszközeink vannak, mikkel a görögök nem dicsekedhettek: a kiállításokról szóló rengeteg kötetek, a kiállított művek elemzései, birálatai, készítésük módjai, — és mégis úgy vagyunk velök, mint a civilizált ember, ki szikrát akar a fából kicsalni, melyből a primitív ember, például a Salamon-szigetek lakósa, ma is szerzi a tüzet. Összes erőlködésünk

* Érdekes kivétel a Parthenón keleti oromzatának balsarkában a kelő nap tajtékzó szájú lova; viszont a jobbsarokban Seléné lovainak békés nyugalma (az esti lenyugvást jelezve) művészileg hangsúlyozza az ellentétet.

eredménye csak füst, az eleven szikra nem akar kipattanni.

Sok hasonlót lehet mondani a görög szoborcsoportozat másik kedvelt formájáról, midőn hosszú keskeny falréteget díszítettek alakok sorozatával. Legismertebb közülök a Parthenón frize, de példája nem áll egyedül. A Delphoiban végzett ásatások (főleg a siphnosi kincsesház) felvilágosítanak bennünket, hogy e gondolatot Pheidias régibb példából merítette.

Miben áll az alakok e hosszú sorozatának különös varázsa? Az azonosság és a változatosság egy sajátos vegyüléke nyilvánul itt meg. Az ábrázolt ünnepi menetnek egyetemes szempontja van. Áldozatokat visz az istenek tiszteletére, s ezt pompával és körülményességgel végzi. De míg a férfiak és nők egyazon célra gyűltek össze, a részletekben végtelen változatossággal vannak ábrázolva. Az ifjak ficánkoló lovakon ülnek; idősebbek szelid vagy nyugtalan áldozati állatokat vezetnek; némelyek vállukon viszik a terhet, mások ép a földről emelik fel. Egység és különbség nyilvánul meg, mit a zenében összhangnak nevezünk, s minden alak oly egyszerű tökéletességgel, oly keresetlen bájjal van kidolgozva, hogy valóban nehéz találni valahol felületességet vagy hibát. A munka részleteiben is nagy finomság nyilvánul meg. Mivel a frízszalag úgy húzódik végig a falon, hogy a szemlélő alulról fölfelé tekintve jókora magasságban lássa, az alsóbb testrészek kissé laposabb reliefben vannak kifaragva, mint a felsőbbek; sőt a lovakon is a tagokat a természetesnél némileg kisebbeknek alkották meg, hogy ne nyomják el a rajtuk ülő ifjakat, kik messzebb esnek a szemlélőtől.

Ha egy művészetben, mely Görögországban valaha minden várost és minden középületet díszített, az ütött-kopott töredékek is ilyen alkotások, szinte elképzelhetetlen, hogy milyen hatást tett volna Európára, ha egész tömegében maradt volna rá örökségképen. De talán nem lett volna e hatás oly nagy, mint ezen izgató feltétel alapján a lelkes műkedvelő hajlandó volna elhinni. Mert más művészetekben lángeszű alkotások maradtak fenn, s még sem lelkesítették a modern művészeket. Egész sora áll még a hatalmas középkori épületeknek, de mestereik mellett a mai építészek nem foglalhatnak helyet mint önálló utódok. Hasonló tényeket állapítottunk meg az irodalomban is. A világ összes mintái kudarcot vallanak, ha a tanítványok nem öröklik át a mesterekben lobogó isteni tüzet. Ez az égi ajándék egyénekben ép oly ritka, mint a népekben, melyek a történet színpadán szerepeltek. Ha továbbá valamely távolabbi kor vagy távolabbi vidék műveit vesszük mintául, van egy akadály, mely törekvéseink sikerét meghiusítja. Minden társadalomnak más a levegője, mások a viszonyai, s ezek mind nagy hatással vannak kialakulására. A modern művész egészen más légkörben él, s így nem varázsolhatja ide a finom szellemet, a görög művészetnek ezt az éltető levegőjét, mely régóta eloszlott, s melyet az emberi ész azóta nem tudott újból előteremteni.

V.

Festészet és zene.

A monumentálisabb jellemű művészetektől, az építészettől és szobrászattól, a jelen fejezet a szubjektivebb művészetek felé fordul. Ezek sokkal mulékonyabb eszközöket használnak, hogysem az ókorból jelentékeny alkotások maradhattak volna ránk. A festészet, mely főleg a renaissance óta játszik kultúránkban jelentős szerepet, és a zene, melynek hatalmas fejlődése még újabb keletű, a görög mintáktól bizonyára függetlenebbek, mint a többi művészetek. Mert falra, fára vagy vászonra festett képek évezredeken át nem állhatnak ellen az idő pusztító erejének, ha nem vigyáznak rájuk szakszerűleg.* Ami pedig a görög zenét illeti, a hangbeli feljegyzések oly szegényes kulcsot adnak valódi értékéről, hogy még tökéletes megértésük után is hosszú út választana el bennünket igazi szépségének olyan átérzéséről, amilyen a görög közönség lelkét elandalította.

* Érdekes kivételek az Egyiptom temetőiben kiásott múmiakoporsók fedőlapjaira festett arcképek, melyek a Kr. u. I—II. században készültek. Egyiptom száraz homokja megóvta őket a pusztulástól.

Festészetüket illetőleg örökségünk már nem oly szegény. A hellenisztikus korszak nagyobbrészt ismeretlen, de szakavatott munkásainak sok freskó-festménye maradt ránk; ezekből láthatjuk, hogy mire törekedtek a görögök. Örököltünk továbbá igen sok gyönyörű agyagedényt, melyeken a mondai és polgári jelenetek ábrázolásai kétségtelen vonatkozásban állottak hasonló festményekkel. Végre irodalmi hagyaték gyanánt maradtak ránk képleírások és epigrammok, melyeknek szerzőit a nagy festői alkotások bámulata késztette írásra. E leírások ugyan kétes értékűek és gyakran illetéktelen írók szónokias dolgozatai, mégis világosabb fogalomhoz nyitnak utat, mint azt egy zenemű bármily tökéletes elemzése tehetné. A görög kultúra aranykorszakának festményeit csak ilyen leírásokból ismerjük; freskók ugyanis töredékben csak prehisztórikus paloták falain maradtak fenn, így a nemrég felfedezett és kiásott krétai «labirinthusban», és csak a görög-római korszak házaiban élvezhetjük a műipar finom alkotásait. Ha tehát a görög művészetnek ebbe az ágába is mélyebb bepillantást akarunk szerezni, nem elégedhetünk meg a szórványos példákkal, hanem általános szempontokat is figyelembe kell vennünk, hogy mélyebb alapot szerezzünk ítéletünknek. Mert a Pompeiiben, Rómában és legutóbb Délosz szigetén talált freskókból az elpusztult mesterművekre való következtetések ép oly merészek, mintha elvesztettük volna a nagy szobormüveket és tanagrai kis terrakotta figurák alapján akarnók értéküket megállapítani. Bármily bájosak is ezek, mégsem mondhatók tökéletes alkotásoknak, s vajjon következtethetnénk-e róluk a meglévő márvány- és bronzszobrok abszolut tökéletességére?

A két szükséges tulajdonság, mely nélkül festő nem érhet el sikert, nyilvánvalólag a formaérzék és a színérzék. A bennök megnyilatkozó szépség természetes megbecsülése nélkül bármily nagy technikai ügyesség elégtelen. A görög építészetre és szobrászatra tett megjegyzéseink után szükségtelen arról szólni, hogy a görögök formaérzéke rendkívüli és felülmúlhatatlan volt. De milyen volt a színérzékük? E tekintetben az adatok nem oly világosak és különböző magyarázatokat engedtek meg. Így mindjárt a homérosi eposzok, bármily eleven képét adják a görög életnek, a színeket rendkívül ingatag szavakkal jelölik. Régebben azt hitték, hogy Homéros vak volt, s ennek tulajdonították a finomabb színérzék hiányát; szintúgy a Homéridákat is primitív embereknek képzelték. Erre hivatkozott Gladstone is homérosi tanulmányaiban, és nem igen ingatta meg Darwin cáfolata, hogy még a legprimitívebb rovaroknak is rendkívül kifejlett színérzékük van, tehát primitív emberekben sem kellennek szükségkép hiányoznia. A mai emberekben megnyilvánuló nagy képességek nem alacsonyabb fokból fejlődtek ki, élességük sem alakult ki egymás mellett fokozatosan. Az emberi fejlődésnek talán nem volt szüksége erős színérzékre, míg a rovarnak erre feltétlenül szüksége volt. Az élet alacsonyabb formái bizonyos tekintetben nagyobb tökéletességet tüntetnek fel, mint az értelmiségben és érzékelésben kiválóbb életformák. Egy másik érdekes ellenvetés, hogy az egyiptomiak, akiknek kultúrája évezredekkel megelőzi a homérosit, legalább

tíz színt tudtak nyelvileg megjelölni, de nem azért, mert erősebb színérzékük volt, hanem azért, mert a színeket művészetükben és iparukban változatos árnyalatokkal érvényesítették és rájuk neveket alkalmaztak. Manapság is nem a költő, sőt nem is a művész ad nevet újabb színárnyalatoknak, hanem a divatkereskedő és a női kalapgyáros, aki valamely finomabb és különösebb színárnyalatból anyagi hasznot akar húzni. A színeket jelölő szók feltünő kis száma tehát nemcsak a homérosi kor görögjeit jellemzi. Döntőbb az a tény, hogy korai festőik a hagyomány szerint csak a főszíneket használták, s hogy templomaikon, melyeknek oszlopfőit és szobordíszeit hatás kedvéért mindig színezték, csak egyszerű színeket alkalmaztak. Dekoratív célokra a vörös, kék, fehér és sárga színeket használták leginkább.

E tények összhangban állnak a tájképfestészet csekély fejlődésével; a természetben a festőit meglátni nem volt görög vonás.*De a távlat feltüntetése sík lapon színek és vonalak segítségével már a Kr. e. ötödik században ismeretes volt. Egy bizonyos Agatharchos találta fel, de az árnyékolt festészetről szóló könyve valószínűleg a színpadi festészetre vonatkozott, hogy Aischylos jó barátjaként tanácsokat adjon a színpadi illuzió felkeltésére. A görög művészek nem érezték a külső természet ábrázolásának hiányosságát; már szobrászatuk fejtegetésénél jeleztük különös módszerüket, hogy miképp mutattak be hegyeket és folyókat istenek és nimfák alakjaival, akik így lakóhelyük képviselői gyanánt szerepeltek. A tengerből kiemelkedő lófejek ábrázolták a Parthenón oromzatán a napkeltét. Az olympiai nagy templom oromzatán a nimfák bájos alakjai jelezték a helyet, melyben az ábrázolt cselekvény lejátszódott. Végig tekintve a görög festészet történetén, a Tirynszben talált kezdetleges freskóktól a Pompeiiben látható fali festményekig, nem igen látjuk, hogy a tájkép mint műfaj foglalkoztatta volna a görög művészeket, s ez ama kevés területek egyike, a melyre büszke lehet a modern világ. Nagyon sokfélét tanult a görögöktől, de e tekintetbe tőle függetlennek vallhatja magát.

*A római festészet már haladást jelez. L. erről «A római kultúra» 119. és köv. lapjait.

Az arcképfestészetről ezt már nem mondhatja, szintúgy a mondai jeleneteket vagy a reális életet ábrázoló festészetről sem, mert e területen a görög géniusznak még halvány reflexei is hatalmasan működtek a renaissance művészeiben. E téren a hellenisztikus szobroknak és domború műveknek hatása oly szorosan egybefűződik a Pompeiiből, Herkulaneumból és egyebünnen származó fali festményekkel, hogy a görög festészetnek különleges hatását a modern művészekre nem oly könnyű megállapítani. A mondai alkotásokat számtalanszor emlegetik és dicsőítik a görög Anthologiában ránk maradt epigrammok, s mihelyt e gyüjtemény ismeretessé és népszerűvé lett, nem vonhatták ki magukat befolyása alól olyan érzékeny lelkek, mint Botticelli és Mantegna. De ha a görög festészetnek a modern művészetre gyakorolható hatását meggöngitette is a nagy minták hiánya, a legkiválóbb modern festők egynémelyikére való közvetett hatása jelentékenynek mondható. Vegyünk példákat a legújabb korból: itt

van a legfinomabb lelkületű két angol festő, Alma Tadema és Lord Leighton. Az előbbi rómaiaknak nevezi alkotásait; de aki tudja, hogy a római élet bája mennyit köszönhet a görögöknek, rögtön átérzi, hogy a művész egész lelke, szintúgy a motivumai, melyekben gyönyörködik, a görög szellemmel rokonok. Vannak alkotásai, melyek a legfinomabb görög vázákon látható zsánerképekből kölcsönöznek motivumokat. Még nyilvánvalóbban érvényesül az antik szellem Leighton művészetében. Legkiválóbb vásznainak tárgyát a görög mondavilágból vagy a görög életből veszi. Műterme tele volt görög szobrokkal; ezektől függ a szép ideálja, ahogyan ő azt felfogta. Élő szóval is folyton és lelkesen hirdette, hogy egész művészetével e felülmúlhatatlan mintáknak adósa. Hasonló vallomásokat olvashatunk Böcklin naplójegyzeteiben is, de még hangosabban hirdetik a görög szellem hatását alkotásai. Legkedvesebb könyve, mint Beethovennek is, az Odysseia; ez buzdította a Földközi-tenger romantikus partvidékeinek gyakori ábrázolására. Ott ugrándoznak lángoló képzeletében a vidám Satyrosok és najászok; ott fuvolázik az erdőben Pán isten; ott lejtenek fürge táncot a vízi nimfák és csalogatják dévajul az érzéki kentauroszt, s ha ez utánuk ugrik a vízbe, sima testük helyett csak szétfolyó hullámokat kapdos. Nagy magyar mesterünk, Szinyei-Merse Pál, ifjabb éveiben szintén ily humoros vagy idilli, görög tárgyú képekkel adózott Böcklinnel való benső barátságának.

Mielőtt fejezetünk másik tárgyára áttérnék, meg kell jegyeznem, hogy a festőművészet a görögöknél sokáig az építőművészetnek, szintúgy díszbútoroknak és díszedényeknek dekoratív eleme volt. Önálló, keretekbe foglalt képek, melyeket könnyen lehetett elszállítani és palotákban vagy képcsarnokokban elhelyezni, csak a politikai élet hanyatlása idején, vagy legalább a többi művészetek teljes kialakulása után jutottak divatba. Az egykorú epigrammokra emlékeztetnek; elegáns művészetük a technika tökéletességéig fejlődött ki. A festők inkább ügyességüket érvényesítették, semmint a lángész önállóságát, s így csak a társadalmi hanyatlás korában lett a csillogó művész a közönség ideálja; csak ekkor fitogtathatta ötleteit és alacsony életfelfogását. Nem kellett félnie a pártfogók kemény bírálatától, akik őt a napi divat szerint értékelték. E régi festőkről hozzánk jutott pletykák gyakran olyan kínosan hatnak reánk, mint a modern bohémek társaságában előforduló hitványságok.

*

Áttérve a zenére, amely művészet iránt ma talán a legnagyobb érdeklődés nyilvánul meg a közönség részéről, nagy nehézséggel kell megküzdenem, ha meg akarom magamat értetni azokkal, akiknek csak gyakorlati ismereteik vannak e téren. A görög művészetekről szóló könyvek a zenéről rendszerint hallgatnak; a szakszerű tanulmányokban pedig a fejtegetések nemcsak rendkívül nehézkesek, hanem annyira szárazak és elméletiek, hogy a görög kultúra iránt érdeklődő is csakhamar fogyni érzi az érdeklődést a tárgy iránt.

Ami a ránk maradt zenei műveket illeti, örökségünk még szegényebb, mint a festészetben. A kutatások napvilágra hoztak verseket kísérő zenei

följegyzéseket, s amennyire e hangjegyeket értjük, könnyű feladat az úgynevezett dallamot lejátszani. Örököltünk továbbá egy-két töredéket instrumentális alkotásokból is (bizonyára költemények zenekari kíséretére szolgáltak). Itt a hangjegyzés különös módon eltérő a szóbeli jelektől, de dallamot belőlük nem lehet kihozni. Bármennyire igyekeztek e hiányt modern zenészek pótolni, sejdítéseik nem voltak valószínűek. Ugyanily szánalmas állapotban vannak a dallamszövegek is. Pár év előtt Delphoiban kiástak egy házat, s falán egy sokat dicsért himnusz van feljegyezve. Néhány helyen a kőfal megsérült, úgy hogy egy pár zenei ütemben itt-ott hézagok vannak. De nincs élő zenész, bármennyire érti is mesterségét, aki e hézagokat ki tudná egészíteni. Ha modern zenealkotásról volna szó, akár két vagy három változatot is tudnának ajánlani; a sokféle helyreállító kísérlet azonban eddig meddőnek bizonyult, mert az eddig ismert görög zeneformulákkal szemben tanácstalanok vagyunk, annyira elütnek modern zenei ízlésünktől. Ha e formulákat előttünk lejátsszák, zenei érzékünkre szinte fájdalmas hatással vannak.

Fejtegetéseink eredménye nem lehet más, mint hogy a görög zenét nem tudjuk megérteni, pedig egyéb művészetekben semmi sem férkőzik közelebb a modern lélekhez, mint a görög ízlés alkotásai. De hát lehetséges az, hogy oly művészlelkű nép zenei tehetsége annyira szegény volt? Némileg hasonló viszonyokra találunk a modern japán kultúrában is; műiparát és mesteri rajzait európai ember is tudja élvezni, de maguk a japánok is megvallják, hogy zenei alkotásaik az európai színvonalnál jóval alantabb állanak. Valószínű, hogy nekik a miénktől elütő zenei skálájuk van, de a görög skálák, vagy legalább diatonikus lépéseik, az összes európai skálák törzsökei voltak.

Miután az olvasó előtt feltüntettem a nehéz problémákat, melyeket a fennmaradt görög zenei emlékek felvetettek, keressük fel a régi görögöket és nézzük meg, hogy milyen világot vet tárgyunkra irodalmuk. Meg kell ugyanis jegyeznem, hogy a zene közöttük nemcsak népszerű volt, hanem egyetemes jelentőségre emelkedett. Akik nem művelték, rossz hírben állottak, mint akiknek lelkéből hiányzik a zene. Minden görög költeményt, még Homéros eposzait is zenei kísérettel szavalták. A lirikusok ép annyira voltak zenészek, mint költők; a nagy tragédiaírók maguk szerzették kardalaikhoz a zenét, s ha egy aischylosi tragédiát előadtak, az jobban hasonlított egy modern operához, mint a mi ízlésünk szerint színrehozott drámához. Ezt a művészi kapcsolatot akarta Wagner Richárd feleleveníteni, de ily kétirányú művészi tehetség valóban ritka. Aischylos és Sophoklés zenei alkotásai valószínűleg ép annyira voltak kisebb értékűek verseiknél, mint Wagner operaszövegei nem érnek föl a zenéjével. A görög nevelők valamennyien azt hitték, hogy minden gyermeket meg lehet tanítani zenére; sohasem említik, hogy valaki botfülű, vagy hiányzik zenei tehetsége. A mi tapasztalataink már egészen mások: a mi gyermekeink közül csak a kisebbségnek van igazi tehetsége a zenéhez; a többség nem igen tudja megtartani az ütemet és pontosan leénekelni a hangokat. Pár évtized előtt a városi lakók nagy kín-

jára még az a divat uralkodott, hogy minden jobbmódú leány zongorázott vagy énekelt; szerencsére letértünk ettől az iránytól, s most csak azok tanulnak zenét, kik élénk vágyat éreznek e művészet iránt. Viszont a modern karének-iskolák tanárainak szakértő vallomása szerint ritka a zenei szépség iránt az érzéketlenség; a legtöbb tanuló híven üti meg a hangot, s a gyermekek nagy részét lehet annyira kiművelni, hogy a jó zenét megbecsülje. Ha így áll a dolog, akkor mégis a görögök találták fején a szeget, s mi, öregebb nemzedék, nem vagyunk oly bölcsek, mint ők.

Abból a felfogásból, hogy a zene egyáltalán tanítható, folyt a görög nevelők egy másik meggyőződése, melyet a mai emberek közül is sokan osztanak, hogy a zene ápolása közvetlen és nagy hatással van a lélek erkölcsiségére. Nyilatkozataik e tekintetben világosak és ránk nézve nyomós gyakorlati jelentőségű megvizsgálni felfogásukat. Ez nem azonos modern szülők közt széltében elterjedt ama nézettel, hogy a zene ápolása finom gyönyörűség és visszatartja az ifjúságot alacsonyabb és ártalmas szórakozásoktól. A görögök is ismerték ezt a szempontot, de az ő éleseszű elméletük a következő: bizonyos fajta zenének ápolása vagy hallása a lélekre erkölcsös hatással van, más fajtáé viszont erkölcstelen hatású, s így a bölcs nevelőnek csak jó fajta zenét szabad tanítványaival ápoltatnia, a rossz fajtát pedig üldöznie kell. Emelkedtek ugyan e felfogás ellen hangok, főleg az Epikurost követő filozófusok között, melyek határozottan tagadták, hogy a zenének ilyen jelentős hatása volna; szerintük egy zenei előadásnak erkölcsös vagy erkölcstelen eleme a

megzenésített zene szövegében rejlik.* Ez azonban csak arról tanuskodik, hogy a legbölcsebb emberek véleményét nem fogadták el kritika nélkül és a kérdést minden oldalról megvitatták. A modern társadalom a régi epikureusok nézete felé hajlik; azt hiszi, hogy a zene magában véve nincs befolyással az erkölcs kialakulására, inkább más járulékoknak van hatásuk; például szerelmi duettek gyakori éneklése vagy színtársulatok tagjaival való barátkozás kártékony, viszont komoly zenészekkel való érintkezés hasznos. Modern emberek nem akarják hinni, hogy Wagner zenéjének, a szövegtől menten, bárminő hatása volna a hallgatóság erkölcsére; pedig e kérdés eldöntésében a görögök hálás adósai lehettünk volna, s bölcseségük ifjúságunkat komoly veszedelemtől óvhatná meg. Platonnak a zenére vonatkozó fejtegetéseit ép a *Trisztán és Izolda* című opera zenéje igazolja. Mélyebb megfigyelő már első hallásakor észreveszi, hogy a rendkívül izgató zene erkölcstelen tartalmú szöveggel kapcsolatos. A házasságtörés van itt feldicsőítve, melyet a bűvös szerelmi ital régi és alacsony hite csak leplez. Mindez nyilvánvaló, s a józan szülők, kik oly gonddal óvják gyermekeiket erkölcstelen olvasmányoktól, mégis elviszik őket ennek az operának a meghallgatására. Régebben csak sejteni lehetett, hogy a szerző maga ily erkölcsi eltévelyedés hatása alatt írta meg zenéjét, s hogy a szövegtől eltekintve, ép e zene akarta kifejezni bű-

* Ezt az álláspontot foglalja el Philodémos *A zenéről* szóló értekezésében, melyből hosszú töredékek kerültek napvilágra a herkulaneumi papyrusokban.

nös vágyát és csalódását. Nemrég azonban nyilvánosságra kerültek Wesendonk Matilddal váltott levelei, s ekkor tárultak fel a közönség előtt e bűnös-bűvös zene titkos rugói, a hatalmas szenvedély, melyet viszonozni és a zeneköltő vágyainak hódolni a becsületes nő nem akart.

Sokan vannak, tudom, kik igazi lángész iránt, aminő Napoleon, vagy a maga nemében Wagner is volt, rendkívül elnézőek; hivatkoznak a felsőbbrendű ember kiváltságaira, Nietzsche Übermenschére, akit azonban inkább alsóbbrendű embernek lehetne nevezni, ha mások jogait akarja lábbal tapodni. Az igazán felsőbbrendű ember nem szolgája a maga heves vágyainak és nem elégíti ki azokat mások rovására. Csak az érdemli ki ezt a nevet, aki ura volt érzéseinek s ép mivel tisztalelkű, megérti embertársait és támogatja őket gyöngeségeikben.

Aki ismeri a német diákok társas dalait, «Kommersbuch» dalgyüjteményeit, az szinte irígy elismeréssel adózik a költők és zeneszerzők nagybecsű szövetségének, mely az ifjúság elé lelkesítő eszméket, nemes érzéseket, egészséges örömeket, boldog emlékeket es mély kedélyű humort szór, hogy velök ünnepi összejöveteleiket és társas mulatságaikat fűszerezze és nemesitse. De nemcsak az olasz és a német, hanem a magyar is dalos nép; neki is vannak dalai, melyek lelkének örömét és bánatát, nemes érzéseit és vágyait megkapó zenével párosítják. Mily nemzetnevelő feladatot teljesítene az, ki ezeket a dalokat belátó kiválasztással és tapintattal alkalmas kiadásban népszerűsítené, egyúttal erős mozgalmat indítana e dalok gyakorlati elsajátítására, hogy családi és társas összejöveteleken kiszorítaná a cigányzenekaroktól majdnem kizárólag ápolt lágy hangnemű népdalokat, melyek csak puhító hatással vannak a lelkületre. Mily áldásos hatású volna ily dalok ápolása középiskolai, de még inkább főiskolai ifjúságunkra, mely szórakozásaiban és mulatságaiban annyira magára van hagyva! Első sorban férfias, kemény hangnemben írt dalokra van a nemzetnek szüksége, s ha bizonyos tekintetben hiányok mutatkoznának, mily hamar lehetne azokat pótolni alkalomszerű pályázatok útján!

Az olvasó e kitérés közben egy ellenvetésre eszmélhetne: ha a görögök a maguk zenéjéről úgy vélekedtek, hogy erkölcsös vagy erkölcstelen hatással van a lélekre, ez onnan eredhet, hogy lényegében teljesen különbözött attól a zenétől, amelyet mi ápolunk s így egyikről a másikra következtetni nagyon kockázatos eljárás. Támogatja ez ellenvetést a tény, hogy a görög zene maradványai, ha betű szerint olvashatók és megérthetők, a mi zenei érzésünkre semmiféle hatással sincsenek. Kénytelenek vagyunk így a gyakorlati szempontot mellőzve, a görögök zenei elméletét vizsgálni, s ennek alapján igaznak látjuk azt az álláspontot, mely azt vallja, hogy a mi zenénknek határozottan a görög zene volt a forrása. Bármily egyszerű eszközökkel dolgozott is, nem keltett kisebb hatást, sőt a néptömeg ép ezért fogadta mélyebben a lelkébe. A mi legmodernebb zenénket bonyolultsága és nehézsége szinte távol tartja a nagyobb közönségtől, s hatása csak a kimüvelt zenészek szűkebb körére szorítkozik.

A görögök nem hagytak ránk zenéről szóló gyakorlati művet, nem fejtegették bírálólag a

zenészek alkotásait és nem vetették össze a különböző hatásokat, melyeket egyik-másik művész vagy egyik-másik hangszer a hallgatóságra tett. Csak odavetett általánosságokat találunk, hogy például a síp izgatóbb a lantnál. Platón egy megjegyzése már mélyebbre ható, midőn a pusztán instrumentális zenét korholja, mint amely izgatóbb s ennélfogva károsabb lehet, mint a zenekarral kisért vokális zene; tehát szemlátomást nem vet súlyt a szavaktól fölkeltett indulatokra. A modern zenével komolyan foglalkozók álláspontja sok tekintetben hasonló. Érzik, hogy Beethoven szimfóniáinak hatása finomabb, ép ezért mélyebb és maradandóbb is, mint valamely vokális zenéé, hacsak ez nem nyolc szólamú, s így már a zenekar gazdaságával versenyez.

De Platón e figyelemreméltó megjegyzése a kevés kivételek közé tartozik. A meglévő görög zenei tanulmányok teljesen elméletiek; nem a zene gyakorlati alkalmazásával, hanem tudományos alapjaival foglalkoznak. Az első probléma, melyet maguknak kitűztek, meg is oldottak és mint a művészetben örököseikre ránk hagytak, a tulajdonképeni skálának vagy inkább skáláknak megállapítása volt, hogy ezek alapján a zeneszerzés lehetséges legyen. S ez nem volt oly könnyű dolog. Ha az ember olyan nép zenéjét (vagy inkább hangzavarát) hallgatja, mely nem fogadta el a görög megoldást, rögtön észreveszi a különbséget. Egy budapesti cigányzenekart, mely gyönyörű magyar népdalokat játszott, egy ízben rá lehetett venni, hogy a mulató társaságnak eredeti cigány motivumokat is adjon elő, aminőket otthon a maguk gyönyörűségére játszanak. De

ezekben a motivumokban a skála teljesen érthetetlen volt, mert egy oktávban 13—14 hangot is megütöttek. Mindezt a görögök is kipróbálták és meggondolták; régibb skáláikban negyedhangokat is használtak, szintúgy nekünk idegen és kellemetlen hangközöket. De sok habozás után végre megállapították a diatonikus hangsort, ez lett zenéjük alapja, később a miénk is. Alkalmazott skáláikban nagyobb volt a változatosság. Mi megelégszünk a kemény és lágy hangnem váltakozásával, s egyformán megtartjuk a megállapított hangközöket, tekintet nélkül a skála különböző alaphangjaira. A görögök az oktávban a két félhang helyzetét sokkal fontosabbnak tartották, s úgy látták, hogy a skála minőségét ezeknek a hangközöknek az oktávban való különböző elhelyezése állapítja meg. De ismétlem, a ránk maradt zenei tanulmányok teljesen az elmélet körében mozognak, s így lehetetlen népszerű módon fejtegetéseikkel foglalkozni.

Az összhangzat tudományos alapját, szintúgy a rosszhangzatét, már nagyon korán Pythagoras köre vetette meg, s könnyen elképzelhető, hogy híres elméletüket, mely szerint számviszonylatok adják meg a világegyetem kulcsát, zenekisérleteik nagyon előmozdították és támogatták. Feltalálták a rezgő húron, különböző pontokat nyomva meg, az oktávot, a quintet, a quartot, melyeket az alaphanggal összhangzatosaknak találtak. De a mi kedvelt tercünket nem ismerték el összhangzatosnak, mert ennek húraránylata már bonyolultabb; s valóban, ha húros hangszeren a kemény tercet a két egész hang teljes magasságában hangoztatjuk, az élesen és kellemetlenül hangzik. Ebben,

valamint a legtöbb részletben nyomon követhetjük a görög elméletet. Midőn Aristotelés megjegyzi, hogy a dallamban legtöbbször a skála középhangja fordul elő, nyilvánvalólag kiséret nélkül előadott egyszerű dallamra gondol. Valóban egész csomó modern népdal hangjai is e kulcshang körül hullámzanak fel s alá; ily értelemben tényleg a hangsor középső hangjának adhatjuk a kulcshang szerepét.

De nem időzhetek tovább e tárgynál, s fejtegetéseim eredményét következőkép foglalhatom össze: a görögök zenéje bizonyos fokig azonos a miénkkel, s szerintük a zene különböző fajainak nagy és közvetlen hatása van az emberek erkölcsére. Miután az összes többi művészetekben felfogásukat oly meglepően modernnek és értelmesnek láttuk, kétségkívül megérdemelné a nevelők gondos tanulmányát a kérdés, vajjon nem rejlik-e a mi zenénkben is hasonlóan hasznos vagy kártékony erő. Meg kellene vizsgálni, vajjon Bach, Händel, Corelli és Palestrina iránya nincs-e edző hatással szellemünkre; viszont Chopin és Schumann a maguk beteges világfájdalmával, Puccini és Strauss Richard kielégitetlen vágyaikkal és szeszélyes elégedetlenségükkel, összhangzatuk gyakori megszakitásával nem istápolják-e maguk részéről is a modern társadalom bűneit. Beethoven zengzeteinek hatása nyilvánvaló: bármily nagy fájdalmak voltak is zeneköltészetének forrásai, még akkor is tisztító katharzison át újul meg a hallgatóság lelke, mikor lágy hangnemben szólaltatja meg férfias szózatait.

*

Még csak pár szót fűzök művészeti fejtegetéseimhez, s ezek a lakás berendezésére és díszítésére vonatkoznak. Bizonyára meglepő, hogy ezen a területen is igen sok gondolatot a görögöktől vett át a műipar.

A szerencse nem támogatta az archeológusok ásóját abban, hogy a görög virágzás korszakából eredő várost tüntessenek elő láva alól vagy legalább egy földrengés romhalmazából. Ha majd egyszer Antiochia romjait megtisztítják a rázúdult nagy sziklatömegektől, melyeket a Kr. u. első századok gyakori földrengései halmoztak fel, valószínű, hogy sok fényes palota maradványa vet majd újabb világot a görög kultúra e gazdag gyarmatára.

Tudomásom szerint Déloszon kívül alig van hely, mely világos tanuságot tenne, hogy egy görög ház falfestményei és berendezései nagyon hasonlítottak ama házakéhoz, melyeket Pompeii hamujából és Herkulaneum megkeményedett lávarétege alól hódítottak vissza a másfél század óta tartó ásatások. E városok ép úgy, mint Nápoly, melynek teljesen görög jellegét Ciceró is hangsúlyozza, közvetlen szomszédságban voltak Puteolival; ez pedig több századon át minden alexandriai fényűzésnek forrásvidéke volt, amióta II. Ptolemaios barátságot kötött a rómaiakkal. Tehát Puteolin át jutottak az egyiptomi partokhoz görög műiparosok és egyiptomi ízléshez simuló görög tervezetek. Ezekben Isis tisztelete, az ibisz és krokodil gyakori motivuma jelzi az eredeti egyiptomi szellem hatását a hellenisztikus művészekre, ép úgy, mint a francia császárság műiparosai is érezték a régi Egyiptom lehelletét,

midőn Napoleon bizottsága végezte fényes intézkedéseit e misztikus földön.

Habár tehát e délitáliai városkákban az utcák falaira firkált szövegek latin nyelvűek, azért a kiásott csinos házak és villák berendezései és díszítései görög stílusra vallanak, s így bizonyos képet adnak egy igazi görög ház belsejéről. Hozzáfűzhetem azt a tényt is, hogy midőn a renaissance korában ily romokat és maradványokat kiástak, ezek teljesen átalakították e korszak ízlését. Az antik stílus utánzása egy új lakásdiszítést teremtett, melyet egészen a mai napig fenntartanak a renaissance kedvelői.

VI.

Tudományok.

(Grammatika, logika, mathematika, fizika, orvostudomány.)

E fejezetben a görög tudományokat ismertetve, a szót régi és eredeti értelmében használom; belefoglalom tehát a pontos gondolkodásnak minden formáját, így a következtetést is, mely a tiszta mathematika eszköze, és nem csupán a megfigyelés és tapasztalat indukcióit, mely módszer most kizárólag a maga számára szeretné lefoglalni a tudomány nevét. Külföldi felsőiskolai programmokban gyakran elválasztják a tudományt a mathematikától, mintha ellentétes fogalmak volnának.* Megfigyelésen alapuló tudományt a görögök csak három területen fejlesztettek ki: az orvostudományban, s ennek eredményeit még ma is tisztelettel idézik, a hydrostatikában, ahol Archimédés neve magaslik ki és sok adatot nyujt e tudományra vonatkozólag Hérónnak arab fordítás-

* A magyar nyelv nem választja el élesen a természettudományi és nyelv-történelmi ismereteket; mindkettőt tudománynak tekinti. A francia *lettres*, az angol *letters* az utóbbiakat, míg a *science* csak a természettudományokat jelezi.

ban megmaradt könyve, végül a természetrajzban, mert ők gyüjtöttek és feljegyeztek adatokat, melyeket a mai tudósok is felhasználnak. Elvesztek azonban a művészi megfigyelés eredményei, nevezetesen az emberi test anatomiájára vonatkozó aprólékos megfigyelések, melyeket a szobrászok oly pontosan használtak fel, hogy modern anatómus sem tud műveiken hibát találni. Ez pedig gondos külsőleges megfigyelésnek volt az eredménye, mert az emberi test boncolásától mint istentelen dologtól visszariadtak. Ahol csak lehetséges volt, ott a görögök az első alapokig hatoltak le; így alkották meg az elméletet, melyből a tényeket magyarázták, s ez az, ami tudományukat értékessé tette. Nem lesz nehéz így az olvasónak bebizonyítani, hogy a logikában (a gondolkodás tudományában), az arithmetikában és a geometriában (a vonalak, alakok és szilárd testek törvényeinek tudományában) mai napig ők a mestereink.

A logika területére alkalmas mód azon az úton lépni, amelyen a görögök közeledtek hozzá: a mindennapi nyelvnek mint a gondolkodás természetes kifejezőjének fejtegetésével. A régi költők és a nagy prózairók annyira tökéletessé tették a nyelv használatát, hogy a görögök az emberi találmányok lajstromában nyelvüket igen magas polcra helyezték. A benne talált gyönyör miatt más nyelveket barbároknak tartottak s az a hibás meggyőződés érlelődött meg bennük, hogy a görög szó teljesen kifejezi annak a dolognak a lényegét, melyet jelöl; ha tehát valaki nyelvüket pontosan érti, akkor az a dolgok lényegét is érti. A *logosz* szó nemcsak a beszédet (oratio), hanem

a gondolkodást (ratio) is jelenti, s miután megtették az első kísérleteket, hogy elvont eszmék világos fogalmához jussanak, a mondat szerkezetéhez jutottak, s a mondatot oly pontosan elemezték, hogy műkifejezéseik ma is élnek a mieinkben. Ha mi infinitivust, genitivust vagy participiumot mondunk, akkor mi a görög szók gyakran hibás latin fordítását használjuk. E logikai tanulmányok kezdetét, de már nem bölcsőkorát, Platón dialogusaiban találhatjuk meg. Hosszú párbeszédek folynak itt fontos erkölcsi fogalmak (mint például a vallásosság, bátorság, mérséklet) körének megállapítására vonatkozólag. Szintúgy mérlegeli ő egynéhány dialogusában ama nehézségeket, melyek egyszerű mondatok formáiban rejlenek; ilyenek az állítás, a tagadás, egyik mondatról a másikra való következtetés lényege.

Szükségtelen aprólékosan ismertetnem az olvasó előtt a tudományos gondolkodásra való készülődés első kísérleteit, minthogy birtokunkban vannak Aristotelés különböző értekezései, melyek a nyelvet logikai szempontból fejtegetik. Ő vetette meg a formális gondolkodás alapjait, még pedig oly pontossággal és teljességgel, hogy azóta semmi fontosat nem adhattak hozzá. Gyakran emlegetik, hogy egy ember állapította meg és hozta rendszerbe e törvényeket. Ez tévedés; igen sok tapogatózó kísérlet történt Aristotelés előtt. De ha van egy tudományos érdeme, mely nevét és hírét megörökítette, akkor az a gondolkodás elméletéről szóló könyve, az *Organon*.

A középkori egyetemek nagyon megbecsülték e művet, s e hagyományt az angol egyetemi kollégiumok ma is ápolják. Előkelő tudósok és írók

megvallják itten, mily észfejlesztő hatással volt rájuk, hogy 14—15 éves korukban, midőn a mi diákjaink rhétorikát, tehát dióhéjban egy kis logikát is tanulnak, egy jó kis logikai kézikönyvet dolgoztak fel. Tapasztalt angol tanárok száz és száz diákjaikon megfigyelték, hogy összes tárgyaik közül, melyeket nem tényleges ismeretek közléseért, hanem avégből tanítanak, hogy az ifjú elméket tények megítélésére és ismereteik egybeállítására képesítsék, egyik sem versenyezhet az aristotelési logika tanulmányával. Ez tanítja meg őket igazi és hamis érveket megkülönböztetni, szintúgy megtalálni azt, hogy hol rejlik a csalafintaság. Erégi hagyomány ápolásának eredményeképen minden egyetemi vitájuk a görög logikán alapult, s ha gyakran haszontalan vagy jelentéktelen kérdésekre pazarolták is idejüket, el kell ismerni, hogy Európát az vezette az érvek pontosságának és finomságának kifejtésére; ezért vizsgálják az európai művelt népek az ingatag és vaktában odadobott elméleteket, s ez teszi az embereket új dogmák hivatott bírálóivá. Európában nincsen talaja, mint Amerikában, a hitélet terén felburjánzó különös dogmáknak, hamis tudományos elméleteknek, pedig a lakosság ott is értelmes, sőt agyafúrt. De ott nem ismerik az egyszerű logika szabályait, s így a legközönségesebb becsapásokra hajlanak. Olyan könyveknek van nem ritkán e világrészben sikerük, melyeket logikailag iskolázott nép csak makulatúrának használna vagy tűzre vetne.

A görögök nem fitogtatták irataikban logikájukat, pedig rajongtak gondolati finomságokért; sőt Platón *Sophistés*-ében két hivatásos nevelő tréfás

megjelenítésével az ilyfajta szellemeskedés erősen ki van gúnyolva. De két erős bizonyítékot hozhatunk fel annak a feltüntetésére, hogy mily hatással volt gondolkodásukra a pontos logika. Az első magából az irodalmukból sugárzik ki. Akárhol akarnak következtetést vonni, legyen az politikai, társadalmi vagy vallásos kérdés: gondolkodásuk világos és könnyen követhető. Természetesen sokszor vallásos hagyományaikból indulnak ki, melyeket nem tarthatunk igazaknak, de gondolkodásmódjuk ekkor is mindig világos és józan. Ez a legnyomósabb oka annak, hogy irodalmuk fönnmaradt. Egészséges észjárásuk megóvta őket minden különcködéstől; elfogadhatták azt minden kornak és nemzetnek művelt elemei. A másik bizonyíték közelebb visz fejezetünk tárgyához: ez a görög mathematikának sajátlagosan logikai jelleme, mely azt ép ezért a tudományos gondolkodásnak mintájává avatta.

Vessünk egy pillantást a görög tudományok gyermekkorára, hogy már innen kapjunk állításunkra bizonyítékot. Rekesszük ki egyelőre a metafizikus gondolkodókat, akikkel a nyolcadik fejezetünk fog bővebben foglalkozni. Így bátran állíthatjuk, hogy a legelső mathematikusok Pythagoras iskolájából kerültek ki, s hogy vizsgálódásaik — ha nem akarjuk mondani: a legeslegmagasabból, vagyis a tiszta gondolkodásból, akkor — az arithmetikából indultki. E tudománynak Pythagoras és iskolája oly nagy jelentőséget tulajdonított, hogy a számot tekintették a világ lényegének. Ha valaki ma az ily elméletet tiszta képtelenségnek tekinti, vegye fontolóra, hogy előkelő tudósok egészen a mai napig komolyan vitatják

azt a tételt, hogy az úgynevezett materiális világegyetem tisztán mozgásból áll, anélkül, hogy valami mozgatná. Ezek az elmélkedések a forma és anyag, a véges és végtelen sarkalatos elkülönítésében gyökereznek, s a Pythagoreusok észrevették az örök igazság ama fénysugarát, hogy csak térbeli és időbeli intuiciónk s az ezt magyarázó. elvont elméletek segítségével foglalhatjuk elfogadható törvények alá a természet megszámlálhatatlan jelenségeit. Elméletük korai anticipációja Descartes ama nagyszabású tételének, hogy az egész világegyetem mathematikai viszonylatokra vezethető vissza, s ezt az algebra végzi, mely csupán egy nagyon elvont és általánosított arithmetika. Ha tehát a világ minden egyes része kölcsönös arithmetikai viszonylatokban áll, melyekből az állandó súlyviszonyok kémiai törvénye a legjellemzőbb példa, akkor minden tudományos emberre nézve szükségkép a számok tudománya a legfőbb dolog. Megjegyzem, hogy a görög nyelvhasználatban, így Platónnál is, az arithmetika szó tiszta tudományt jelent, míg a gyakorlati számolás szabályainak alkalmazását a «logistiké» jelezte.

Számelméletük alapjául természetesen azt a föltételt vették, mely nélkül tudomány nem lehetséges, értem a számítás céljából felvett számok egységeinek abszolút egyenlőségét. Ez pedig nem csupán minden különbségüktől való elvonatkozás, mint például, ha valamely gyülekezetnek ötszáz tagja van és nem vesszük tekintetbe e tömeg egységei közt levő számtalan változatot; ez egy eszményi és pontos egyezés az egységek mindegyike között, mint a nagyságot illetőleg is, mely

nélkül a geometriai igazságok kifejezése számtanilag lehetetlen.

Így ez az igazság, hogy $3^2+4^2=5^2$, nemcsak a számokra, hanem a vonalakra is találó, s valószínűleg ez vezette Eukleidést geometriai bizonyítására.* De ez csak akkor igaz, ha az egységek az egyes vonalak mérésében teljesen egyenlők.

A Pythagoreusok, ezen első feltevésből kiindulva, elkezdtek vizsgálódni az egész számok természetes sorainak különösségei fölött, s ezen általános elmélkedésből különböző szabályokat vontak le, melyek hitük szerint a természet titkait is megoldhatják. Mindjárt kezdetben meglepte őket a szembeszökő ellentét a páros és páratlan között, s Platón, az ő iskolájukat követve, ezt tekintette alapkülönbségnek a természetben is. Ha azt mondta volna nekik valaki, hogy többezer év múlva tudós emberek élő lények (patások és csülkösök) között ezt a legprimitivebb különbséget fogják elválasztó vonalnak tekinteni, s ezt sajátságos módon ép görög szóval artiodaktyl és perissodaktyl vonásnak fogják jelezni, valószínűleg azt mondták volna, hogy ez őket nem lepi meg, minthogy arithmetikájuk e különbséget már régóta természeti törvénynek állapította meg.

Hogy mikép jártak el a számok tudományában, jelezze egy-két példa. Közvetlenül egymásután következő páratlan számok összeadása páros és páratlan számok sorának négyzetét adja: $1+3=2^2$; $1+3+5=3^2$; $1+3+5+7=4^2$; $1+3+5+7+9=5^2$ stb. Közvetlenül egymásután következő páros számok sorának összeadása már nem ad ily

* I. könyv, 47. fej.

eredményt, hanem inkább azt, hogy ily páros számok összeadása olyan két szám szorzatával egyenlő, melyek közt csak egy a különbség. Így például $2+4=3\times2$; $2+4+6=4\times3$; $2+4+6+8=5\times4$ db. E számokat vonalakban derékszögek fejezik ki. Midőn a derékszögű háromszög befogója és átfogója közt uralkodó viszonyt felfedezték, szinte rábotlottak az irracionális számokra. Ha a két befogó mindegyike egyenlő eggyel, akkor a derékszöggel szemben levő oldal, vagyis az átfogó $=\sqrt{2}$, mely nem egész szám, de nem is törtszám, hanem magában véve problémát alkot.*

Platón és Aristotelés iskolájának virágzásakor Pythagoras iskolájának minden tudományos eredménye eleven hagyomány volt, szintúgy később is, az alexandriai iskolában, amint ezt Eukleidés és Theón bizonyítják. Az a fontosság, melyet ők a tizes és tizenkettes számnak tulajdonítottak, kiviláglik a számok jelzésének tizesrendszerében és az időfelosztás tizenkettes rendjében.

Az olvasó kíváncsi lehet, hogy miféle számjegyek használatával tudtak a görögök szövevényesebb arithmetikai feladatokat végezni és kifejezni. Bár a pontos kutatás e tekintetben határozott feleletet adott, mégis messze vezetne a tárgytól a részletezés, miután e számjelölés a középkorban elenyészett és végül arab számok léptek a helyébe. De azt tudjuk, hogy a mai tizedes jelölésre némileg emlékeztető, igen gyakorlatias rendszerük volt, mely a görög betűsor használatán alapult. Az a tény pedig, hogy a Kr. e. ötödik században a görög betűsorban divatjamúlt betűjegyek számjegyekként szerepelnek, azt bizonyítja, hogy már a Pythagoreusok idejében ez volt a szokás. A hatos szám jegye a *digamma*; a kilencvenet a föniciai betűsor *Koph*-ja jelölte, mely még a lokriszi feliratokban előfordul; a kilencszázat a föniciai *sampi*-val jelölték. Az ujabban kiásott egyiptomi papyrusok állami és magánleveleiből teljesen kiviláglik e könnyű számjelölés gyakorlati eljárása. Sokkal rövidebben tudja leírni a nagyobb számokat, mint a római rendszer, olykor még rövidebben, mint a miénk. Ha például egy nagyobb számot akartak leírni, mondjuk 20,050-et, jelölése: $\overset{\delta}{M}N$, vagy például 47,678-at, jelölése: $\overset{\delta}{M}ZXOH$. S ha e két példában a mi rendszerünkkel szemben kisebb az előny, íme egy másik példa: $800{,}000=10{,}000\times80$, jelölése: $\overset{\pi}{M}$. Ezeknek a dolgoknak bizonyára csak gyakorlati jelentősége van, de könnyű számjelölés nélkül a legkiválóbb mathematikusok sem érhetnek el nagy eredményeket.

A következő nagy lépés az arithmetikától a geometriához, a tér tudományához vezetett, amely kimutatta, hogy mennyire ugyanazok a törvények uralkodnak mindkettőben.

* Aristotelés említ egy arithmetikai bizonyítást, hogy egy négyzet oldalának viszonya az átlóhoz nem fejezhető ki egész számmal. Ha ez lehetséges volna, akkor a viszony a legegyszerűbb alakra volna hozható, s ekkor nem lehetne mindkettő páros, hanem az egyiknek szükségkép párosnak, a másiknak páratlannak kellene lenni, különben újra lehetne kettővel osztani mindkettőt.

E négyzetben $b^2=2a^2$; a páratlan, mivel b föltétlenül páros; ugyanis b^2 a formula szerint páros, páratlan szám négyzete pedig csak páratlan lehet. Tegyük most fel, hogy $b=2c$, akkor $4c^2=2a^2$ és $2c^2=a^2$. Itt a páros, ami képtelenség.

Míg az arithmetika kezdő lépéseiről nincsen megbízható tudomásunk, a geometria kezdeteire vonatkozólag szerencsésebbek vagyunk, s ha valahol, akkor e területen voltak a régi görögök a modern Európa tanítói. Ránk maradtak ugyanis Eukleidés *Elemei*, mely művét e tudós minden valószínűség szerint Kr. e. 300 körül Alexandriában írta meg, összefoglalva mindazt, amit koráig felfedeztek, de megtoldva kétségkívül a saját gondolataival. Nyilvánvalólag előzőinek a művét folytatta; felhasználta az egész irodalmat, így a Platóntól megvitatott problémát is, a rendes soklapnak lehetséges számát, amelynek megoldása alkotja művének csúcspontját. Különben igazán az elején kezdi s egész elméletét oly pontossággal építi fel, hogy nehéz egyetlen hibát is találni bizonyításában.

Hogyan tett szert e nagy mester ily tökéletességre? Bizonyításainak formáján nem látszik meg, hogy mélyen behatolt volna közvetlen elődjének, Aristotelésnek logikájába, de tőle vette át a szigorúan deduktiv eljárás tudományos fogalmát. Kiindul a kezdetleges adatok lehető legkisebb számából, s innen vezet le szigorú bizonyítással tételről-tételre mindent. Ujabbkori filozófusok is gyakran kifejezték csodálkozásukat, hogy mily világosan veti meg tételeinek alapjait. Ezek háromfélék: *közös fogalmak*, melyek minden tudományra és az egész gyakorlati életre alkalmazhatók, mint például az, hogy az egész nagyobb a részeinél; másodszor *axiomák*, melyek a térszemléletből folynak, mint például, hogy két egyenes vonal nem zárhat be területet; harmadszor pedig igen egyszerű *postulátumok*, melyek a ceruza és a vonalzó használatára vonatkoznak. Vannak itt továbbá igen óvatos meghatározások, annyira óvatosak, hogy kezdetben homályosaknak látszanak, mert a tiszta térszemléletben eszményi szerkezetekhez alkalmazkodnak és nem törődnek a valóságos alakok hiányosságaival. Ilyen az ő pontja, mely egy meghatározott helynek a legkisebb része; ilyen az ő egyenes vonala, mely két pont között egy irányban fekszik. Minden más vonal változtatja irányát következő részeinek valamelyikében. Ez pedig egyenes vonatkozás a szemléletre, mely nélkül egy lépést sem tehetünk a tér tudományában. Ilyen a párhuzamos vonalak axiomája, valamint az az összetett bizonyítás, hogy háromszögek, ha alkotó elemeik egyformák, szükségkép egybevágnak.

Angol egyetemi kollégiumokban még ma is Eukleidés műveinek első hat könyve alapján tanítják a geometriát, de ezek magasabb és összetettebb kérdések megvitatására csak bevezetésül szolgálnak. Így mutatkozik be az a nagy haladás, melyet a görögök a tudományban tettek, s amely azt is megmagyarázza, hogy mikép értek el az építészetben oly tudományos pontosságot. Az elemek VII—X. könyve már nem geometriát, hanem magasabb arithmetikát tárgyal (a X. könyv összemérhetetlen vagy irracionális mennyiségeket). A XI. könyv kezdi a testmértan tanítását, a piramisok, kúpok, gömbök és hasonló testek mérését, s a XIII. könyvben az öt szabályos soklap fejtegetésével végzi be művét, tehát olyan problémákkal, melyeket már sokkal régebben Platón is fejtegetett.*

* Eukleidés elemeit Brassai Sámuel és Baumgarten

A tiszta mathematika nagy ösvénytörőinek és tanárainak hosszú sorozatából itt csak három halhatatlan nevet akarok kiemelni. A pamfiliai Perge városából származott az Alexandriában tanító Apollónios (Kr. e. 200 körül); a kúpszeletekre vonatkozó vizsgálatait, bár geometriai módszert követett, a mai tudósok fényes szellem emlékeiként becsülik. Ezeket azonban a modern tanulmányok már mellőzhetik, mert a geometriai módszert a görbékre vonatkozólag az analitikus módszerek túlszárnyalták. A második nagy név a Kr. u. második században Pappos, ki nyolc könyvben szemle alá veszi összes elődjeit és eredményeiket jelentős toldalékokkal látja el. A harmadik kiváló tudós Diophantos, ki sokkal később, talán a Kr. u. negyedik században élt; az ő műve szolgált lépcsőül az algebra tudományához.

Párhuzamos vizsgálódásokat végeztek a mathematikán alapuló fizika területén a szirakúzai Archimédés, Héron és az alexandriai iskola egyéb nagy tudósai. Archimédés alapította meg a szilárd és folyékony testek sztatikáját; felállította az emelő egyensúlyának feltételeit; meghatározta ennek segítségével a sík felületek súlypontját; felfedezte a hidrosztatikai felhajtó erő törvényét, mely szerint akármely folyadékba mártott test annyit veszít súlyából, mint amenynyit a helyéből kiszorított folyadék nyom. Archimédés diadalai a mechanika terén a rómaiakat is bámulatba ejtették, midőn a második pún háborúban Szirakúza ostrománál tudományát ép oly hatalmas ellenfélnek ismerték meg, mint egy hadsereget. A régi írók szerint ugyanis több mint negyven gépet talált fel, így a vízcsavart, több hajító készüléket, egy vízzel mozgatott égi glóbuszt és egyéb eszközöket. Neki tulajdonítják a csigasor feltalálását, s Plutarchos szerint erre a gépre vonatkozólag mondta felfedezője: «adjatok egy pontot, hol megálljak, s kimozdítom a földet». De hogy mily kevéssé szorítkozott Archimédés gyakorlati problémákra, bizonyítja híres módszere, amelylyel a kör területét megközelítő pontossággal, a körön belül és kívül szerkesztett számtalan sokszög alapján igyekezett meghatározni. Ezekkel ugyanis mint háromszögek tömegével bánt el s így vette őket számításba. Modern mathematikusok közül sokan ma is ezt a módszert tartják a legjobbnak.

Alajos fordították le magyarra; az előbbinek fordítása 1866-ban, az utóbbié 1905-ben jelent meg.

Hérón működését nemcsak a mechanikának kiváló gyakorlati tudása jellemzi, hanem a hidrosztatikáé is. Innen ered igen sok elmés találmánya; ezek egyrészt egyszerűek, mint a szökőkutakon játszó automata figurák és egyéb fogások, melyek elegáns villákban a meghívott vendégeket rendkívüli módon mulattatták; de voltak bonyolódott szerkezetűek is, melyek titkos gépezetekkel bábszínház-jeleneteket adtak elő. A strassburgi dóm régi órája mozgó alakjaival, melyet igen sok helyen utánoztak, a héróni automata-színház egyenes származéka. Találékonyságának jellegzetességét mutassa be következő szerkezete. Felállított egy pillérekkel díszített nagy üreges alapot, melynek deszkafedelét a széleken architráv szegélyezte. Ezen

alapra tett egy minden oldalról látható, hat oszloppal díszített kicsiny, kerek, kúpfedelű templomot, csúcsán egy szárnyas Niké-szobrocskával, jobb kezében virágfűzérrel. A kúp centruma alatt egy Bacchus-figura állott, jobb kezében csészével, bal kezében thyrsusbottal. Lábánál feküdt egy kis kitömött párduc. A templomon kívül, Bacchus előtt és mögött, egy-egy oltár állott száraz faforgáccsal, szintúgy a templomon kívül mindkét oldalon egy-egy Bacchansnő sajátos ruházattal és eleven testtartással. A látványosság rendezője a szerkezetet alkalmas helyre állítván, maga visszavonult, mire az automata szerkezet egy meghatározott pontig előrehaladt. A megállás pillanatában a Bacchus előtt álló oltár tüze fellobogott, thyrsusbotjából tej vagy víz csepegett le, míg csészéjéből bor ömlött a lábánál fekvő párducra. A pilléreket most virágfűzérek dísze lepte el, a Bacchansnők pedig a templom körül cimbalom és dob kisérete mellett táncot lejtettek. Midőn a zene megszünt, Bacchus alakja a másik oltár felé fordult, s ugyanezek a mozdulatok ismétlődtek a másik irányban is. A jelenet végén az egész gépezet eredeti helyére tért vissza. Hérón a szerkezet méreteit felsorolva megjegyzi, hogy kénytelen volt az alakokat a természetes nagyságnál kisebbre szabni, mert különben gyanú támadt volna a nézőkben, hogy a mozdulatokat egy, a gépezetben elrejtett ember irányítja; ezzel az elővigyázattal kell tehát minden automata gépet összeállítani.

Azután leírja nagy részletességgel gépe szerkezetét, mely elmésség szempontjából bármely

mai géppel versenyezhet, de nem mutatható be másképp, mint a figurák sorozatával, melyeket könyvében leír.* Elég, ha megemlítem, hogy az oltártüzek fellobbanását az oltár belsejében közvetlenül a faforgács alatt elrejtett lámpa idézi elő, amikor a szerkezet az őket elválasztó érclemezt visszahúzza. A tej és bor ömlésének két kis medence a forrása; ezek a szerkezet felső részében vannak elrejtve; két cső vezeti le a folyadékokat az oszlopok belsejében Bacchus alakjába; midőn a szerkezet a csapokat megnyitja, a tej és a bor a thyrsusbot és a csésze magaslatáig emelkedik, melyek színvonala a két medencéénél alacsonyabb.** Bizonyos, hogy azok az emberek, akik ily gépeket össze tudtak állítani, voltak a mesterei a *sākije**** nevű gépnek is, melyet még ma is használnak Egyiptomban. Egy vastag faorsó körül ökröktől vontatott vízszintes kerék mozgásba hoz egy másik függőleges helyzetben felállított, korsókkal ellátott kereket. A korsók vízzel telve leszállnak, s midőn forgásuk közben elérik a legmagasabb pon-

* Hérón, περὶ αὐτοματοποιητικῆς (Leipzig, Teubner), 3—4. fej.

** Ebben az automata gépezetben a mozgató erő egy súly volt, melyet egy csiga tartott a levegőben. Ha a súlyt lebocsátották, a kötél, mely egy széles kerék tengelye köré volt csavarva, a kereket mozgásba hozta, s ez viszont vele összekapcsolt más kerekeket indított meg. Az elmés összeállítás gondosan elrejtette a szerkezetet; a gépmester nyugodtan foglalt helyet a közönség soraiban, úgy hogy a tudatlanok a gép működését valamely bűbájos hatalom megnyilvánulásaként bámulták meg.

*** Arab szó, jelentése: vizet ajándékozó.

tot, tartalmukat egy vízcsatornába öntik és így öntöznek egy magasabb színvonalú területet. Ez kétségkívül ókori alexandriai mechanikusok találmánya. Elméleti kutatásaik jóval megelőzték a felismert igazságok gyakorlati alkalmazását. Ez utóbbit sohasem értékelték annyira, mint önzetlen vizsgálódásaikat.

A görög tudósok az optikát sem hanyagolták el s a látási csalódások kiigazítását tanulmányozták. Eukleidésnek erről a tárgyról is volt egy könyve, mely ugyan elveszett, de az alexandriai iskola illetékes férfiainak dicsérete bizonyítja, hogy ép oly színvonalon állott, mint geometriai munkája. A művelt közönség a görögök érdemeit a különböző ismeretkörök területén legalább hallomásból ismeri, de a görög mathematikai irodalom, melyből néhány kötet csak nemrég jelent meg nyomtatásban először, Eukleidés kivételével teljesen ismeretlen. Pedig innen folydogált a tudomány gyér forrása a rómaiakon át Európába; sőt az arabok is felhasználták ezt az irodalmat, s arab fordításokat dolgoztak át a renaissance korától kezdve olaszok, franciák és németek is. Midőn újabban tiszta mathematikai vívmányaikat mérlegelték, hivatásos szakértők ítélete szerint a régi görögök a tudás területén seholsem ragyogtatták annyira eredetiségüket és szellemüket, mint a magasabb arithmetikában és a magasabb geometriában.

Az exakt tudományok igazi ősei tehát az arithmetikában a Pythagoreusok,* Eukleidés és

* Iskolájuk története annyira homályos, hogy a legrégibb név, melyet tagjaiból idézhetünk, Platón kortársa és barátja, Archytas.

a szmirnai Théon. A geometriában Eukleidés a vezér, a mechanikában Archimédés, a kúpszeletekben a pergéi Apollónios, a hidrosztatikában Hérón, az asztronomiában Eudoxos és Hipparchos, végül a magasabb arithmetikában és algebrában egy kései, de rendkívüli jelenség, Diophantos. Mindezen férfiak nem egy különleges területre szorítkoztak, hanem sokban mozdították elő a pontos gondolkodást. Ők és más, aligha kisebb férfiak oly hagyatékhoz juttatták az utókort, mely hatalmas következményeiben ritkítja párját.

Azonban valamennyiök fölött kimagaslik Aristotelés, «az összes tudósok mestere», kit a középkorban is oly hír és tekintély övezett, hogy majdnem kanonizált szentként került be a naptárba. Élete és működése nemcsak sok tudomány fejlődésében jelez korszakot; az egyetemes kultúrában is kevés ember versenyezhet vele. A Platón által fejlesztett szokratikus kutató módszerben nevelődött és több (ma elveszett) népszerű könyvet írt, melyekben mesterének dialogus formáját, mint a tanítás szabatos módszerét, követte. De kétségtelen, hogy józan és gyakorlati észjárása megvetette a tárgy kifejtését halogató részleteket, szintúgy a párbeszédben szereplő személyek jellemének plasztikus kidomborítását. Helyökbe rendkívül egyszerű és tudományos nyelvet teremtett meg. Ritkán olvashatunk műveiben felesleges mondatot; ha használ is olykor metaforát, érveléseinek hideg szigorában ez ritkán felbukkanó stilvirág. Úgy ír, mint aki nem pazarolhatja idejét és rengeteg sok a tanítani valója. Abban a korban élt, mikor a tudo-

mányok még nem megfigyelés és kisérlet útján épültek fel, hanem csak filozófiai elmélkedés adott nekik ingatag alapot. Aristoteles a tudományt elválasztotta a filozófiától, de azért elismerte annak igazságát, amit korunkban némely tudósok nem hisznek el, hogy a pozitív tudás a filozófiában való kellő jártasság nélkül könnyen végzetes tévedésbe esik.

Az az óriási munkaterv, melyet Aristotelés kitűzött, természetszerűleg sok munkatársat és közreműködő tanítványokat kívánt. Platón szellemének nagyszabású röpülése majdnem lehetetlenné tett ily közreműködést; ő próféta volt, ki vakon követő híveket varázsolt maga köré. Valószínűleg azért nem lett Aristotelés a mestere iskolájában utódává, mert önállóan gondolkodott és tanítványaiból munkatársakat nevelt. Egy részük gyűjtötte számára az adatokat a természettudományokban, főleg a botanikában, mineralogiában, zoologiában és fizikában; mások viszont a szellemi tudományokban segédkeztek neki, s a rhetorikában, poëtikában, ethikában és theologiában végeztek rendszeres kutatásokat. A múlt század utolsó negyedében ásták ki Egyiptom homokjából az athéni államról szóló művét, melyet sok tudós inkább valamely tanítványának tulajdonít, bár az ókorban Aristotelés művének ismerték és így idézték egyes mondatait. Tudjuk, hogy Aristotelés 158 ily munkát írt vagy iratott össze tanítványaival a görög államok alkotmányáról; ezek szolgáltak forrásul elméleti politikájához, amellyel következő fejezetünk fog bővebben foglalkozni.

Legkiválóbb munkatársai a természettudományok terén Theophrastos, Eudémos és Aristarchos voltak, akiktől igen értékes adalékokat örököltünk. A fizikai földrajz terén Dikaiarchos volt megbízott segédje. Valamennyiök kutatása ugyanegy szellemben és az iskolát jellemző egységes cél szerint történt. Csak egyetlen egy tudomány terén nem végzett Aristotelés önálló kutatásokat, bár ismeretei e téren sem megvetendők, s ez a tiszta mathematika. Egy kiváló tanítványára, a rhodoszi Eudémosra bízta e tudomány történetének megírását. Az arithmetika, geometria és astronomia (ókori elnevezés szerint: az astrologia) történetének e könyveit az ókor nagyon megbecsülte, s a modern tudomány is elismeri, hogy amit a mathematika régebbi történetéről tudunk, az ebből a gazdag forrásból fakadt. Érdekes tény, hogy a mathematika, amelyen maga Aristotelés nem épített, volt az egyetlen tudomány, mely a politikai romlottság és a társadalmi hanyatlás korában is erősebb gyökerűnek bizonyúlt és tovább is virúlt. Aristotelésnek e tárgy körében feltüntetett szakértelméről a legkiválóbb mathematikusok elismerik, hogy szavainak megvilágítása végett használt mathematikai metaforái és célzásai a tárgynak alapos ismeretéről tanúskodnak. Tehát nem felületes bámulónak az ötlete, hanem komoly gondolkodónak megfontolt megjegyzése az, midőn Aristotelés a szépre vonatkozó fejtegetéseiben, — melynek lényeges jegyeit görög létére természetesen a formában, az arányosságban és az összhangban keresi, — úgy nyilatkozik, hogy a földi szépség legmagasabb és legnemesebb példái a mathematikában találhatók.

Eukleidés Aristotelésnek majdnem kortársa volt, s az ő működése következtében a mathematika Alexandriában új otthonra talált, hol gazdagon virult. A nagy filozófustól hátrahagyott gazdag örökség azonban két nemzedék mulva hivatlan kezek gondjára került. A görög szellem tevékenysége más irányt vett, s mint majd a sztoikus és epikureus iskola ismertetésénél látni fogjuk, a természettudományos kutatástól eltérőleg ismét tisztán filozófiai és ethikai jellegüvé vált.

Volt azonban a gyakorlati tudománynak egy ága, melynek alapjait ugyan nem Aristotelés vetette meg, de bizonyára fejlesztette zoologiai és botanikai tanulmányaival. Ma is szükséges lépcsőknek látjuk e tudományokat az orvosi tudományhoz, s nem lehet kétség, hogy az ókorban is belefoglalták őket az orvosi tanulmányok rendjébe. Az észszerű orvostudomány megalapításának dicsősége már korábban Hippokratésnek jutott osztályrészül a kisázsiai dór partokhoz közel eső Kósz szigetén. Már régen megalakult hazájában egy orvosi céh, melyben nem ő volt nevének első vagy utolsó viselője; bizonyos tehát, hogy a Hippokratés neve alatt ránk maradt iratok nem ugyanegy embernek a művei. Mert valamint Aristotelés, úgy Hippokratés is nevelt tanítványokat, akik a mester nyomába léptek. De azért iratainak jelleme és tanításának hangja egységes maradt, sőt prózájából bizonyos irodalmi fenség árad ki, mely csak egy nagy mester írásában nyilatkozhatik meg. Aforizmáinak első mondatai oly hírre tettek szert, hogy talán minden olvasó ismeri. De fordításban nehéz valódi értelmüket tompító körülírás nélkül visszaadni: «Az élet rövid, de a művészet lassan fejlődik (ars longa, vita brevis); a jó alkalom pillanatnyi, a tapasztalat csalóka, s a döntés felelősséggel terhes».

Amily határozott a stilusában, oly tudatos a problémák kitűzésében. A higiénéből, mint az orvostudomány alapjából indul ki; így cselekedtek felfogása szerint már a legrégibb orvosok, akik a primitív ember táplálkozását a gabona megőrlésével, az étel megfőzésével és az ehető ételek megállapításával megjavították. Ettől az időtől fogva gyarapodott a tapasztalat, hogy mi egészséges és mi ártalmas. Ezt a tapasztalati anyagot igyekezett Hippokratés gondos megfigyeléssel rendszerbe hozni, hogy megállapítsa a higiéné törvényeit és a természetes óvóintézkedéseket, melyeket víz, levegő vagy éghajlat megkívánnak. Gondosan fejtegeti a város kedvező helyzetének feltételeit, s földrajzi ismeretei alapjág görög tájakon a keleti fekvést találja a legjobbnak, a nyugatit a legrosszabbnak.* Vizsgálja a vízforrások minőségét és nagy súlyt vet magas fekvésükre. Nagy gonddal veti meg alapját a klinikai feljegyzéseknek, s főleg a lázas állapotok (tifusz, puerperális, maláriás láz stb.) hul-

* Közép- és Nyugateurópában a nagy városok az uralkodó szelek miatt a nyugati részen egészségesebbek, mint a keleti városrészekben. Ezért elegánsabbak a nyugati városrészek Londonban, Párisban, Berlinben, mint a szegényebb keleti kerületek. Budapest városrendezői e kérdést kezdetben nem értették, de újabban nagy volt a vándorlás Budára, melynek egészségesebb a levegője.

lámzását figyelte meg. A betegségek észszerű therapiája is tőle ered s ebben szilárd hagyományokat teremtett. Tőle és iskolájától örökölte ezt a kisázsiai eredetű Galénos, Marcus Aurelius császár orvosa, később az arab orvostudomány. Európa középkori egyetemei a hippokratési iratok alapján tanították az orvostudományt, legtovább az angol egyetemek, melyek tanárai még a tizenhetedik század közepén is úgy nyilatkoztak róluk, mint csalhatatlan tekintélyekről, a gyógyítás egyetlen biztos kalauzairól.*

Álláspontjuk okait nem kell messze keresnünk. A középkori orvosgyakorlatot megmételyezte, hogy természetfölötti befolyásokat is elismert, így a gonosz szellem működését, ellenséges csillagzatok átkát és egyéb ósdiságokat, melyeken mi mosolygunk, de amelyeket tudós férfiak akkor nagyon felpanaszoltak. Hippokratésnek egyik kiváló jellemvonása, hogy e befolyásokat mint a betegség vagy gyógyulás különös okait teljesen kiküszöböli. Szellemektől vagy ördögöktől nem fél és sohasem említ varázsszereket. Van egy jelentős nyilatkozata, mely iskolájának álláspontjára nézve fölötte jellemző. A betegségek fajai között felemlíti az impotenciát, s hogy a benne szenvedőket a szkithák mint szent betegeket tisztelték; a maga részéről mindenki félt tőle, mert e betegséget istenük külön csapásának tulajdonították. «Magam is úgy hiszem, folytatja tovább Hippokratés,

* L. *Hornyánszky Gyula:* A görög felvilágosodás tudománya (Budapest, Magy. Tud. Akadémia, 1910), 402—419. lap. E könyv Hippokratést és iskoláját nagy alapossággal ismerteti.

hogy ez a betegség isteni végzet útján keletkezik, mint a többi is, de egyik sem istenibb vagy emberibb, mint a többi, hanem valamennyi egyforma és mind az istenektől ered. Ámde mindegyiküknek megvan a maga természete és természetes ok nélkül semmisem történik». Azután a betegséget a túlsok lovaglásból magyarázza; ezért is esnek belé inkább a gazdagok, mint a szegények, kik nem igen lovagolnak; azután így folytatja: «Ha ez a betegség valóban istenibb eredetű volna, mint a többi, akkor a szkithák közül nemcsak a gazdagokat és előkelőket látogatná meg, hanem egyformán valamennyit, sőt inkább a szegényeket, ha valóban gyönyörűséget találnak az istenek az emberek részéről tanusított tiszteletben és szolgálatban, s ha ennek megfelelőleg részesítik őket kegyükben. Mert az csak természetes, hogy a gazdagok sok áldozatot mutatnak be az isteneknek, hisz vagyont és dicsőséget kapnak tőlük; viszont a szegények ezt kevésbbé teszik, akár vagyontalanságuk, akár az istenek iránt kevésbbé érzett hódolat miatt, akik őket nem pártfogolják, úgy hogy a szegényeket szükségkép büntetés éri vétkeik vagy hibáik miatt. De mint előbb mondám, ez a betegség isteni eredetű, mint a többi, mert minden dolog természet szerint történik».

Midőn a görög világ elpusztult, ez a (talán pantheisztikusnak mondható) szellem is elhalt, Európa pedig a tudatlanság és babona karmai közé került. Felvonultak ekkor a csodatevő képek, a gyógyító erejű ereklyék, a búcsújárások, az a szellemi hanyatlás, melyet a középkori egyház nemhogy kárhoztatott, hanem a maga céljaira használt fel.

Így az orvostudomány feléledése az egyházellenes forradalmakhoz fűződik. A közmondás szerint három orvos közül kettő mindig atheista; ha volt köztük erkölcsös ember, az sztoikus hitet vallott és egyházának szertartásait rendszeresen elhanyagolta.

Hasonló babonákkal Hippokratésnek és iskolájának is volt küzdeni valója, sőt a mai orvostudomány is hadi lábon áll Lourdes csodatevő működésével. A tizenkilencedik század utolsó negyedében az archeológiai ásatások feltárták Peloponnézos keleti részén Epidaurosz bámulatos romjait. Itt volt Asklépiosnak, a gyógyítás istenének híres szentélye, mely köré egész város fejlődött, s ezrével zarándokoltak ide a betegek, hogy sokféle fájdalmukra enyhülést és gyógyulást találjanak. Egészségük helyreállításáról ép úgy történt gondoskodás, mint a modern fürdőhelyeken. Az epidaurosi színház majdnem oly szép volt, mint az athéni, s romjaiban is bámulatraméltó; voltak itt továbbá csarnokok, fürdők, ligetek, a sport különböző formáit szolgáló pazar intézmények. A gyógyulóknak mindez oly kényelmet és szorgos semmittevést biztosított, hogy csak jó hatással volt egészségükre. De Aristophanés tréfás gúnyolódásai, valamint a gyógyulásért hálálkodó feliratos táblák amellett tanúskodnak, hogy az Asklépiadapapok gyógyító módszere messze mögötte maradt Hippokratés kószi iskolájának; babonás volt, nem pedig tudományos. Álmok és előjelek, szertartások és varázsszerek útját állták a józan higiénének és a gondos klinikai megfigyeléseknek. Tagadhatatlan, hogy olykor ilyen eljárás is gyógyulást idéz elő; a szuggesztiónak sokszor bámulatos hatása van. Lourdes évkönyveinek legkétkedőbb forgatása is amellett tanúskodik, hogy szellemi behatások olykor nemcsak idegbajokat, hanem teljesen fizikai betegségeket is gyógyítanak. Ezt elfogulatlanul el kell ismernünk, de azért az igazi tudományos álláspont semmiképen sincs megcáfolva. Ennek a képviselője volt Hippokratés és iskolája, ezt igyekezett ő érvényesíteni elméletével és gyakorlatával. Azt a nagy igazságot, hogy a munkában az emberi test kimerül, s hogy az erőveszteséget táplálék állítja helyre, gyakorlati eljárásuk világosan feltüntette. Ép oly nyomósan hangoztatták azt a szint'oly fontos tételt, hogy egy szerv sem marad erős és egészséges, ha nem edzik természetes működésében; ha pedig visszaélnek vele, hanyatlani fog és elpusztul. Sőt megsejtették az orvostudomány legnagyobb problémáját is, melyet persze nem tudtak megoldani, a szervetlen anyagoktól a szerves anyagokra való átmenetet.

Az is megtörtént azonban e gyakorlati orvosokkal, hogy megzavarták őket régibb kartársaiknak hamis sejdítései, állítólagos találmányai és alaptalan elmélkedései. De nemessé tette foglalkozásukat első sorban a kószi orvosok kötelező esküje,* mely világosan hangoztatja a mai orvosok erkölcsi törekvését, az ünnepélyes fogadalmat, hogy a beteg családjában nem fognak visszaélni befolyásukkal, nem fogják felhasználni a bizalmat önző vagy erkölcstelen célokra; másodsorban tudományos kutatásokkal is iparkodtak gyarapítani az emberi ismereteket, amennyiben megfigyeléseiket őszintén leírták, még tévedéseiket sem titkol-

* L. Hornyánszky i. m. a 165. lapon.

ták és olyan klinikai feljegyzéseket hagytak hátra, melyek nemcsak utódaikat, hanem ellenfeleiket is felvilágosíthatták. Ha e szerény és tudományos álláspontot összehasonlítjuk azon orvosokéval, akiket Molière ostorozott, s akiknek szélhámossága még a legkiválóbb betegek gyógyításától sem riadt vissza, ismét arra a következtetésre jutunk, hogy ahol a görögöknek nem sikerült Európa tanítóivá lenniök, ott is serkentő hatással voltak és olykor bámulatosan megsejtették a modern tudomány eredményeit. Hogy csak a legegyetemesebb problémát említsem: a héliocentrikus világkép gondolata Copernicus és Gallilei agyában Platón olvasása közben villant föl, s csak azután bizonyították be az aristotelési és eukleidési gondolkodás eszközeivel. Szintúgy az újabb természettudományi ismeretek minden ága előbb leszámolt az antik tudomány ismereteinek fokával, hogy bevált gondolkodási eszközeivel tovább haladhasson.

E fejezet a természettudományok hatalmas területének nemcsak egyes részleteit, hanem jelentékeny ágait is tudatosan mellőzte. Nem tárgyalta az optikát, az optikai csalódások kiigazításait, melyeket a görögök görbe vonalak finom alkalmazásával értek el. Használták itt nemcsak a körszeleteket, hanem azon kúpszeletet is, melyet ma a görög hiperbola szóval jelölünk. Nem szólt e fejezet semmit astronomiájukról, mellyel kiszámították a nap- és holdfogyatkozásokat s a naptár pontosságában jelentős haladást tettek; vele vetettek alapot a tudományos földrajznak is. Ha mindezt fel akarta volna ölelni, nem képet, hanem kaleidoszkópot nyújtott volna az olvasónak. Csak azt a jelentős tényt akarta az olvasóban tudattá

emelni, hogy a görögök nagy diadalai irodalmi és művészeti téren nem létesülhettek volna a kemény gondolkodás és a pontos következtetés szigorú iskolája nélkül. Hagyomány szerint Platón csak olyan fiatal embereket vett föl hallgatói közé, akik jártasak voltak a geometriában.

VII.

Állam, társadalom és törvények.

A görög élet különböző megnyilvánulásai közül egyikben sem érezzük erősebben a modern szellem levegőjét, mint mikor politikai és társadalmi intézményeit vesszük szemügyre. A görögök és a tőlük tanuló rómaiak teljesen újkori emberek módjára írtak. Aristotelés politikai fejtegetései és Ciceró államtudományi értekezései teljesen elégségesek megtanítani bennünket arra, hogy mik az emberi társadalom megszervezésének mai lehetőségei. Például még a feminizmus is olyan eszme, mellyel a görögök behatóan foglalkoztak.* Ha tőlük a középkorra tekintünk, azonnal érezzük, hogy Európa nem előre haladt, hanem századokra süllyedt vissza. A babona uralma, a papi zsarnokság, az egyház bajai, a művészetek dadogása, az irodalom meddősége, szabad városok helyett megerősített várak, törvény helyett erőszak, csiszolt modor helyett vad durvaság: ezek ama megdöbbentő jelenségek Európában, mely nagyobb részében már élvezte a tisztes római polgárosultság áldásait.

* L. e kis könyv végén a második függeléket.

Több oka volt e végzetes történelmi visszaesésnek, s nem a legkisebb a görög életnek és kultúrának Keletre való visszahúzódása, ahol Konstantinápoly legalább törvényeiben, nyelvében és művészetében a nagy hellén hagyományokhoz ragaszkodott. Mindaz, amit a római élet és gondolkodás Görögországtól kölcsön vett, nem tudta a latin kultúrát állandóvá tenni, ép azért, mert csak kölcsön vette és tényleg nem olvasztotta át. Ha a polgárosult Európa latin kultúráját összehasonlítjuk a görög kultúra ragyogásával és lendületével, akkor annak uralma Augustus korszaka után csakhamar a maradiságnak, a formalizmusnak, a szellemi sivárságnak, a megcsontosodásnak korszakává lett. Míg a rómaiak tanulékony növendékei voltak Görögországnak, addig nagyon előrehaladtak az élet művészeteiben; mihelyt a világ elismert urainak érezték magukat és mesterükre lenézőleg tekintettek, eredeti durvaságuk és szellemi szegénységük kerekedett felül. S ha nem vonult volna be közéjük Keletről a hit, melynek közöttük ismét görögök szereztek otthont, a barbár népvándorlókkal együtt ők is szellemi jelentéktelenségbe süllyedtek volna.

Az okokat nyomozva, melyek a görögök közt a politikának oly kiemelkedő szerepet juttattak, elsősorban a mindennapi élet ama jellemző szokására bukkanunk, mely már a homérosi társadalomban meghonosította a nyilvános vitatkozást. Ösztönük hajtotta, hogy megvitassák és végig gondolják ügyeiket. A király, ha tanácstestületével megállapodásra jutott, nem hajtotta végre a határozatot, mielőtt a táborban katonáit vagy otthon nyílt piacon a szabad polgárokat össze nem

hívta, hogy helyeslő beleegyezésüket megnyerje.* E gyűléseken nem volt a résztvevőknek szavazati joguk, tehát nem akadályozhatták meg a fejedelem döntő határozatát; mégis az összes történetírók ebben látják a későbbi felsőbbséges polgári gyülekezetek csiráját az egyes görög demokrata városállamokban.

A politikai közélet egy másik serkentő eleme az volt, hogy sok kicsiny városállam élt egymás mellett, mindegyik alig pár száz kilométer területen. Mindegyik független volt s nem ismerte a király visszavonultságának misztikus fényét, sem az udvari szertartásos szokások akadályait, melyekben Xenophón jól meglátta a korlátlan perzsa királyság lényeges föltételeit. Így történt, hogy ezek az Aristotelés szerint korlátolt és örökölhető fejedelmi trónok, melyek újabbkori népeknek az alkotmányos fejedelemségek mintái valának, gyakran forradalom nélkül alakultak át arisztokraciákká. Ez volt mindaddig az uralkodó tipus a klasszikus népeknél és a középkori polgárosult világban, míg a nép annyira tudatlan volt, hogy nem intézhette maga a közügyeit. Aristotelés megjegyzi, hogy a nép könnyen nyugodt és megelégedett marad, ha a kevesek okos kormánya mun-

* Az Iliász szövegében, úgy látszik, a király olykor korlátlan hatalmát hangoztatta, vagy fenyegetett; πάρ γαρ ἐμοὶ Θάνατος, mondja Agamemnon abban a kéziratban, melyből Aristotelés idéz. Ily helyeket a későbbi kiadók eltüntettek, nem ugyan Alexandriában, hol az ily fenyegetés nem botránykoztatta volna meg az olvasót, hanem a szabad városokban élő kiadók, kik a költeményt Görögország önérzetesebb olvasói részére tették közzé.

kát és jólétet teremt neki. Mindnyájan ismerjük Velence példáját, mely ép úgy, mint az ókori Karthágó, komolyabb belső zavarok nélkül, hosszú századokon át tekintélyes birodalmat tarthatott fenn szorgalmas és gazdag lakossággal.

Ezek az arisztokraták ama régi nemes családokból származtak, melyek egykor a király tanácsában ültek vagy egy tagjuk maga volt a város uralkodója, s ha ezen emberek mellőzése vagy erőszakoskodása tűrhetetlen bajt okozott, akkor véres forradalmak keletkeztek, előbb rendszerint egy nagyravágyó köpenyegforgató vagy nemes eredetű katona vezetése alatt, aki a néptömeget a nemesi osztály ellen izgatta fel. Később az alsóbb nép elég öntudatos volt, hogy alkotmányos vagy félig alkotmányos eszközökkel megszervezze forradalmát, és így jutott politikai hatalomhoz, melyet azonban ritkán tarthatott fenn a nemesség vezéreinek megölése vagy száműzése nélkül. Thukydidés és Xenophón felsorolják azokat a szörnyű eszközöket, melyektől nem riadt vissza a száműzöttek ellenforradalma; Görögország egész talaját vérontással és erőszakkal szennyezték be.

Ezek az erőszakos jelenetek oly nagy szerepet játszanak a görög történetírókban, hogy az ember elcsodálkozik, miként válhatott e nép mások számára a politikai élet mintájává. Ezért szükséges e tényt jobban megfigyelni. Mert ha a felszín alá tekintünk, észre fogjuk venni, hogy a rend hívei nem voltak kiirthatók s a politikai vezérek bűnei nem fertőztették meg a nép zömének józan gondolkodását. Csak akkor ingott meg a jogbiztonság, mikor Polybios korának hanyatlása és Róma

közbelépése végleg megszüntette a politikai szabadságot.

Ha tehát gondosan szemügyre vesszük e látszólagos paradoxont, akkor a következő feltünő eredményre jutunk. Nincs a görög forradalmárok szájában gyakoribb követelés, mint adósságtörlés (χρέων ἀποκοπή) és új földfelosztás (γῆς ἀναδασμός). Aristotelés úgy jegyzi fel őket, mint a demagógok jelszavát. De ha azt kérdezné valaki, hogy hol találhatók erre vonatkozólag tények a hiteles görög történelemben, meglepné a felelet, hogy ilyenek ott nem fordultak elő. A nagy siciliai zavarokban ilyes erőszakosságok megtörténhettek, mikor egy zsarnok kikergette otthonából a régi szabad polgárságot és új várost alapított zsoldos csapataival és a környékbeli parasztsággal, ámde az anyaország államainak évkönyvei erre nem nyújtanak adatokat.* A legradikálisabb intézkedés az athéni Solóné volt, ki a szegények adósságát huszonhét százalékkal csökkentette. De ő konzervativ politikus volt és nagyon vigyázott arra, hogy hazájának kereskedelmi megbízhatóságát megóvja. Minthogy az állami hitel az ő uralma alatt nem csökkent, világos, hogy kivételes rendszabályai az adósság csökkentésére vonatkozólag csak egy osztályra nehezedtek, valószínűleg a gazdag földbirtokosokra, kik a földbérlőket vagy munkásokat kizsarolták.

A görögök szárazon és vízen nagykereskedők, és ügyleteik nem bonyolíthatók le szilárd államhitel nélkül. Ha a beruházások nem föltétlenül

* IV. Agis, spártai király reformkisérlete meghiúsult és bukását idézte elő.

biztosak, kereskedő társadalom nem virágozhatik. Görögországban a rendes kamatláb tizenkét százalék volt, s első hallásra ez a közviszonyok ingatagságát jelenti. De ez tévedés. A római világban is ép ily magas volt a kamatláb, mikor pedig az uralkodó főváros irányította a világforgalmat és ébren ügyelt a maga érdekeire. A nagy különbség az ókori kamatláb és a mai gazdag államok három- vagy négyszázalékos kamatlába között onnan ered, hogy az ókorban az átutalások nehézsége és a tökéletlen pénzforgalom miatt igen kevés ember lett nagykapitalista. Bankok és váltók divatosak voltak ugyan, de pénzt kölcsönözni egy szomszéd állam polgárának, aki más törvények és más bírói gyakorlat alatt űzte foglalkozását, kockázatos dolog volt, s így a kölcsönadás és kölcsönvétel nagyon szűk térre szorult, nem úgy, mint most, mikor nemcsak egy világrészt, hanem az egész földet átöleli vállalataival. Ha például az amerikai Egyesült-Államok egyes tartományai csak a maguk szűkebb határaiban kaphatnának beruházásokra kölcsönt, akkor a kamatláb ott is könnyen olyan magasra szökkennék fel, mint a régi Görögországban.

Volt egy másik akadály is, mely mindig mérsékelte a görögök forradalmi lendületét. Minden nagyobb városban a lakosság jelentékeny része rabszolgákból állott. Argosz és Spárta történetéből tudjuk, hogy ez a számviszony a szabad polgárokat állandóan veszedelemmel fenyegette, és bizonyos, hogy e nyomasztó körülmény miatt sok esetben egyenlítették ki ellentétes érdekeiket a szabad polgárok, vagy legalább mérsékelték győzelmi mámorukat ellenfeleikkel szemben, nehogy

egy idegen elem hatalmi törekvése létüket kockáztassa.

Az a tény, hogy az egész görög világ gazdasága rabszolga-munkán alapult, felvetheti a kérdést, vajjon ily elévült állásponton álló nép lehet-e alkalmas serkentője modern népeknek. De a kérdés nem olyan egyszerű, mint azt az eszményekben gyönyörködő humanizmus képzeli. Aristotelés, a nagy gondolkodó, egészen józanul fogja fel a kérdést, bár ez bonyolódottabb volt a görögöknél, mint a római birodalomban, hol a rabszolgák nagyrészt külföldi eredetűek voltak, míg a görög társadalomban a legtöbb rabszolga ereiben görög vér folyt. Aristotelés meggyőződése, hogy egy nép keretében vannak alantasabb rétegek, melyek korlátolt tehetségüknél fogva nem arravalók, hogy vezessenek, hanem arra, hogy engedelmeskedjenek, és rájuk nézve csak jótétemény, ha a tehetségesebbek felsőbb értelmisége és neveltsége fékezi őket. Nem nyilatkozik külön a hadifogság következtében rabszolga sorsra került szerencsétlenekről, de általános felfogásából biztosan lehet következtetni, hogy a szolgaságnak ezt a fajtáját nem helyesli. Az alacsony kézimunkásokról, így az üstfoltozókról és foltozó vargákról hasonló szellemben nyilatkozik, mert ezek az egész napon át kénytelenek dolgozni, nincs tehát szabad idejük önmívelődésre és nemesebb tanulmányokra. Ily munkásokat ő teljesen alkalmatlanoknak tart arra, hogy valamely állam vezető osztályaiban helyet foglaljanak, s azt mondja, hogy ahol ezek jutnak hatalomra, ott szélsőséges demokratia alakul ki, mely hamar megszüli az ilyfajta kormányzás bűneit.

Súlyosan esik a mérlegbe az is, hogy egy kis görög állam, mely egyetlen városból és sokszor csak egy félmegye nagyságú területből állott, soha sem érezte szükségét annak, hogy kerületi képviselőket válasszon és őket egy központi gyűlésbe küldje. A polgárnak magának kötelessége, hogy a gyűlésbe menjen és ott töltse el napjait. Alá volt vetve választásnak, gyakran sorshúzás útján, hogy bírói és közigazgatási teendőket lásson el. Természetes, hogy akik kénytelenek voltak a mindennapi kenyeret maguk megkeresni, félreálltak és a szabad idővel rendelkezőknek engedték át e feladatokat. E szabad idővel rendelkezőknek a számát pedig nagyon megszaporította a rabszolgaintézmény; még a szegényebb athéni polgárnak is megvolt a maga szolgája, s így maradt elég ideje állami kötelességek végzésére és tisztségek ellátására. A görögök sohasem gondoltak arra, hogy fizetést adjanak biráiknak és politikusaiknak. Meggyőződésük szerint az államnak joga volt a polgárok egész életét és energiáját igénybe venni. Egymás ellenében e polgárokat bizton megvédték törvényeik. Pártfogás nem mentett fel senkit állami kötelezettségei alól, pedig ezek olykor az élet feláldozásával jártak.*

Ez volt a gondolkodó görögök közt az általános felfogás. Az állam célja szerintük a polgárság boldogságának az egyengetése, tehát első sorban a szabadságnak a biztosítása, s így nem csodálkozhatunk, hogy már korán foglalták írásba és folyton fejlesztették törvényeiket. Ezért szolgáltattak

* Az athéni demokratiára vonatkozólag l. bővebben az I. függeléket.

is mintákat, először a rómaiaknak, kik az attikai kódexből meritették a XII táblás törvényüket, később más népeknek is. Továbbá összes elmélkedőik határozott hangon hirdették, hogy egy törvénykönyv sikere csak akkor biztos, ha a közönséget, amelynek számára készült, felvilágosítják. A görög törvényhozásnak három területét fogom tehát röviden ismertetni: a büntető törvényeket, a polgári törvényeket és a nemzetközinek nevezhető fejezetet. Ezekből világosan ki fog tünni, hogy mily sok tekintetben voltak a görögök e téren is mestereink, úgy hogy még ma is haszonnal tanulmányozható kormányzati módszerük.

Legfontosabbak természetesen a büntető törvények, mert a polgárosult életnek legsürgősebb életeleme a közbiztonság. Ez adja meg az embereknek a módot, hogy személyes bántódás félelme nélkül mehessenek oda, ahová akarnak, sőt tanúi se legyenek erőszakosságoknak. A görögök elég óvatosak voltak e tekintetben; nem tartottak civilizáltnak államot, míg lakosai a fegyverviselés szokását nem hagyták abba, s ha Thukydidés vagy Aristotelés meghallaná, hogy a Balkán-félsziget némely vidékein a lakosság nagy része még ma is magához veszi naponként fegyverét, azt felelné, hogy ez a barbár szokás egykor Görögországban is megvolt, az ő korában már elmúlt; ha a régi görögök felélednének, bizonyára az volna törekvésük, hogy a fegyverviselést büntetendő cselekvénynek minősítsék, s ez volna a helyes eljárás olyan országban, hol a higgadtság elvesztése másnak az életét vagy a magáét veszélyeztetné. Európa legtöbb országában a lakosság szerencsésen elérte ezt a fokot, s népes városokban még szenvedelmes gyülések idején is bizton járnak-kelnek az emberek, szintúgy csendes országutakon is, anélkül, hogy fegyver viselésére gondolnának.

Az attikai törvény, mely a tiszta görög érzés legmagasabb fokát jelzi, nemcsak a szabadságra volt féltékeny, hanem a polgári méltóságra is, s az utcán bármely támadást, még ha nem okozott is veszedelmes sebet, szigorúan büntetett. Mint a modern társadalmakban, úgy itt is oly mértékben büntették azt, ki embertársát durván érintette, mintha ellene támadást követett volna el; ha pedig az illetőt hivatalos kötelessége közben érte támadás, az crimen læsæ maiestatis, az állam méltóságának megsértése volt.

Halálbüntetést, főleg a régibb törvénykönyvek, oly sok bűnre szabtak, mint az európai államok a tizennyolcadik század második felében. De a polgárokat illetőleg két enyhítő szempontot alkalmaztak, s ezek a különben szigorú törvényeket a mi legtöbb törvényünknél szelidebbekké és emberségesebbekké tették. Először is nagyon könnyű volt, hogy az elitélt polgár valamely szomszéd állam területére meneküljön, s ha az illetőt nem terhelte az állam ellen elkövetett főbenjáró bűncselekedet, kiadatását sohasem követelték. A számkivetés természetesen szigorú büntetés volt, mert a bűnösnek idegenben kellett élnie és nem védték rendőrök, kik a polgárok biztonságára ügyeltek. Másodszor a halálbüntetést összehasonlíthatatlanul emberségesebben és simábban hajtották végre, mint a mai utálatos kivégzéseket. Mindnyájan ismerjük Sókratés halálának körülményeit. Börtönében nem raktak lábaira bilincset; barátai zavartalanul érintkezhettek vele; melléje tették a

méregpoharat, hogy napszálltakor igya ki. Még börtönőre is emberséges és ildomos ember, ki a legnagyobb kímélettel végezte dolgát. Nem lehet tagadni, hogy a görög törvények e felsőbbrendű vonásait ellensúlyozzák barbár hagyományok ápolása; ilyen a rabszolgák kínzása és a halálbüntetés kimondása, ha az esküdtbirák nagyszámú testülete akár csak egy szótöbbséggel mondta ki a bűnöst. De a barbár kor hagyományai még a mai Európában sem tüntek el végkép, s egynémelyikük egészen máig érvényben maradt.

Vegyük most szemügyre a polgári törvények jellemző vonásait, értem alattuk ama szakaszokat, melyek a bérleti vagyon ellenőrzésére, a szerződések kötésére és a végrendeletre vonatkoznak. Ha összehasonlítjuk a független Görögország korából ránk maradt szerződéseket, vagy azokat, melyeket a Ptolemaiosok korában az Egyiptomban letelepült görögök kötöttek, úgy találjuk, hogy ezek az okiratok ép oly szellemben vannak megszerkesztve és ép oly pontosak, mint a maiak; legfölebb szigorúbban büntetik a szerződésszegést, mint manapság. Igy például a kötelezvény beváltásának elmulasztása rendszerint ötven százalék bírsággal sújtotta a késedelmes adóst. Voltak bizonyos kölcsönök, így mikor vetőmagot előlegeztek, hogy ily nagy bírság megokolt volt, mert bizonyos dolgoknak csak az év bizonyos szakában van értékük, s azután hónapokig hevernek értéktelenül. De a szerződésre vonatkozó görög felfogás általában szigorúbb, mint a miénk, ennélfogva a törvény is keményebb. Hasonló a római törvények szelleme is, melyeket a görögök hatása alatt hoztak.

Ily nagy tárgyi kör futólagos szemléjében csak

egy-két példával jellemezhetem e kornak viszonylagos felvilágosultságát. Evégett a törvények ama szakaszához fordulok, melyről most legtöbbet tudunk, mert az egyiptomi ásatások következtében sok okiratnak jutottunk birtokába. Ezek görög embereknek a végrendeletei. Ily okiratok alapján indított perekkel foglalkoznak különben Isaios törvényszéki beszédei is. A jogtudósok eddig azt hitték, hogy a végrendeletek formáit a rómaiak állapították meg; ma már inkább az a felfogás, hogy a rómaiak ebben is, mint az élet egyéb vívmányaiban, csak közvetítői voltak annak, amit a görögöktől tanultak.

A legtöbb ókori államban csak fokozatosan és nem minden féltékenység nélkül engedték meg a polgárnak, hogy vagyonáról tetszése szerint rendelkezzék. Először csak egy törzs tagjaként élt és bizonyos esetekben az állam örökölte vissza a vagyont. Később az állam végzi a vagyonfelosztás ellenőrzését a végrendelkező családjának tagjai között, s nem engedi meg, hogy idegen is osztozkodjék benne, még kevésbbé olyan, aki nem is polgár. Vajjon a görög államok engedtek-e valaha teljes rendelkezési szabadságot, kétséges dolog, mert kisterjedelmű államok sokkal féltékenyebben őrködnek anyagi érdekeik felett, mint modern birodalmak, melyekben egy hatalmi visszaélés nem okoz akkora szerencsétlenséget és csak mérsékelt megrovást kelt ki. Ámde az egyiptomi papyrusokban talált végrendeletek, szintúgy azok, melyek kőfeliratokon maradtak meg, mint például egy Epiktéta nevű asszonyé, ki vagyonát állami és vallási célokra hagyományozta, teljesen modern jellegűek. A szokásos formula a következő: elől jelzi a

dátum az egyiptomi király vagy a kormányzó tisztviselő uralkodási évét, az okirat azután így szól: «Ez a likiai Peisiasnak józan gondolkodás és megfontolás után* a végakarata. Vajha sorsom volna egészségben élni és birtokomat kezelni. De ha valami emberi történnék velem, akkor gyermekeimre hagyok ennyit ..., feleségemre ezeket és ezeket a dolgokat (itt következik ezek felsorolása), felszabadítok bizonyos rabszolgákat és külön hagyok pénzt vallási célokra. Akaratom végrehajtójául ezt és ezt az embert jelölöm ki.» Azután következtek az egyes tanúk, gyakran heten vagy nyolcan. E szokás, melyet csak megállapodott társadalom, rendes viszonyok és hagyományok fejlesztenek ki, átment Görögországból Kr. e. a harmadik században Egyiptomba. Kétségtelen, hogy ez később nemcsak nyugaton terjedt tovább, hanem behatolt Szíriába és Kisázsiába is, ha ugyan itt nem volt már meggyökeresedve. Ha valakit érdekel, hogy mily alapos volt a vizsgálat és gondos a döntés egy hosszú perben, melyet egy görög ember indított Egyiptomban egy belföldi testület ellen, olvassa el a turini papyrusban, mely majdnem száz év előtt adatott ki és megérdemelné, hogy uj kiadásban hozzáférhetőbb legyen.** A tör-

* Ez a kifejezés: *νοῶν καὶ φρονῶν* azt hangsúlyozza, mire Isaios beszédei gyakran hivatkoznak. Örökség jogosultságának vitatása esetén még teljesen szabályszerű végrendelet érvénye is megsemmisült, ha bebizonyították, hogy az örökhagyó jogtalan befolyásolás, őrület, varázsital vagy asszonyi furfang hatása alatt rendelkezett. Oly esetek, minőket Isaios felhoz, ma is előfordulnak és hasonló megvitatás alá kerülnek.

** Megjelent 1826-ban a turini akadémia kiadványai között.

vényszék végitélete teljesen megmaradt, mert valamikor agyagkorsóba tették és így sértetlenül találták meg. A több lapra terjedő szövegből kiderül, hogy a per negyven évig tartott és viszontagságait a végitélet kezdetétől fogva elbeszéli. Közli a korábbi itéleteket és a felhozott új tanuvallomások foglalatát. Végre az egészet összefoglalja és a pert a görög felperessel szemben a belföldi testület javára dönti el, még pedig oly világos megokolással, hogy akármely felsőbb bíróság becsületére válnék. Minden szava a pontos törvénynek és a józan észnek megfelelő; az itélet döntő bizonyítékokon alapul és ezeket feltétlen pártatlansággal mérlegeli. Egyetlen szó sem jelez babonát, nem hivatkozik az istenek gondviselésére vagy emberi elme határait meghaladó tekintélyre. E tekintetben az okirat a szó legigazibb értelmében modern. Ez volt tehát a magánjogi törvények hangja, s ezt hagyta hátra Görögország a következő századokra.

Olyan törvényszakaszra térek most át, mely az olvasót jobban érdekli. Tanúskodik mellette a görög történelem, mert a törvények a szomszédos polgárosult államok nemzetközi viszonyaira vonatkoznak, szintúgy egy erősebb államnak más, gyengébb és kisebb területű államhoz való viszonyára. Görögország egész régibb történetén át párját ritkító alkalmat nyújt a nemzetközi törvények tanulmányozására. Mert az a sok község, ha szemügyre vesszük, teljesen önálló állam; mindegyik a maga törvényei és külön hagyományai szerint él; céljait tekintve mindegyik ép oly különálló, mint két modern állam fővárosa. Gyakorlatilag e különállás még rikítóbb, mert házasság a két pol-

gárság között nem létesülhetett, szintúgy ellenkezett a kor szellemével, hogy valaki más állam területén földbirtokot szerezhessen. Ennélfogva szerződések, szövetségek, viszályok e városállamok között nemcsak rendkívül sürűn fordultak elő, hanem igen sok változatosságot tüntetnek fel, s ha e tárgyra vonatkozólag a legrégibb alapvető könyvnek, értem Hugo Grotiusnak *De iure pacis et belli* című művének valamely jó kiadását vesszük kezünkbe, azt látjuk, hogy legtöbb magyarázó jegyzetének a görög történelem a forrása.

Nézzük első sorban a háború kérdését. Már Homéros korában fejledezett az érzés, hogy a hellén törzsek közt dúló háborúk borzalmain enyhíteni kell. Mérgezett nyilakat tilos volt használni, s bár a hadifoglyok a győztesek rabszolgái lettek, kiváltásuk általánosan szokásban volt. Hérodotos feljegyzése szerint Peloponnézosban egy fogoly váltságdíját kétszáz drachmában állapították meg. Görögország virágzó korában a háborúk bizonyára vadabbak és kegyetlenebbek voltak, de ha összehasonlítjuk az újabbkori európai nagy háborúkkal, például a harmincéves háborúval, akkor az emberiesség mérlege még mindig a görögök felé hajlik. Elfoglalt görög város lakossága a hadi jog alapján rabszolgaságra került, de még mindig jobb volt a sorsa, mint ama német városok szerencsétlen lakosainak, kik Wallenstein és Tilly pandúrjainak és horvátjainak estek martalékul. És mi minden utálatos és borzalmas dolog történt a legutóbbi világháborúban! Szívesen válunk e tárgytól. «A háború, mondja Thukydidés, ádáz munkát adó; ép úgy elvadítja az emberek szivét, mint közállapotaikat.»

Áttérünk egy kellemesebb és tanulságosabb dologra, a görög államok békés nemzetközi viszonyaira, különösen külföldi veszedelem elhárítását célzó szövetségeikre. Nyilvánvaló, hogy egymás közelében külön élő kis államok nagyon könnyen áldozatául eshetnek egy betörő nagyhatalom kényének, mely őket egyenként elfoglalhatja, s igy közöttük a szövetkezés föltétlenül szükséges. Ily frigykötéseknek támadó célzatuk is lehetett; ilyen volt Homéros elképzelése szerint Trója ostroma is; később szintén ily politikát ajánlott nem egy görög elmélkedő hódításra vezető eszköz gyanánt, melyet Nagy Sándor ugyancsak kihasznált. Ilyen szövetségek azonban hosszú időn át csak pillanatnyiak voltak; a közvetlen veszedelem után csakhamar felbomlottak s az egyes felek önző, féltékeny és szűkkörű politikájukhoz tértek vissza. A Kr. e. hetedik századtól kezdve Spárta növekvő hatalma Peloponnézosban a kisebb államok közt félig kényszerű ligát szervezett; szintúgy a perzsa háborúk válságai után a kisázsiai görögök az athéni állam vezérletének vetették magukat alá, amit hagyományos műkifejezéssel hégemoniának nevezünk. Olyan szövetség volt ez, melyben a vezérállam csak háború esetén intézte a liga politikáját, de békében nem volt feljogosítva arra, hogy az egyes államok belügyeibe avatkozzék. Mindnyájan tudjuk azonban, hogy a vezérhatalom fokozatosan korlátozta a szövetségesek szabadságát; ezek tényleg adófizető alattvalók lettek, s ha kisérletet tettek régibb függetlenségük helyreállítására, a tényt Athén lázadásnak minősítette, melyet szárazföldi és tengeri hatalmával eltiport. Midőn a hégemonia Spárta kezébe került,

eljárása semmiképen sem különbözött, talán durvább is volt, s a tiltakozások egész áradata zúdult fel e vezérállamok zsarnoksága ellen, hogy Görögország többi részét rabszolgaságba akarja kényszeríteni. Ők viszont rámutattak az egyesülés szükségességére, hogy idegen uralmat elhárítsanak; hivatkoztak ama terhekre és áldozatokra, melyeket ép a vezérállam polgárai kénytelenek vállalni, hogy kalózok ellen biztosítsák a tengert, fejlesszék a kereskedelmet, fönntartsák a görög kultúrát, amik mind az ő munkájuk gyümölcsei. De persze végül rendesen az volt az érvük, hogy a hatalmat megszerezték és azt meg is akarják tartani.

Felmerült azonban egy jelentős alkotmányos kérdés, mely fölött a legújabb korban is sokat vitatkoztak. Tegyük fel, hogy különböző független államok közös cél elérésére szövetkeznek és ünnepélyesen ligát szerveznek. Van-e joga a szerződő felek bármelyikének, ha függetlenségét veszélyeztetve látja, a szövetségből kilépni? Növelheti e bonyodalmat, mikor a szerződő államok némelyikét ép ez a szövetség teremtette meg a maga céljaira, s így az tényleg nem apja, hanem gyermeke az egyesülésnek. Tudjuk, hogy Északamerikában ezt az alkotmányos kérdést csak nagy háború tudta megoldani, mely az ókori Görögország hasonló belküzdelmeinek volt a visszhangja. De a világ politikai vérmérséklete a hosszú idők folyamán megváltozott. Azóta sok nagyhatalom alakult; bámulatos fejlődésük az embereket ily nagyhatalom előnyeinek megbecsülésére tanította, s bár mindig megvolt, ma is megvan a rokonérzés egy nagyhatalomtól korlátozott kisebb nemzetiség iránt — gondoljunk csak a világsajtó érzületére az angol-búr háború idején, — mindazáltal az imperializmus eszméje mégsem népszerűtlen. De Görögországban a nép hangulata más volt. Történetében mindvégig ragaszkodott ama joghoz, hogy a liga egyes tagjai akármikor kiléphetnek a szövetségükből, s ez a gyakorlatban végzetes eredményekre vezetett.

Ugyanez a probléma némileg eltérő formában jelentkezett, midőn tizenkét jelentéktelen achajai városállam achajai szövetséggé alakult, amelyben Polybios történetíró kiváló szerepet játszott. A tanácsot és a főtisztviselőket az egyik városba összehívott gyűlés választotta. Ide a liga minden tagjának joga volt eljönni, de természetesen csak azok jelentek meg, akiknek szabad idejük megengedte. Azonfelül minden városnak csak egy kollektiv szavazata volt, úgy hogy a szavazatok számának nem volt közvetlen érvénye. A gyűlések idejét három napra szabták meg s tárgyukat a végrehajtó hatalom készítette elő. Az egész rendszer (tényleg az első és érdekes kisérlet az államszövetség terén, melyet az amerikai Unio alapítói buzgón tanulmányoztak) hajótörést szenvedett azon a kérdésen, hogy joguk van-e az egyes államoknak különálló egyességet kötni a ligához nem tartozó hatalommal. Teljes önállóság a belügy terén természetesen lényeges eleme volt a görög eszméknek, de hogy egy államszövetség valamely tagjának szabadsága legyen idegen hatalmakkal szövetkezni, a mi fogalmaink szerint képtelenség. Mindazáltal a görög függetlenségi érzék itt is, mint más téren, a teljesen önálló rendelkezés javára döntött, s így a liga féltékeny vagy hatalomra

vágyó szomszédok beavatkozása következtében darabokra hullott szét.

Svájcban három fajú, három nyelvű és különköző vallású lakosság alkot szövetséget s az egyes kantonok autonómiáját kölcsönösen tiszteletben tartva, ernyedetlen munkával viruló államot fejlesztett ki hatalmas szomszédok között. Az északamerikai Egyesült-Államok szintén polgárosult államok szövetsége, de itt a mindenünnen bevándorolt népek egy nyelvet beszélnek, kultúrideáljuk is közös, a különböző vallásfelekezetek nem szítanak egymás közt viszálykodást, egyesített hatalmuk döntő befolyással van a körülöttük elterülő világra, főleg a világháborúban vállalt beavatkozás óta, de az egyes tagok hatalmát és fejlődését mégis bénítja a kölcsönös féltékenység és az állandó viszály, mely a múltban gyakori és pusztító háborúkat idézett elő. Hasonló jelenséget Európában nem találunk másutt, mint a renaissance-korbeli Itáliában és a tizenkilencedik század elején Németországban. Ha valaki száz év előtt nagy kocsiutat tett az utóbbi földön (akkor még nem volt vasútja), gyakran egy napi utazás átvitte egy hercegségen s átlépve a határt, más vámház, más zászló és sokszor más pénz került szeme elé. Akkor, ha nem tévedek, hatvanhat uralkodó (király, nagyherceg, herceg, uralkodó érsek stb.) parancsolt Németországban. Tudjuk, hogy e kis államokat miként nyelte magába vagy fosztotta meg önállóságának lényeges vonásaitól az egységes császárság. Poroszország itt ugyanazt a szerepet játszotta, mint az ókori Görögországban Makedónia, melynek idegen hatalmak ellen viselt sikeres hadjáratok után az egyes államok

nemcsak meghódoltak, hanem a győztes vezérállamot népszerűség is övezte. E tekintetben a leszűrhető tanulság, melyet a modern népeknek Görögország története nyujt, a következő: forradalmi alapon nyugvó vagy hevenyészett monarchiák összedőlnek. A görögök főleg Sziciliában és Kisázsiában, hol betörő idegen hatalmak erejétől kellett tartani, arra a tapasztalatra jutottak, hogy erős katonai és pénzügyi hatalom fenntartása végett a monarchia számukra szükségés kormányzati forma; ennélfogva szívesen hajtottak nyakat kényurak vagy zsarnokok előtt, amint ezt régebben az anyaországban is megtették, midőn az egyes osztályok közt dúló gyilkos viszályoktól szabadulni vágytak. Volt is egynéhány derék uralkodó, nevezetesen Dionysios Szirakúzában és Mausollos a kisázsiai Halikarnassosban. De valamint a Bonaparték, úgy ők sem tudtak állandó uralmat szervezni, bármily nagy tettek és jó intézmények fűződnek is a nevükhöz.

Igy a görögöknek nemcsak az érdemeik, hanem a hibáik is becses tanulságul szolgálhatnak számunkra; teljesen «modern» társadalmat tüntetnek fel és ép úgy leledzettek ily társadalom gyengeségeiben és hibáiban, mint a maiak. Ha pedig valamely olvasó paradoxont lát ebben az állításomban, magyarázatul egypár megjegyzéssel tartozom a görög társadalom állapotára vonatkozólag, amint azt Aristotelés és Polybios leírja. Midőn az előbbi egy kis terjedelmű, de jól berendezett állam eszményét fejtegeti, — mert ő még nem mondott le a reményről, — és elképzeli, hogy azt a lakosság érdekében jó törvények és emberséges uralkodók kormányozzák, föltétlenül szük-

ségesnek tartja, hogy a vezérszerepet a gazdagokkal és szegényekkel szemben a középosztály tartsa kezében. Csakhogy ép ez az állapot lett mind ritkább Polybios korában, sőt a gyakorlati életben a középosztály szinte megsemmisült. A gazdasági viszonyok megváltoztak, s mivel a Keletről csak úgy özönlött az arany, az élet nagyon megdrágult. A fényűzés életszükségletté vált, a szegényeket a gazdag zsold és a nagy szabadosság a hellenisztikus királyok seregébe vonzotta, a kivándorlás általános divat lett s a munkáshiány miatt a mezőgazdaságban a gabonatermelést állattenyésztés váltotta fel. Igy a középosztály, melynek nagyobb földterület megmívelésére nem volt meg a szükséges tőkéje, szegényebbé, a gazdag pedig gazdagabbá és önzőbbé vált.

És ugyan milyen ellenszert alkalmazott a középosztály, hogy fenntarthassa megszokott kényelmes életmódját? Olyant, aminőt a modern népek társadalma is alkalmaz, nem is nagyon eltérő okokból. Ez pedig a gyermekszaporodás korlátozása, a nevelésük kötelezettségétől és költségétől való szabadulás. Polybios a maga korabeli görög társadalom legfeltünőbb vonását a házasságok ijesztő meddőségében látja, mely éles ellentétben állott hazája régi lakosságának szaporaságával. Ily bajnak csak nagy bevándorlás lehet az ellensúlya, bár ebben az ellenszerben nincs nagy köszönet; az ország régi lakosságának, társadalma legfinomabb rétegének helyébe külföldről beözönlő söpredék lép. Azonban Görögországba semmisem vonzotta az embereket, s igy az a föld, melynek egykor sűrű lakossága volt, a hanyatlás és aluszékonyság otthona lett. A nemes spártaiak száma

kilencezerről hétszázra olvadt le s Athén tengeri hadereje három hajóból állott. Az egyes városállamok az ősök összegyűjtött kincseiből éltek, s ezeknek fogytán ők is elpusztultak.

Ez volt a «modern» vonás abban a társadalomban, melynek egykor nemcsak viruló tavasza és arany korszaka, hanem hosszú gyümölcshozó ősze is szaporította a műveltség javait; Plutarchos kora azonban már teljes és iszonyatos pusztulást tüntet fel. Talán helyénvaló is emlékeztetni az olvasót, hogy a kor, hely s viszonyok különbsége mellett ugyanazok az erkölcsi okok idézték elő a görög társadalom hanyatlását, amelyek minden valószinűség szerint más társadalmakban is széthintik a hanyatlás mérges bacillusait. Azok a városállamok, melyek e bűnökbe estek, nem voltak tudatlanok és durvák. A görög közönség átlag inkább szivta magába a nemes eszméket és több élvezetet talált komoly irodalmi műfajokban, mint akármely mai közönség. Grote, a nagy történetiró és államférfiú, aki tiz évig volt az angol alsóház tagja, határozottan állítja, hogy az az athéni polgár, ki a népgyülés tagjaként hallgathatta Periklés, Théramenés vagy Démosthenés szónoklatait és tanúja lehetett hasonló műveltségű emberek vitáinak, politikai szempontból sokkal jobb nevelésben részesült, mint egy átlagos képviselő a saját korabeli angol parlamentben. Pedig akkor az angol parlament a felsőbb és középosztályból származó, erősen arisztokratikus ízlésű gentlemenekből állott. Vajjon mikép jellemezte volna a periklési kor polgárságával szemben a huszadik századbeli angol alsóház tagjait vagy más országok parlamentjeit? Egy dolog bi-

zonyos, s ez egyike a legnagyobb tanulságoknak, melyeket a görög társadalom szolgáltat: értelmi műveltség magában véve egy társadalmat sem tarthat fenn, és nem szolgálhat biztos ellenszerül hanyatlás ellen.

Az attikai hanyatlás korszakában az átfinomult élet erkölcsi viszonyairól leghűbb képet a híres vígjátékírónak, Menandrosnak ránk maradt töredékei vagy társadalmi színdarabjainak latin átdolgozásai nyujtanak. Ha valaki ezeket elolvassa, részletesen megismeri ezt az önző, erkölcstelen és köznapias életet. Ha tényleg ilyen volt Menandros idejében az athéni társadalom jelleme, akkor mégis szerencsés volt a világ sora, hogy egy makedóniai hódító lépett fel, ki nagyobb eszményeket tűzött ki és dicsőbbnek tartotta a görög kultúra terjesztését, semmint a hanyatló Athén rothadt finomságai közt vesztegetni az időt.

Pár év előtt még ama latin átdolgozások alapján értékelték Menandrost és társadalmát, melyekkel Plautus és Terentius mulattatták a római közönséget, s voltak tudósok. kik azt hitték, hogy a római átdolgozók a maguk céljaira olyan társadalom köznapias vonásait szemelték ki, mely nemcsak finom, hanem komoly és gondolkozó is volt. De legutóbb Menandros négy vígjátékának nagyobb töredékei kerültek Egyiptom homokjából elő, és e papyrus-tekercsek megcáfolták ezt a jóakaró felfogást. Ugyanaz a köznapiasság, ugyanazok a pórias és erkölcstelen vígjátéki tervezetek és közhelyek fordulnak elő ezekben a jelenetekben is. Ha tanulságot akarnánk levonni belőlük az athéni társadalomra vonatkozólag, akkor az nem volna más, mint hogy a prostituált nők és a

rabszolgák értelmesebbek voltak, mint a gazdagabb polgárság, sőt talán nem is sülyedtek oly mélyen az erkölcsi posványba, mint azok. Ezekben az úgynevezett életképekben egyetlen egy kiválóbb lélek (filozófus, politikus, költő, tudós vagy jótevő) nem lép fel; pedig tudjuk, hogy a templom- és városfalak tele voltak rakva vezető polgárok politikai és társadalmi erényeit magasztaló feliratokkal. A vígjátékokban szereplő személyek egyetlen egy politikai vagy vallásos eszmét sem vetnek fel; sőt az újabban talált töredékekben még olyas köznapi bölcseségek és velős mondások is hiányoznak, minőket szorgalmas gyűjtők szedtek ki Menandros vígjátékaiból, s melyek többszáz sorra szaporodva hamis jelentőséget kölcsönöztek neki a görög irodalomban. De mint másutt, úgy itt is kiválasztotta az idő a búzát a konkolyból. Későbbi kiadók és magyarázók kiszemelték Menandrosból az odatévedt drágaköveket, mintha egy díszesen öltözött vidám, de alantas nőről leszednék az igazi gyémántokat, melyek közönséges alakját díszítették.

A görög politikai viszonyokkal foglalkozó fejezetünkben a kitérés csak látszólag tért el a tárgytól, mert negative világot vet Athén műveltebb társadalmi rétegére, mely már nem érdeklődött közös emberi eszmék iránt, s így szellemi élete megszűkült és elszegényedett. Történeti könyvek gyakran hangoztatják, hogy a makedón hatalomnak, a hellenisztikus királyságoknak és a római köztársaságnak fejlődése minden komoly görög politikának elvágta lehetőségét; ennélfogva a komoly emberek otthon társadalomellenes filozófiába merültek; a tevékeny lelkületűek pedig zsol-

dos szolgálatra idegenbe vándoroltak. Menandros idejében és kora után sokáig temérdek dolog akadt volna tisztes és tehetséges emberek számára, hogy hazájuk szabadságát és méltóságát megóvják. Egy századdal később Polybios kimutatja, hogy Görögország végleges összeomlását és Mummius rémes katonai pusztításait egy korlátolt és romlott demagógia őrületei és erőszakosságai idézték elő. De a demagógokat azoknak szavazatai juttatták tisztviselői hatalomhoz, akik politikai gyűléseken még résztvettek; míg a jobbérzésű polgárok a közélettől utálattal vonultak vissza. Ha ez az undor már Menandros idejében lepte meg a tisztes görögöket, megrovást érdemelnek, hogy befolyásukról még hazájuk virulásakor mondtak le, s így az igazi válság idején azt nem szerezhették vissza, amikor a tömegek már más vezérekhez csatlakoztak, kik a katasztrófát nem tudták elhárítani. Quem Deus perdere vult, prius dementat.

VIII.

Filozófia és vallás.

Ha előbbi fejtegetéseinknek tanulsága az volt, hogy a tisztán értelmi nevelés nagyon kevés hatással van egy nagyobb társadalom átlagos erkölcsére, emelkedjünk most magasabb légkörbe és figyeljük meg, hogy a görög nép legkiválóbb gondolkodóit mi foglalkoztatta szellemük röptében s a dolgok mivoltára és természetére vonatkozó vizsgálódásaikban. Ezek a nagy gondolkodók rendkívüli hatással voltak az előkelő társadalmi osztályok ifjainak fejlődésére. Nincs okunk lebecsülni ama nagy előnyöket, melyek egy tehetséges görög ifjút szelleme kiművelésében támogattak. Már szerény jövedelem is kényelmes ellátást biztositott; az emberek nem ismerték azt a sorvasztó gondot, mely modern életünk oly sok szükségletének előteremtése miatt a legtiszteletreméltóbb családokat is kínozza. Továbbá nem kellett oly óriási utakat tenni; ami megtekintésre érdemes volt, azt könnyen el lehetett érni. Ma talán csak Hollandia és Itália északi fele nyújtja rövid távolságban ugyanezeket a gyönyöröket.

Platón modern olvasóit kissé idegenszerűen lepi meg az a sok idő, melyet dialogusai elpaza-

rolnak, míg bizonyos eredmény kialakul; sőt a párbeszéd gyakran nem is jut eredményhez.* De ha jól meggondoljuk, ép ez a jellemző vonása az emberi ész magasabb kiművéltségének. Félműveltség sokszor időpazarlást lát abban, ami az emberiség legszentebb céljainak érdekében történik. Csak a pályája körül forgó földünk nem tűr halasztást mozgásában, mert tengelye körül is forog és így juttatja egész felületét a nap jótékony melegéhez és fényéhez. Egy másik vonása Platón dialogusainak, — s ez a magasabb nevelés legszebb eredménye — hogy nem az érzéki szemlélet vagy az élet szükségletei vagy az emberi világban elérhető sikerek szolgáltatnak nekik tárgyi anyagot, hanem azok a kérdések, vajjon miképp jutunk igazsághoz, önmérséklethez és igaz ítéletekhez. De még az ethikai vizsgálódások e problémái sem voltak a görög nevelésben a legfőbb dolgok; a régibb gondolkodók arra is figyelmeztették az ifjakat, hogy elmélkedjenek a világegyetemről és ennek szerkezetéről, az emberi ész és az anyag természetéről, valamint a metafizika egyéb problémáiról is.

Nevezetes vonás a görög filozófiában, hogy papnak vagy egyháznak nincs beleszólása; a bölcselkedő ember laikus volt, kinek nem kellett félni püspöktől vagy egyházi átoktól; még vallási problémákról is szabadon gondolkodott. Voltak ugyan szórványos esetek, hogy a szabadgondolkodót, ha

* Platón egynéhány művének mesteri fordítását élvezheti a magyar olvasó Péterfy Jenő és Gyomlay Gyula fordításában (Filozófiai írók tára, X. és XI. kötet, Budapest, Franklin).

tagadta a hagyományos istenek létét, vagy csak gyanú érte e tekintetben, a nép felháborodása üldözőbe vette. A méloszi Diagorast, kinek atheista volt a jelzője, mindazok a városok kiutasították, melyek veszedelmesnek tartották tanítását. Hasonló ok bírta rá Anaxagorast, hogy Athénből távozzék. Sókratést azért állították törvényszék elé, mert azzal gyanúsították, hogy kétkedő szellemet terjeszt az ifjúság körében; halálos ítéletének azonban csak az volt az oka, hogy rendkívül merev álláspontot foglalt el az állami rend ellen. Ha ügyes szakértelemmel védi magát, bizonyára legfölebb pénzbírságra ítélik el. E szórványos eseteket csak azért említem, hogy az olvasó ne lássa őket tipikusoknak. A görög filozófia világi volt, tehát szabad levegőben mozgott.

A legrégibb gondolkodók, a kisázsiai ión filozófia tagjai, ugyanazokat a problémákat akarták megoldani elmélkedés útján, melyek ma is foglalkoztatják a legmélyebb fizikai kutatásokat. Azt hitték, vagy megfigyeléseikből azt következtették, hogy a dolgok nem olyanok, mint külső látszatuk; felfedezték, amire mi csak hosszú kísérletekkel jutottunk, hogy érzékeinkkel felfogott sok tulajdonság nem elsődleges vagy alapvető, mint azt Descartes, Spinoza és Locke tanította; mechanikai szerkezet és a mozgásnak különböző fokai ugyanegy nemű végtelen kis részecskékben teljesen különböző hatásokat kelthetnek. A legszembeszökőbb és legmeglepőbb egy közönséges emberre nézve a szín. Descartes anticipálta, hogy a különbségeket a részecskék keringésének foka idézte elő; ma tudjuk, hogy ez nem keringés, hanem az éther rezgése. Ugyanez áll a hangok vál-

tozatosságára vonatkozólag is; a színek és hangok különbsége a rezgés többé vagy kevésbbé gyors mozgásának az eredménye. Ez az, amit Thalés, Anaximenés és Anaximandros éreztek, midőn azt mondták, hogy a világ egy elemből alakult, hogy a víz, vagy a hő vagy az éther volt ez az eredeti anyag. S ezek a férfiak nemcsak metafizikusok voltak, nagy eszüket különböző területen ragyogtatták. Thalés, kortársainak nagy bámulatára, megjövendölt egy napfogyatkozást.* Bebizonyította, hogy a Kismedve-csillagzat, mely a sarkcsillagban végződik, jobb kalauza a hajósoknak, mint a Nagymedve. Megoldotta azt a nehéz feladatot, hogy egy megközelíthetetlen magasság mértékét vetett árnyékából számította ki. Becses politikai tanácsokat adott kortársainak. Így az ő metafizikája egy széleskörű észbeli tevékenységnek nemcsak forrása, hanem fejlesztője is volt. Ilyen volt Anaximandros is; az ismert világról ő szerkesztett először térképet és jelentős haladást tett az asztronomiában. Anaximenés tanította először, hogy akkor keletkeznek az égen fogyatkozások, mikor egy égi testet valamely más égi test eltakarja. Ezek akkor nagy tudományos tettek voltak és mégis elenyésznek ama merész kisérletekhez viszonyítva, hogy megoldják a világ eredetének és természetének problémáját. Elmélkedéseik gyakran tévesek, mindazáltal a gondolatoknak nagy hagyatékát örököltük tőlük, s ezek összes magasabb filozófiai kutatásainknak a csírái.

Míg Thalés megállapította, hogy az állati és növényi életnek összes változataiban egy közös

* Ez Kr. e. 585 május 28-ára esett.

elem, a víz, az igazi vagy eredeti anyag, addig Anaximandros azt tanította, hogy a végtelenből eredő hő (a tüzes forrás) volt szükséges az eredeti anyagnak kifejlődésére. Könyve elveszett és kiinduló szempontjai előttünk homályosak, de geológiai megfigyeléseiből következtette, hogy földünket valamikor víz borította s ebből emelkedett ki a szárazföld. Azonkívül ő állította fel először a tételt, hogy semmisem örök, csak a dolgoknak ősi anyaga. Ezt a nagyszabású elméletet a legszélesebb értelemben vette s még a görög Pantheon isteneire is vonatkoztatta. Anaximenés tovább ment, s föltételezve, hogy a világon az éther részecskéi a legfinomabbak, felállította az anyag ritkulásának és sürűsödésének az elvét. Állítása szerint ez volt főoka ama különbségeknek, melyeket a testeken észreveszünk. Ez volt tehát első kifejezése az atomisták elméletének, amelynek jelenleg is vannak hívei.

A kisérletekkel dolgozó tudósok rendszerint hetykén vetik oda, hogy a modern tudomány e csodálatos anticipációi csak sötétben való tapogatózások voltak; nem támogatták kisérletek, hanem, mint mondani szokták, felületes megfigyelések. Annál nagyobb csoda, hogy ezek az emberek elméleteikben a dolog gyökeréig hatoltak és a világ szerkezetének metafizikai lehetőségeit eszelték ki. Elvont gondolkodás és elmélet volt eddig egyáltalán minden nagy felfedezésnek igazi alapja. E tudósok teljesen félredobták a régi költőktől származó theológiai világrendszert vagy kozmogoniát; tiszta és mély gondolkodásuk által merészen megteremtették a természettudományok kezdeteit és kitűzték egyúttal legfenségesebb problémáit.

Legnyilvánvalóbb ez az efézoszi Hérakleitosnál, akinek bámulatos előreszárnyaló eszméiből egynéhányat itt csak pár szóval jelezhetek, mert egyikébe vagy másikába belemélyedni külön fejezetre volna szükség. Két elődjével megegyezik abban, hogy az egész természetnek egy finom elem volt az alapja, s ezt ő abban kereste, amit köznyelven tűznek mondanak, de őnála ez sokkal finomabb anyag, mely egy pillanatra sem nyugszik. Ebből alakult ki lehülés következtében az egész világegyetem és átalakult földdé, vízzé, levegővé, s így tovább, de végül mindezek eredeti minőségükbe térnek vissza, úgy hogy a föld az izzó hőségtől henger módjára felgömbölyödik, az elemek pedig feloszolnak. Laplace elméletének e távoli előcsillama, hogy tudniillik egész csillagrendszerünk egy fehér fényben izzó és folyton forgó tömegből származik, nem oly meglepő, mint amaz alapelvnek a megállapítása, hogy az anyagokban végtelen sok mozgás van, melyeket érzékeinkkel nem vehetünk észre, s hogy a természetben abszolút nyugalom lehetetlen.

Nem is oly rég hasonló tanokat hangoztattak a legújabb természettudósok; úgy vélekednek, hogy az anyagnak minden egyes része folytonos mozgásban levő kisebb részekből alakult. Hérakleitosnak ép oly tiszta fogalma volt az anyag qualitásainak viszonylagosságáról, mely qualitások a befogadó anyag szempontjából lehetnek jók is, rosszak is. Innen folyik az a következtetése, hogy feltünő ellentétek lehetnek egymás mellett, s hogy az egész természet ellentétek közt dúló folytonos küzdelmekből áll. Felfogása szerint a természet állandó hadiállapot, — «háború

mindennek az atyja», — s ezt a szót ő sokkal mélyebb értelemben használja, mint későbbi nemzedékek.

E szinte ijesztő eszméket finoman kicsiszolt, képletes, de ép ezért homályos stílusban fejezte ki, melynek megértése még Aristotelésnek is nehézséget okozott. De ha nagy képzelő erő valaha az emberek lelkében magvakat hintett, melyek nemzedékek hosszú sora után modern tudománnyá érdeklődtek, akkor az Hérakleitosé volt. Sejtelmes homályossága, melyet pesszimisztikus kifejezések fűszereztek és a közönséggel szemben felsőbbséges megvetést fejeztek ki, mindig vonzotta és serkentette a merész gondolkodókat.

A legközelebbi név e fényes sorozatban Pythagoras, akinek hatása nemcsak a tudományban, hanem Görögország politikájában és ethikájában is forradalmat keltett. Új eszményeket ébresztett az emberek között, magasabbakat és tisztábbakat, mint aminőket a hagyományos erkölcsiség hirdetett. Minthogy azonban róla egy előbbi fejezetben már bővebb szó esett, tovább sietek kortársaihoz és utódaihoz. Az itáliai Pæstumtól délre egy közeli öbölben az iónok egy Elea nevű gyarmatot alapítottak és Xenophanés volt az eleai nagy filozófiai iskola alapítója. Ő bírálta először bátran a Homéros költeményeiben megnyilvánuló népies vallást és istenfelfogást; könnyen ki tudta mutatni a homérosi Olympos tagjainak erkölcsi hibáit. Ezen az alapon következtetvén irreális voltukra, merészen hangoztatta a világegyetem akár eszményi, akár valóságos egységének nagy elvét, szintúgy teremtőjének, ha ugyan volt valaha ily teremtője, azonosságát alkotásá-

val. Ez az elmélet a pantheizmus neve alatt ma is él, s még gyakorlati érzékű, hideg érzésű nemzetek körében is toboroz híveket a magasabb röptű gondolkodók között. Az az érzés, hogy a világegyetem és a világot megteremtő örök ok egységet alkot, valóban már a távol Keleten is megnyilatkozott különös és nekünk idegenszerű filozófiai rendszerekben, de sehol sem vitatták e világfelfogást oly változatossággal, mint a görögök között. Fennen szárnyaló költészet, kemény logika, keserű viták siettek e tan támogatására; pedig a világos fejű és szkeptikus görög faj rokonérzése ez ingatag és transcendens elmélet iránt sokkal meglepőbb és ennélfogva gyümölcsözőbb volt szellemi tekintetben, mint ha aszketák vagy remeték vallották volna, kik a közélettől távol állottak és így nem bocsátkoztak vitákba. A régibb keletű görög pantheisták nemes jellemek voltak, a közéletben előkelő szerepet játszottak és nagy tekintélyt vívtak ki gyakorlati bölcseségük és kiváló irodalmi működésük által. Ezért tudták elfogadtatni népükkel azt a csodálatos elméletet, hogy nemcsak érzékeink minden észrevétele csalóka és hiábavaló, hanem az eredeti elemek vagy anyagok bizonyos számának fölvétele is haszontalan dolog; hisz mindennek a nagy Egyben kell végződnie; ez karolja fel valamennyit; egyesít isteneket és embereket, szellemet és anyagot a mindent egybefoglaló Egyedüli Lényben, akire egy késő kori, de még mindig görög misztikus ezt a bájos, de szomorú metaforát alkalmazta: «az istenek az ő mosolyai, a halandó emberi nem pedig az ő könnyhullatása».

Ennek az elméletnek pozitív részét főleg Parmenidés dolgozta ki, kiről Platón, az egyetlen Sokratést kivéve, nagyobb tisztelettel emlékszik meg, mint bármely más gondolkodóról. Ő nyilvánvalólag tovább fejlesztette vagy a végső következtetéshez szorította a régibb elméleteket, melyek az érzéki világ összes különböző qualitásait egyetlen egy anyag megnyilvánulásaira vezették vissza. Azonban e régibb elméletek mindegyikének megvolt valamely kikötése, s mindegyiknek más. Világos volt tehát a következtetés, hogy ez csak egy félig felépített ház, s hogy amit mi szellemnek és anyagnak nevezünk, lényegben nem különbözők, hanem az eredeti valaminek csupán eltérő megnyilvánulásai. Ha pedig valamely olvasó ezt rég elcsépelt és hiábavaló elmélkedésnek hiszi, csak utalnom kell Descartesra, a modern tudományos metafizika atyjára, ki azt tartotta, hogy az ő két egyetemes tényezője, a kiterjedés és a gondolkodás, tulajdonkép az egyetlen mindent átölelő anyagnak, melyet ő Istennek nevezett, csupán megkülönböztető két qualitása. Vagy hivatkozhatom Spinozára, Descartes szellemi tanítványára, ki a tizenhetedik századnak s talán az egész emberiségnek legnagyobb pantheistája volt.

Ennek az átszellemült elmélkedésnek, mely a közönséges emberek szemében mindig képtelenség marad, pozitív érvei is voltak; első sorban érzékeink megbízhatatlan jellege, mely nemcsak téves ösvényekre vezet, de ugyanegy dologra vonatkozólag ellenkező adatokat is szolgáltat; pedig az összes tudósok megegyeznek abban, hogy a jelenségek összes változataiban kell valamely állandó és elpusztíthatatlan magnak lennie. To-

vábbá bármily finom anyagot is veszünk, például vizet vagy levegőt, nem fog ennek az állandó jellegnek megfelelni, s ezért versengő elméletek támadásaival szemben nem foglalhat el felsőbbséges helyet. Így az ember kénytelen az összes qualitásoktól mindinkább távolodó és elvont álláspontot keresni, míg végre eljut a tiszta Léthez, mely minden és semmi, szellem és test, egység és végtelenség, örökkévaló, elpusztíthatatlan, változhatatlan, mindennek, ami valaha volt vagy valaha lesz, forrása és anyaga egyszersmind.

Könnyű elképzelni, hogy e fényes álmokat mily szemmel nézte az ügyes és gyakorlatias görög közönség, amint e kortól kezdve egészen mai napig különös szemmel nézték az átlagos emberek, valahányszor metafizikusok vagy misztikusok e nagyszabású elméleteket felfrissítették. Az eleai Zénonnak, akit nem szabad összetéveszteni sokkal később élt sztoikus névrokonával, különös érdeme volt maró kritikája; kimutatta, hogy a nehézségek, melyek a filozófusokat arra birták, hogy az érzékeket mint igazsághoz vezető eszközöket elvessék, a mindennapi élet közönséges tényeiben is előfordulhatnak, s a gúnyolódó sem oldhatja meg őket. Ezek az értelmi zavarok a filozófusokat egészen máig foglalkoztatták, mert nem szabad hinnünk, hogy e finomságok, mivel nem vezettek közvetlen eredményekhez, ennélfogva meddőek is. Épúgy lehetne állítani, hogy mivel a fizikai kisérleteknek és gyakorlatoknak nincs közvetetlen hasznuk, s csak az emberi találékonyságot fejlesztik, minden eredmény híján vannak. És ugyan mely jelenségek hozták Zénont zavarba? Itt csak a legszembeszökőbbeket említem. El lehet-e képzelni, hogy nem hangzó tárgyak hangot idéznek elő? E képtelenség bebizonyítható. Ejtsünk egy szem gabonát kezünkből a fűre: semmiféle hangot sem fog adni. Ejthetünk azután kettőt, hármat, négyet: még mindig nem fogunk hallani hangot. De ha egy véka gabonát egyszerre fognak a fűre szórni: az már meglehetős zajt fog kelteni. Vagy képzeljük el, hogy két test egy irányban mozog, de az egyik lassabban, a másik gyorsabban; ez utóbbi bizonyára utol fogja érni, sőt el is fogja hagyni az előbbit. De a görög gondolkodó ezt kétségbevonta és be akarta bizonyítani lehetetlenségét. Tegyük fel, hogy a gyorslábú Achilleus utól akar érni egy száz rőffel előtte mászó teknősbékát. Azonban nem érheti el célját, mert a szaladó Achilleusnak előbb oda kell érni, ahonnan a teknősbéka elindult. Az utóbbinak előnye mindig kisebb lesz ugyan, de mindig marad bizonyos előnye, mert az egyes időrészecskékben mégis csak előbbre halad, mialatt a hős utól akarja érni.

Zénón még tovább ment és azt állította, hogy maga a mozgás is felfoghatatlan eszme. Minden test csak időben mozoghat, az idő pedig pillanatnyi részekre osztható. A mozgó test minden pillanatban egy bizonyos helyen van és csakis ott; már pedig egy bizonyos helyen lenni és csakis ott lenni annyit jelent, mint pihenni. Így tehát folytatólagos mozgás elképzelhetetlen, mikor már az egyszerű mozgás ténye is kétségbevonható.

Meg kell említenem, hogy a Zénón által felvetett problémákat az iskolák örökségbe vették és sok századon át végtelen viták anyagának használták. Ha ezeket ma, büszkén hirdetett előhala-

dásunk mellett, veszi az olvasó szemügyre, nem igen könnyen tud rájuk logikai megoldást találni. Szerencsére a mi álláspontunk más, mint a középkori szőrszálhasogatóké, akik közül a hagyomány szerint sokan megzavarodtak, mert nem tudták Isten mindentudását és előirányzását a teljes emberi szabadakarattal összeegyeztetni. És bizton hiszem, hogy az olvasó sokra becsüli azt a szellemi iskolázottságot, melyet a görögöktől örököltünk s mely nem csekély részét teszi neveltségünknek.

De nemcsak kemény logikai vitákat hagytak örökségül a görög pantheisták. Ha nem csalódom, az újkori költészet felsőbbséges szárnyalásai is sokat köszönhetnek ama nagyszabású világszemléletnek, hogy az egész természet egységes, hogy minden dolog, legyen az beszédes vagy néma, mozgó vagy nyugvó, bájos vagy szörnyűséges, valamennyi az egy nagy Egésznek megnyilvánulásai, mit némelyek világléleknek, mások világegyetemnek, mások Istennek, legfőbb lénynek neveznek, aki nem változik, s akit az ember mégis csak végtelen változatosságában tud felfogni. A nagy költők sorából, bár szaporíthatnám a névsort, csak kettőt említek meg. Gœthe és Tennyson ihletük legmagasb fokán megérezték az egész világegyetem közösségét, ami kétségkívül nem német vagy angol, hanem görög világszemlélet.

Most pedig térjünk vissza Hellasz bölcseinek nemes sorozatához. Nem szükséges sokáig időznünk Anaxagorasnál és Empedoklésnél, bár mindkettőnek jelentős hatása volt a saját korára. Rendszerükben közös jellemző vonás, hogy szükségét érezték valamely eszményi vagy félig eszményi

ősanyagnak, mint a természetben előforduló változások okának. Anaxagoras meg volt győződve, hogy ez az ősanyag qualitás szempontjából külön áll, de behatolva a földi anyagok szerkezetébe, idézi elő azt, amit mi az ő különböző qualitásaiknak nevezünk. A táplálékok például, melyeket magunkhoz veszünk, az emberi test minden részére kiterjesztik hatásukat, bármily különböző szövedéke van is a húsnak, hajnak, körmöknek, a különböző belső részeknek. Mert abban a táplálékban, mely gabonából vagy más növényi és állati anyagból kikerül, vannak bizonyos részecskék, melyek alkalmasak arra, hogy a különböző, velük rokon testrészek életét fenntartsák. Ha pedig azt kérdezték Anaxagorastól, hogy mikép kerültek egybe a különleges anyagok és alakultak át egységekké, akkor ő oly élénken érezte a mozgató oknak a szükségét, hogy megalkotta híres *núsz*-elméletét. De mi az *ész* szóval nem elég pontosan fordítjuk le a *núsz*-t, mert ez még anyagszerű valami, bár finomabb és elevenebb, mint a többi; körülbelül olyan, amilyennek mi most az éthert képzeljük. De Aristotelés még így is akképp nyilatkozik Anaxagorasról, mint nagy és hasznos újítóról, aki átlátta, hogy durva anyagból nem indulhat ki cselekvés, sőt nem is mozoghat valamely anyagtalan, szellemi vagy eszményi mozgató nélkül. Anaxagoras ebben az irányban csak az első kis lépést tette meg; még tapogatózott, de Platón és Aristotelés számára ösvényt törni már magában véve nem kis dicsőség. Hasonló módon állította fel Empedoklés a Szeretet és Gyűlölet elvét, amint mi is felállítjuk a vonzódás és taszítás elvét, hogy a külső természetben meg-

nyilvánuló változatosságokat és mozgásokat megmagyarázzuk.

Figyelemre méltó, hogy ezen ión filozófusok közül még egy sem állította fel a szellem és anyag nagy ellentétét, valamint az isteni alkotó és műve közt elképzelhető még nagyobb ellentétet. Úgy látszik, hogy az ő szemükben a szellemi jelenségek az elemek finom és kevésbbé érzékelhető egyesülésének az eredménye volt, mely a maga mineműségében nem különbözik a materiális anyagok természetétől. Midőn egy teljesen különböző felfogású iskola, Anaxagoras núsz-a meg Empedoklés Szeretete és Gyűlölete foglalta össze a régebbi iskolák eredményeit, alig érezték az emberek, hogy haladás történt. Egy ideig tényleg más irányt vesz a haladás, mert az utolsó nagy elmélet, amelyről szólanunk kell, mielőtt a platóni ideákon alapuló filozófiához érünk, határozottan materialisztikusabb, mint bármely más előző világfelfogás. Ez pedig Leukipposnak és Démokritosnak híres atom-elmélete, mely szerint a világegyetemben nincsenek elemek, csak atomok és köztük levő üres hézagok, az atomok pedig egyetlenegy minőségű, szilárd fizikai egységek, melyek azonban az egyes testekben amaz üres hézagokban végtelen sok mechanikai egyesülésre képesek. Mint hipotézis, ez talán a legegyszerűbb, melyet valaha az anyag szerkezetének magyarázására felállítottak. A tudományok újjászületésétől fogva mindvégig voltak és vannak hívei, s ez a felfogás lett a modern chemiai tudomány alapvetője. Az eredeti atomokat nem mathematikai pontoknak fogták fel, sem nem tulajdonítottak nekik szellemi qualitásokat, mind Leibnitz a

maga monádjainak. Ezek csak igen kicsiny, áthatolhatatlan és különböző alakú részecskék voltak. Egyesüléseik különböző sűrűsége és így az egyes testekben a hézagok különböző méretei adják meg a fajsúly különbségét, szintúgy alakjuknak a különbsége idéz elő más qualitásokat.

De hogyan jönnek össze ezek az atomok? Itt Démokritos oly prófétaszerű világos látást mutatott, mely méltán bámulatba ejtette a modern szakértőket. Ő ezekben az atomokban a mozgást látta elsődleges ténynek, s valószínűleg Hérakleitos elméletéből ered e felfogása. Azt tartotta továbbá, hogy amint ezek az atomok az ürességben nem mindig egyenesen, hanem ferdén összeütköztek, az érintés és taszítás rotációs mozgást idézett elő, s így örvények alakultak, melyek vagy magukhoz vonzottak alkalmas atomokat, vagy másokat eltaszítottak e rotációnak centrifugális erejénél fogva. Így létesültek nemcsak a nagy égi testek, hanem a körülöttünk levő közönséges anyagok is. Ezen anyagok szabálytalan formáit is megokolta, magyarázatába azonban nem bocsátkozom, mert nagyon bonyolódott. De hogy őt elmélete milyen következtetésekhez vezette, azt egy mondatban összefoglalhatom. Tudományos szellemének nagy képzeletével azt állította, hogy a térben végtelen sok világrendszer van, melyek csak térfogatban különböznek egymástól; némelyiknek több holdja van, másik még csak alakulásának állapotánál tart, egy harmadik viszont összeütközések következtében a pusztulás folyamatához jutott; némelyik teljesen híjával van a nedvességnek, úgy hogy rajta állati és növényi élet nem fejlődhetett ki. Ezeket a következtetéseket mi csak a teleszkóp

vagy inkább a szpektroszkóp segítségével tehettük meg, míg ez a csodálatos ember filozófiai elmélkedés útján jutott hozzájuk.

Aristotelés főleg azt veti az atom-elmélet szemére, hogy a természeti jelenségeket csupán leírólag kezeli, anélkül, hogy okát adná az atomok elsődleges mozgásának; nem ismer el sem Építőmestert, sem Démiurgost (teremtőt), ki a részecskék végtelen sokaságát mozgásba s azután szabályszerű működésbe hozta. De Aristotelést félrevezette egy föltevés, mely egészen a legújabb korig rajtaragadt a bölcselkedésen, tudniillik az a föltevés, hogy a nyugalmas állapot az eredeti és inkább felel meg az anyag természetének, mint a mozgás állapota. Ez az előítélet, habár nemcsak a sírnak a bálványa, mint Bacon mondaná, hanem a közéleté is, Démokritost nem tévesztette meg. Minket félrevezetett és megtévesztett a mozgásnak viszonylagos hiánya, a látvány, hogy az anyag mindaddig határozott helyet foglal el, míg egy aktív taszítás nyugalmában meg nem zavarja. De a huszadik században a régi hamis vélemény helyet enged egy újabb felfogásnak, hogy a természetben nincs oly dolog, mely pihenne, még egy szilárd test részecskéiben sem. Igy a görög gondolkodás első feltevése, hogy az anyag eredeti állapota mozgás, a tudománynak csodás megsejdítése volt, és újból mutatja, mily óriási haladásra vezérelheti az emberiséget a gondolkodás, ha összehasonlítjuk a kisérletek puszta leírásaival. Még ma is, midőn a kisérleti fizika mivelői mechanikusokká sülyednek le, akik finom műszerekkel iparkodnak a természetet megfigyelni és gondosan feljegyzik észleleteiket, nagyon okos

intézkedés volna, ha a természettudományok hallgatói alaposan tanulmányoznák a *hylozoistákat*, a szemlénkben felléptetett ión filozófusokat. Ez volna a legjobb bevezetés ama nagy feladathoz, hogy kisérletek alapján elméleteket állítsanak fel, elsajátítva így a tudományos gondolkodás logikáját és a világos fantázia erejét. Ha látjuk, hogy egyetemi költségvetésekben mily óriási összegeket követelnek a tudósok laboratóriumokra, anyagokra, gépekre, ezek fönntartására és még nem tudom mire, hogy előmozdítsák azt, amit szinte komikusan «eredeti kutatásnak» neveznek, nyiltan és folyton kellene velök szemben hangoztatni, hogy puszta mechanika, puszta gyakorlati ügyesség bármily jó felszereléssel egy hajszálnyit sem fog lendíteni az «eredeti kutatáson». Ily magas hivatás, ha nem puszta név és nem puszta hazugság, elsősorban kimüvelt elmét, spekulatív gyakorlatot kíván, hogy végig gondolhassa az elméleteket, melyeket kisérleti eszközökkel lehet igazolni, megvilágítani vagy megcáfolni. A modern tudományokban a legnagyobb felfedezőknek kezdetleges eszközök és csekély felszerelés állottak rendelkezésökre. A régi görögöknek egyáltalán semmijök sem volt, s mégis mennyi természeti misztériumot tártak fel tisztán a józan elmélkedés erejével! Sokat tudtak elérni, mert minden nagy felfedezés igazi alapja az elvont gondolkodás.

A görög filozófia fejlődése eddig tudományos jellegű volt, amennyiben főleg a világ megalakulását, a tér végtelenségét, az állati és növényi élet szerkezetét igyekezett megfejteni. Ezekre vonatkoztak fölvetett problémái, úgy hogy irányát

a szokásos kifejezéssel természetfilozófiainak nevezhetjük. A görög gondolkodásnak egy másik tárgyi körét Sókratés indítja meg; ez foglalkoztatja Platón és Aristotelés iskoláját, szintúgy a sztoikusokat és epikureusokat is, bíborfényt vetve hanyatló sugaraikkal a régi világra, mely a középkor éjszakájába merül. «Két dolog — mondja Kant Immanuel — tölti el a lelket mindig megújuló és növekvő csodálattal és tisztelettel, minél gyakrabban és huzamosabban tünődik rajta az ész: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bensőmben». Az emberi filozófia két nagy körét jelzi e gyönyörű mondat, mely szerzőjének sírfelíratává magasztosult: egyrészről a magasan szárnyaló metafizikai gondolkodást, másrészről a gyakorlati életbölcseségét, s ennek az utóbbinak görög képviselőiről kell most szólanom. De az anyag e területen oly bőséges, forrásaink annyira gazdagok, hogy középiskoláink is merítenek belőlük; így tehát nem szükséges hosszasan ismertetnem a fejlődést. Némely olvasó előtt talán új dolog volt hallani, hogy modern elméleteknek Parmenidés vagy Leukippos volt az atyjuk, de senkisem vonja kétségbe, hogy Platón és Aristotelés óriási hatással voltak a modern gondolkodásra.

Óvakodnunk kell túlságos nagynak tartani azt a forradalmat, melyet Sókratés és a szofisták a filozófiában előidéztek. Az valószínűleg igaz, hogy a természettudományokat nem becsülték és nem voltak hajlandók a világegyetem alkotásának problémáiba belemerülni. Gorgias tudásunk megbízhatósága iránt érzett bizalmatlanságát is belefoglalta elméletébe és híres tanulmányt írt annak

a lehetetlenségéről, hogy valamit igazán megismerjünk. Nem is az egyedüli nihilista ő a görög filozófia történetében. De midőn Platónhoz érünk, műveiben magasröptű fizikai elmélkedésekre bukkanunk; a világegyetemről fenséges elméletet hirdet s rendszerébe elődjeinek összes tanait beleszövi vagy legalább felhasználja fejtegetéseiben. Főleg a pythagorasi iskola eszméi voltak rá állandó hatással; a geometria tanításának szorgalmazása, ami talán az európai iskolák tantervére nagyobb mértékben hatott, mintsem a közönség gondolná, Pythagoras szellemére vall.

De bármennyire buzgó szószólója volt is Platón a geometriának, neve e tudományban nem jelez haladást. Az ő főcélja metafizikai és ethikai neveléssel az egyéni léleknek és vele együtt a társadalomnak reformja volt. Sokkal nemesebb fogalma van a nevelés becséről, mint akár a mai demokratáknak, akár a szocialistáknak, akik azt hiszik, hogy ha ismereteket szórnak a nagy tömeg közé, mindjárt egyértékűvé teszik azzal a társadalmi réteggel, mely akár kényelmes, akár szűkös viszonyok között finom nevelést kapott. De Platón nevelési eszméi kizárólag az uralkodó kisebbségre szorítkoztak. Nem képzelte, hogy a kézműves vagy a földmunkás hivatott volna kormányzói feladatokra. Eszményi rajzaiban vagy egy felsőbbrendű embert avat monarchává (a *Politikos*ban), vagy egy kisszámú arisztokrata osztályra bízza a kormányzást (az *Állam*ban), vagy megállapítja (a *Törvények*ben) a szigorú rendet és kemény büntetést mér azokra, kik a társadalmi rend őreit megsértenék vagy akár csak felelősségre akarnák vonni. És mind ez erkölcsi fel-

ügyelők ellenére nem hitte, hogy bárminő eszményileg megszervezett állam örökké fennállhat; mindegyiknek át kell menni az ifjúság és az érettség korszakán, hogy azután a satnyulás korszakában elpusztuljon.

Nem akarok itt Platón politikai elmélkedéseivel foglalkozni, melyek inkább egy előbbi fejezet keretébe illenének.* E helyütt főleg theológiája és metafizikája érdekel bennünket. Nem lephet meg senkit, hogy a legnagyobb keresztyén egyházatyák, mint Sz. Ágoston, gyönyörűséget találtak benne és attikai Mózesnek nevezték. Platón a maga *Állam*ában oly szigorú erkölcsiség alapján áll, hogy eszményi községéből a többi epikus költőkkel együtt Homérost is száműzi; tiszta és egészséges erkölcs elérése végett fennköltt vallást akar megalapítani. Az igazi Istenség szükségkép egyetlen és minden jónak a forrása. Mentnek kell lennie minden indulatosságtól és szeszélytől, szerelemtől és féltékenységtől, gőgtől és részrehajlástól. Ha van valami foltja a világnak, az nem jóakaratának hiányából ered, hanem hatalma korlátaiból, amikor a világ folyásának szükségszerű következményeit ellenőrzi, vagy talán inkább: nincs lény, legyen az mindenható vagy nem, akiben meg volna a lehetőség, hogy föltétlen ellentéteket kiegyenlítsen. Igy például jobb és nemesebb állapot volna a világon, ha olyan emberek léteznének, akik teljesen szabad akarattal volnának felruházva és nem korlátozná őket az elkerülhetetlen szükség. De ha valóban

* L. erre vonatkozólag a második függeléket (a 217. sk. lapon).

volna szabad akaratuk, hogy volna az lehetséges, hogy ne kövessenek el jogtalanságot és szabadságuk veszélyeztetésekor ne okozzanak károkat? Ha pedig a rossznak ez az oka a világon, akkor ez már egy tökéletesebb és jobb államot sejtet, mint amely a földön a maga erkölcsi eszméivel a legtökéletesebb, s igy az a világ megérdemli, hogy elpusztuljon.

Platón a legkiválóbb keresztyén theológusoknál is tovább megy, midőn kijelenti, hogy az erkölcsi törvény örökérvényű és változhatatlan, mely a világegyetem alkotóját is kötelezi. Azt a nagy középkori vitát, vajjon Isten azért tesz-e valamit, mert az jogos, avagy a dolognak kell-e jogosnak lenni, mivel Isten teszi, Platón a változatlan erkölcsiség alapján már eldöntötte. Ha pedig még az Istenség művei is ilyen kötelességen alapulnak, akkor nyilvánvaló, hogy semmi mást nem szabad az emberi cselekedetekben szem előtt tartani, csak az igazságot; semmi sem ér föl azzal a méltósággal, hogy az erkölcsi törvénynek engedelmeskedünk, tekintet nélkül annak következményeire. Mi több: rossz tettért büntetést szenvedni jobb és boldogítóbb, mint a következményeket kikerülni, és igy elmulasztani a nagy tanulságot, melyet a bűn a maga hitványságával és jogos következményeivel magával hoz. Főfontosságú dolog tehát minden ember számára az erkölcsi elveknek világos tudata, s Platón korában gyakran nehezebb probléma volt a helyes utat kiválasztani, mint akkor követni, mikor már megtalálták. Ez a magyarázata az erkölcsi eszméket jelölő műkifejezéseknek szentelt gyakori és hosszú kutatásnak. Mi az igazság, mi a mér-

tékletesség, mi a tisztaság, mi a szentség? Ezekre vonatkozólag nem volt nehéz feladat a vitában kimutatni, hogy az átlagos fogalmak ingatagok és egymásnak gyakran ellentmondanak. A tisztultabb életre vezető első lépés a viszonyokat megérteni; a második pedig odafejleszteni az értelmet, szintúgy az akaratot, hogy magasabbra, a közönséges emberek fölé emelkedjék. Aki tehát nem érzett semmi nehézséget kötelességeinek teljesítésében, miután ezeket világosan megismerte, Sókratésszel és Platónnal együtt mondhatta, hogy az erkölcs ismeret, a helyes élet tudomány, ennélfogva a magasabb nevelés szükséges föltétele a nemes jellemnek. Ezt tekintette Platón igazi arisztokrata álláspontnak, melyet semmiféle vallási vagy erkölcsi vagy politikai rendszer sem hanyagolhat el borzasztó következmények nélkül. Ez az a tan, melyet Platón minden dialogusában hangoztat; ez vezette ama kutatásokra, melyek a lélek természetére és ennek a világegyetem alkotójához fűződő viszonyára vonatkoznak; ez vezette olyan dolgok megismerésére, melyek magasabbak és mélyebbek, mint a közönséges tapasztalatok.

Csak fokozatosan jutott ő így ama meggyőződéshez, hogy a lélek halhatatlan, vagy inkább, hogy öröktől fogva létezett. Lehetséges, hogy itt a görög misztériumok és a theológusok voltak rá gondolatébresztő hatással, de már *Phaidón* című dialogusában ezt a kialakult meggyőződését összes nehézségeivel együtt megvitatja. Sókratés ajkán át minden ellenvetést fontolóra vesz és metafizikai elvek alapján igyekszik kimutatni, hogy a lélek, mely lényegében teljesen egyszerű

és tevékeny ősanyag, különbözik a testtől és különb is nálánál; börtönének elpusztulásakor nem hal meg, hanem tovább is él, amint örökkön-örökké létezett. Rohde Ervin, a híres tudós, ki a kinyilatkoztatáson alapuló vallásoknak egyáltalában nem volt tisztelője, nagy igazsággal emeli ki, hogy egy emberi tanító sem tett annyit, mint Platón a hitért, mely nemcsak a legnemesebb lelki életnek, hanem a legnemesebb költészetnek is ősforrása volt. Bizonyára Platón eszméje csillan ki, talán tudatosan, Aranyunk fenséges soraiban:

Ami annyi szívbe oltva
Élt világ kezdete olta;
Mit remélt a hindu, párz,
Amért lángolt annyi oltár,
Zengett Szionon a zsoltár:
Hogy nem addig tart az élet,
Míg alant a testbe' jársz;
Hanem egykor újra éled,
S költözzél bár fűbe-fába
Vagy keresztül állaton:
Lesz idő, hogy visszatérhet
Régi nemes alakjába,
Megtisztulva, szabadon;
Vagy «a boldogok szigetjén,»
Mint hivé a boldog hellén,
Vagy az üdvözültek helyén,
Mint reméli a keresztyén,
Lesz dicsőbb folytatása:
Én azt meg nem tagadom. —
Mit hisz a tudós? ő lássa.

Áttérve Aristotelésre, azt hiszem, szükségtelen részletesen bemutatni, hogy miként uralkodott az ő filozófiája a középkori tudományon. A katholikus egyház elfogadta és annyira pártfogásába vette, hogy a logika és pszichológia terén fellépő

reform-törekvéseknek nagy munkája volt szétt törni ama láncokat, melyeket, mint modern szellemek gyakran felpanaszolták, ez a nagy gondolkodó kovácsolt, s velök az emberi gondolkodást haladásában akadályozta. Szintúgy felesleges bizonyítgatnom, hogy Aristotelést a középkor gyarló és gyakran értelmet hamisító latin és arab fordításokból ismerte, úgy hogy az eredeti görög szövegek tanulmányozása az ókori tudományok e nagy összefoglalójában a modern tudományos gondolkodás egyik alapvetőjét ismerte fel.

Ő és Platón a filozófiát ethikai mederbe vezették át, s utánuk a filozófusok szemléjét ama két nagy rendszerrel akarom bezárni, mely a római világban egymás mellett uralkodott. Értem alattuk a sztoikus és epikureus életfelfogást, melyek az emberi jellemet oly éles vonásokkal domborítják ki, hogy mai napig megtartották érvényességüket. Amellett nem hanyagolták el a világegyetem természetére vonatkozó elmélkedéseket sem. Epikuros fizikája, mely a Démokritosét vette alapul, a legnehezebb tanulmányok közé tartozik; a sztoikusok pedig világszemléletükben átölelték az ő eszményi bölcs emberük cselekvésének indítékául az egész világ harmóniáját. Ezek az elmélkedések ma bizonyára elévültek, de a két iskola mint ethikai típusok kifejezője, mint kifejtői annak, amit a legnagyobb emberi bölcseség mély kutatások után boldogságnak tart, örök időkre megállapította a művelt ember két típusát. Iskolázott emberek közül mindenki vagy sztoikussá vagy epikureussá fejlődik ki, vagy pedig, ami még talán gyakoribb, Horatius módjára az adott körülmények szerint váltogatja ezt a két

álláspontot. A nagy kérdés legegyszerűbb formában a következő: kötelességek teljesítésére születtünk-e, avagy arra-e, hogy gyönyöröket élvezzünk, természetesen nem közönséges érzéki gyönyöröket, hanem az értelmi és erkölcsi gyönyörök egyensúlyát? Vagy másképp: ne keressünk-e irányelveket magunkon kívül, azokban a törvényekben, melyeket a világ Erkölcsi Kormányzója ennek jóléte végett maga állapított meg, s így együtt munkálkodjunk Vele az Ő nagy céljainak előmozdítására? Ilyen a sztoikusok eszményi bölcse, aki minden földi élvezetet, minden testi gyönyört megvet a kötelesség nagy törvénye érdekében, s aki e nagy élethivatásban nemesebb célt lát, mint a pusztán állati vagy társadalmi kényelemben. A sztoikus rendszer legszebb összefoglalását Ciceró nyujtja ezen iskola jellemzésében,* de kifejezi ezt bensőbb formában Sz. Pál szózata is: ** «Dicsőség és gyalázat által, szidalom és dicséret által; úgyis mint hitetők, noha igazak; mint ismeretlenek, néha esméretesek; mint megholtak, noha imé élünk; mint bánkódók, noha mindenkor örvendezők; mint szegények, noha sokakat gazdagítunk; mintha semmink nem volna, noha mindennel birunk». Mert Sz. Pál is sztoikus nevelésben részesült szülőföldjén, a kisázsiai Tarzoszban, s kora művelt embereihez intézett leveleiben nem vonakodott a pantheizmussal rokon sztoikus theológia szellemében prédikálni.

Ha valamikor beállna az az idő, hogy az embereket nem kinyilatkoztatott vallás irányítaná,

* De finibus, III. könyvének a végén.
** Cor. VI. 8—10.

hogy visszautasítanának csodát és jövendölést, és eltökélt akaratuk volna, hogy csak az ész világát tekintsék vezetőjüknek, — (az emberek gyakran jósoltak ilyen korszakot, tekintet nélkül arra, hogy idáig legalább a vallási szkepticizmust mindig ellenakció követte, s a szabad gondolkodást a pozitiv, sőt babonás hit váltotta fel), ha, mint mondom, egy ilyen korszak félreszorítaná a vallásos felfogást, még mindig fennmaradnának azok az ethikai típusok, melyek Zénón és Epikuros rendszerében kikristályosodtak, még akkor is mindig lesznek emberek, kik vagy kötelességeiket fogják híven teljesíteni vagy a gyönyöröket fogják hajhászni, vagy másokért, vagy a magukért fognak élni; modern filozófiai nyelven szólva: spiritualisták vagy materialisták, népszerűbb, bár kissé különösen képzett szóval: altruisták vagy egoïsták.

Kis könyvem itt megszakítja a fonalat. Nem lehet találni végét, nemcsak azért, mert sokat mellőzött, amire tudna feleletet adni, hanem azért is, mert ő sem tudna sok olyan dologra rámutatni, amit a görög szellem, ez a folyton élő, serkentő és működő erő, modern életünk oly sok eszményi területén termékenyítőleg elhintett. Sok kiváló tudós áldozta életét, a görög kultúra mélyebb megértésére, hogy jobban ismerjük meg ezt az emberiségre nézve megbecsülhetetlen hagyatékot, melyet az idő pusztító ereje és az emberek szentségtörő keze annyira megkárosított vagy megcsonkított. Fáradozásuk mind világosabbá tette, hogy a modern népek kultúrtörténete egy-egy kisebb folyó, mely vizét az antik világ

gazdag forrásából kapja. Ez szolgáltatta azt a sok eszmét, melyből még ma is táplálkozunk. Történeti szempontból így minden népnek két hazája van: az egyik a szülőföld, a másik Hellász klasszikus földje. Európa népeit a görög kultúra kapcsolja össze. Egyformán gondolkodnak, s ezért értik meg egymást; míg más népek, melyeket e forrás nem táplált, bármily műveltek is, sem egymást, sem minket meg nem értenek. Európa és Amerika művelt népei anyagi erejükhöz képest lefoglaltak közös szellemi hazájuk talaján kutatások és ásatások számára egy-egy darab földterületet, s itt valamely újabb görög irodalmi vagy művészeti lelet az egész polgárosult világ érdeklődését kelti fel. Így dolgozik a görög szellem egyúttal a humanitás nagy célja érdekében is, hogy a művelt emberiség végre a népek szövetségét is megteremtse, hol majdan talán az emberiség közös parlamentje is összeülhet, hogy a valódi egyenlőség, az igazi szabadság és testvériség eszméivel egyengesse az igazság útját.

I. FUGGELÉK.

Az athéni demokrácia legjelentősebb vonásai.*

Bizonyára szerénytelenség színében tünhetem föl, hogy mai közgyűlésünkön látszólag oly kevéssé aktuális tárgyra hivom fel a t. tagtársak figyelmét. Csak az a meggyőződésem ad hozzá bátorságot, hogy a kép, melyet az athéni demokráciáról adni megkísérlek, meglepően modern, meg hogy szociális, művészeti és filozófiai eszméink gyökerei innen erednek. S ha igaz is az, hogy valamint nálunk, úgy Európában másutt is, főleg a latin népeknél, a középiskolai görög tanulmányok lejtőre jutottak, mindazáltal biztos a hitem, hogy az egyetemeken még sohasem volt oly szolid alapjuk, mint ma, s hogy így a görög irodalomnak, a görög művészetnek, a görög eszméknek értékelése sohasem volt elevenebb és mélyebb, mint ma.

Ennek sok oka van. A történeti érzék kifejlődése óta megszüntünk a görög irodalmi termékeket abszolút becsű mintáknak tekinteni, melyek a gondolatot lenyügözik. Gondolatok lenyügözése

* Felolvastatott a *Gyakorló-főgimnáziumi Egyesület* 1911 május 16-án tartott közgyűlésén.

különben is különös, midőn görög művekről van szó, melyekben mindig a szabadság nyilatkozik meg.

Azután rendeztek ásatásokat. Az a görög művészet, mely régibb felfogás szerint örök érvényű formákat teremtett és bizonyos számú remekműben megjegecesedett, elevennek és hajlékonynak bizonyult. Felismerték fejlődésében nagy változatosságát.

Görögországban egyáltalán, de főleg Athénben oly lélek lakozott, mely a miénkkel nagyon rokon. E régi lélekben érzünk szabad, merész, racionális vonásokat, melyek közel férkőznek hozzánk és megragadnak. Vannak kiváló elmék, melyek bizalmatlanok Hellásszal szemben; s talán igazuk van, ha a tekintélynek a hívei. Ők tudják, hogy Hellaszt az eretnekségek anyjának nevezték, s míg Róma igazgat, fegyelmez: mondhatni, hogy a görög szellem felszabadít és fölemel. S akik azt hiszik, hogy az eretnekségek a szellemi élet minden területén nagy áldással voltak, hogy ép a szabad szellemi mozgalmakban nyilvánul meg a haladás, azok kénytelenek elismerni Görögország nagy érdemeit. Meg kell azonban jegyeznem, hogy akik a legnagyobb bámulói a görög szellemnek és művészetnek, ritkán beszélnek a görög politikáról, az athéni demokráciáról. Csodálják Hellász művészetét, filozófiáját, de az athéni demokrácia iránt szigorúak.

Az ókor írói és filozófusai adtak erre példát. Bölcs emberek, így Plutarchos is, nagyon szigorúak e demokráciával szemben, és hosszasan beszélnek hibáiról és vétkeiről. Sőt megtörténik az a különös dolog is, hogy mai szociológusok, mi-

dőn a multban keresik bizonyos eszmék és a mai nap szokásos formulák eredetét, ezeket vagy Ázsiában kutatják, ahol semmit sem találnak, vagy Rómában, hol ép oly meddő a kutatásuk. S meglepetve olvassuk olykor tudós munkákban, hogy ezek az eszmék (pl. szabadság, egyenlőség) teljesen újkóriak. Athénről megfeledkeznek.

Ha pedig Athénről van szó, különös tévedésből megkérdezik Platónt és Aristotelést. Ez ép oly fonák eljárás, mintha Fourier irataiban keresnék, hogy mint gondolkoztak Lajos Fülöp idejének adófizetői, vagy Marx irataiból akarnák megismerni, hogy miként éreztek a német nyárspolgárok a XIX. század közepén. Én inkább azt hiszem, hogy Athénben minden együvé tartozik ; irodalom, művészet, filozófia szoros viszonyban vannak azokkal a történeti tényekkel, melyek az athéni demokráciát megalkották. Igyekszem elfogulatlan lenni Athén iránt ; ép úgy akarok okulni e demokrácia hibáiból, aminthogy bámulom kiváló vonásait ; s ezen az alapon világosabban szeretném ezeket feltüntetni.

Azzal a kétségtelen igazsággal kezdem, hogy Athén igen sok dolgot vett át, s minthogy csak a Kr. e. VI. században, Solóntól kezdve játszik történeti szerepet, lehetetlen szót nem ejteni arról, ami megelőzte.

Mint minden társadalom, úgy a görögség is patriarchális királyságokat szervezett kezdetben. Mintáját megtaláljuk a homérosi világban. De az athéni demokráciát megelőző korban már olyan vonásokat találunk, melyeket Athén összegyűjtött és teljes virulásra fejlesztett.

E régi patriarchális királyságok nagyon elütnek Ázsia vagy Egyiptom nagy hódító királyságaitól. A homérosi fejedelmek kis területeknek királyai és jóságos királyok. Nem volt kezükben oly óriási hatalom, mely megrontotta volna őket. Odysseus egy csöppet sem hasonlít Sesostrishoz vagy Sardanapalhoz. A görög fejedelmek is, nincs kétség, a harcban, a vitézségben látják a legnagyobb erényt, mert védekezni kell az ellenség ellen, s mivel székhelyük rendszerint a tengerhez közel esik, a kalózok ellen is. De a bátorság után mindjárt az okos beszédet dicsérik az erények között. Phoinix arra tanította Achilleust, hogy legyen «tettek végrehajtója és szép beszédek mondója». A szépen beszélő fejedelmek természetesen alkalmat kerestek szándékaik kifejtésére ; ezek már nem teljesen független kényurak. A tekintélynek ez a *jóságos* és *intelligens* vonása — mikor pedig a tekintély öröklött és patriarchális — valóban meglepő két vonás.

Másrészt a vallás nagyon naiv, de egyszersmind nagyon értelmes is. Mindenütt érvényesül a természetfölötti hatalom, az egész emberi életet környezi.

Ha egy ismeretlennel találkozik egy homérosi ember az úton, sohasem tudja, vajjon nem álruhás istennel van-e dolga. De a görög értelmesség a természet törvényeinek veleszületett érzékével lassanként kiküszöböli hitéből és mithoszaiból a szörnyűt, a fantasztikust és ami szembeszökően ellenkezik a természet állandó törvényeivel. A görög lehetőleg természetes és elfogadható égi hatalmakat kíván, és a két nagy eposz meglepő vonása, hogy ez a viszonylag józan ész érvényesül még csodáiban is.

A homérosi költészet bővelkedik bajvívások, héroszi és isteni hőstettek elbeszélésében, de ugyanekkor mindenütt érvényesíti a mérték pontos érzékét, a világosságot, mely plasztikusan tünteti fel a fordulatokat, mindig a valószerűség világosságára törekszik és ezért oly bájos is. Mindez pedig a görög szellem alapvonása.

A VIII. század vége felé a királyságok eltűnnek; mindenfelé alakulnak városok, majd arisztokratikus kormánnyal, majd félig demokratikussal, olykor pedig belső viszályok végeredményeképen kényuralommal. De akármely forma válik is állandóvá, mindig *városi*, tehát valami egészen új intézmény az eredménye a fejlődő gazdasági életnek, gondolkodásnak és erkölcsnek. Ez pedig bizonyára jelentékeny haladás.

Mert íme, fellép egy új eszme, egy kiszámíthatatlan fontosságú eszme, mely a városokkal együtt kel életre: a *törvény* eszméje. A törvény, vagyis a kollektiv nép akarata, szöveget kap, melyre mindenki szavaz, mindenki elismeri, s így ez a városnak igazi ura. S ha a törvény lép helyébe az egyén szeszélyeinek vagy akár egy király jóságos tekintélyének: mily forradalom! Ez eszme, mely ma szemünkben oly egyszerű, mert századok óta megszoktuk, akkor csodás újdonság volt, melynek jelentőségét nem lehet eléggé hangoztatni.

Majdnem ugyanebben az időben viszik át a törvény eszméjét a politikai világból a természet világába. A természetben is keresik egy kissé azt a rendet, melyet a városokban kívánnak meghonosítani, s feltünedeznek az iónok első tudományos kísérletei. Úgy akarják látni a világot, hogy az már nem önkényes erők és isteni szeszélyek

chaosza, hanem egymást szükségkép felidéző tények racionális, értelmes láncolata.

Majd aztán, minthogy minden összefügg, a vallásos erkölcs világában is kevesebb szeszélyt, kevesebb önkényt kívánnak, inkább több emberséget, több jóságot, több méltányosságot. Innen a vallásos reformok kisérlete, pl. az orphikus misztériumok elterjedése, így a többi misztériumoké, melyek ugyanezt akarják.

E mozgalom terjed két-három századon át. Megnyilvánul a lírai költészetben, az első prózai iratokban, s e korszak végén a görögök gondolkodásában és életében jelentékeny emelkedés vehető észre.

A görög fajnak két törzse dolgozott ezen egyidejűleg: egyrészt az iónok, Kis-Ázsia és a környező szigetek lakosai; módszerük inkább egyéni, rendkívül eleven érzékkel új eszmék iránt; másrészt a dórok a Peloponnézoszban és Délitáliában, több gravitással és tisztelettel a hagyományok iránt. De alapjában e mozgalom a két törzset inkább jellemző árnyalatokkal, semmint különbségekkel folyik, mert az egész görög fajt áthatotta.

Ebben az időben, a VI. század elején, örökli Athén mindezen vívmányokat és törekvéseket. E város különben földrajzi helyzeténél fogva is hivatva volt e nagy eredményeket fensőbb harmoniába olvasztani.

Milyen ez az Athén, mely így körülbelül Solón idejében a történelemben fellép?

Ismeretes dolog, hogy Attika egy közepes terjedelmű tengerparti, nagyrészt lapályos vidék, három részről tengertől övezve, a negyediken he-

gyektől határolva. Hegyei, a Parnész, a Pentelikon és a Himettosz, nem magasak, de terjedelmesek és szép vonalúak; közbül vannak kiemelkedő sziklák, melyek közül egy adott helyet az athéni akropolisznak.

Az athéni lapály mintegy Attikának a szíve; egy másik szintén tengerparti lapály az eleuziszi; északkeleten Marathón vidékén ismét termékeny terület van; a keleti rész már hegyes vidék. Az ország tehát együttvéve közepes terjedelmű, de mégis elégséges, a partot szegélyző szigetekkel, hogy eltartson egy lakosságot, mely az ókor szociális élete számára az adott viszonyok között aránylag tekintélyes és nagyon tevékeny politikai központot teremtett.

Athén a maga akropolisza körül síksága és hegyei révén a dórizmus határozottságának és szoliditásának elemeit fejleszti ki; kikötője és a tenger révén érintkezik Ióniával; nyitott ajtót tart minden újítás számára és mindenfelé érintkezésbe lép a külső világgal. Tehát csodásan kedvező helyzete volt, hogy a görög faj különböző elemeit egyesítse és harmoniába hozza.

Az athéniek szerették magukat autochthonoknak, vagyis saját földjük szülötteinek nevezni. Büszkék voltak arra, hogy sem nem emigránsok, mint a Peloponnézosz dórjai, sem nem a tulajdonképi Hellász gyarmatosai, mint a kisázsiai és a szigetlakó iónok. Kétségtelen, hogy Attikát a nagy vándorlások inkább felvirágoztatták, mintsem nyomták, s az új jövevények baj nélkül olvadtak az eredeti lakosság tömegébe, mely nagyon intelligens, különböző foglalkozásokat űző és nagyon hajlékony tehetségű volt. Ez a természetes

vagy kifejlesztett hajlékonyság, társulva a szerencsés földrajzi fekvéssel, készítette elő Athént közvetítő szerepére. Már egy V. századbeli athéni ember fölismerte hazája e jellemvonását, megjegyezve, hogy az attikai dialektus mintegy az ión és a dór dialektusnak a keveréke.

Tényleg Athén hivatása az volt, hogy a szétszórt sugarakat magában összegyűjtse, e sugaraknak azután több erőt adjon, hogy azután minden irányba visszasugározzanak.

Solón korától kezdve Athén demokrácia gyanánt szerepel, mely lényegileg erkölcsi eszmék hatása alatt keletkezett. E demokrácia 150 évet szánt politikai küzdelmeire, míg végleg kifejlődött. És nem nehéz fejlődésének látható fokozatait megkülönböztetni, mert három névhez fűződnek; ezek pedig Solón, Kleisthenés, Periklés. Anélkül, hogy felesleges részletekbe merülnék, pár szóval világosan megjelölhetem e fejlődés kiemelkedő pontjait.

Mi az, ami Solón reformjaiban lényeges, új és nagy jelentőségű? Szerintem talán az, hogy először szünteti meg a hitelező kegyetlen jogát, mellyel az adóst rabszolgaságra vethette. Ennélfogva az emberi személy méltóságát nem tekintették többé egyrangúnak valamely birtokkal vagy árúval, melyet elcserélhetnek vagy megsemmisíthetnek. Az emberi személy e méltóságát a leghatározottabban és legvilágosabban hirdetik Solón törvényei. Ember nem lehet azért rabszolgává, mert nem tudja adósságát megfizetni. Ha elgondoljuk, hogy ez elvet maga Solón fejezte ki, nemcsak törvényeiben, hanem emberséget, nemességet, törvénytiszteletet és jogtiszteletet lehelő, csodálatos ver-

seiben, — mert ezek csodálatosak gondolataik és formájuk révén egyaránt, — igazán bámulat fogja el az embert. Hogy ilyen dolgot megtettek, mondottak és megértettek a Kr. e. VI. században, ez oly rendkívüli tény, hogy Athén dicsőségére nem lehet eléggé ismételni.

Solón után újból viszályok törnek ki. Peisistratos magához ragadja a hatalmat, de nem módosítja lényegesen Solón törvényeit. Athén erkölcsi élete tényleg nem szakad meg a Peisistratidák jóságos és okos kényuralma alatt, egészen addig, míg nem kergetik őket számkivetésbe.

E pillanatban (510-ben) igen nagy lépést tesz a demokrácia Kleisthenés erélyes izgatásai következtében. És miben áll az ő reformja? Eltörli a régi patriarchális törzsszerkezetnek, Attika négy tribuszának utolsó nyomait; letelepedett idegeneknek, sőt felszabadult rabszolgáknak is polgárjogokat ad; a patriarchális és vallásos jellegű felosztás helyébe új felosztást, a démoszokat alkotja meg, egy tisztán politikai intézményt, mely azon a forradalmi és egyúttal racionális eszmén alapul, hogy az emberek valamennyien *ugyanegy* jogon tagjai az államnak, s mint *egyének*, nem pedig egy hagyományos, történeti törzsnek integráns részei gyanánt kapnak értéket. Kleisthenés lángeszű reformja, mely az állampolgári jogokat szabadelvűen szélesebb rétegekre terjesztette ki, egyengette az útját Athén hégemoniájának.

Végre föllép Periklés. Az areopág csökkenő hatalmával akkor már végleg megalakultnak mondható az athéni demokrácia. S ekkor nyilvánul meg az, ami az athéni demokrácia szinte paradox vonásának mondható. Mert midőn látjuk, hogy egy-

általán el vannak terjedve azok az eszmék, hogy minő legyen egy kormány, az athéni demokrácia igazán úgy tűnik fel, mint az összes elméletek erős cáfolata.

Mi általán azt hisszük, hogy a kormány állandósága szempontjából szükséges a hivatalokban és testületekben bizonyos hagyományok megteremtése. Ilyen intézmény a legtöbb államban a monarchia, a papság, másokban csak a tisztviselőtestületek, egy bürokrácia, ha úgy tetszik, melyben bizonyos hagyományokat mindig fönntartanak. A közvélemény ugyan sokszor megrögzött szokásoknak tartja, de kétségkívül rejlik bennök bizonyos haszon.

És mi történik Athénben? Egy valóban különös, a modern időkben soha nem látott kormányzat alakul meg. Először is a polgárok teljes gyűlése kapja kezébe az uralmat. E gyűlés havonként kétszer vagy háromszor jő össze, hogy az állam folyó ügyeiben határozzon. A tisztviselők kis részét, hol a szakismeret elengedhetetlen, választják; de általán sorshúzás jelöli ki évenként a tisztviselőket, kiknek hivatali évük leteltével számot kell adni a módról, hogy mikép látták el teendőiket.

Ami a bírákat illeti, nincsen állandó hivatali vagy ítélő testület. Hanem van 6000 esküdt; ezek feloszolnak osztályokra, melyeket kisorsolnak, mire tagjai a következő évben ismét egyszerű magánemberek gyanánt szerepelnek.

Ím itt van a paradox vonás. Hol itt mindenben az állandóság, s hol van a kormány? A kormány főleg a szónokok hatalmában van, vagyis akármely polgárében, ki abban a pillanatban, midőn

a népgyülés kezdetén a hirdető előlép és megkérdi, hogy ki akar beszélni: azt hiszi, hogy van valami hasznos mondani valója és a szószékre lép. Ha szónoklata tetszett és indítványát elfogadták, mely így határozattá vagy törvénnyé emelkedett, akkor már ő bizonyos tekintetben megbízást kap, hogy annak végrehajtásában is közreműködjék. Ha ennek az embernek személyes nagy tekintélye van, akkor valamelyes mértékben kormányfővé válik, de sem fizetése, sem címe nincsen. Pártok szervezkednek; minden pártnak megvan a saját elismert feje, akinek engedelmeskedik; de nincs semmiféle hivatali jellege, s máról holnapra más válthatja fel, ha inkább másnak a szavára figyel a nép.

Ezek tehát paradox körülmények, s ha a modern világban hasonló rendszert keresnénk, találnánk itt-ott elszórt töredékeket, hogy úgy mondjuk, de csakis töredékeket. Így minden civilizált államban találunk bűnügyekben működő esküdt polgárokat; csakhogy a sorsolással kijelölendő polgárok lajstromát a bíróság már előzőleg megállapítja; sehol sincs úgy, mint Athénben volt. Svájcban megtaláljuk a referendumot, vagyis bizonyos számú kérvényezők által provokált néphatározatot; találunk továbbá itt rövid időre szóló választásokat és hasonló részleteket, melyek a demokrácia eszméjéből fakadnak. De a modern államokban mindezen vonások a megfelelő athéni intézményeket nem érik el. Athénben minden merészebb a részletekben és összefüggő rendszerré vált.

Mily eredményes működést fejtett ki ily paradox kormány?

A filozófusok elméleti szempontból bírálták és a maguk sajátos álláspontja szerint abszurd alkotmánynak nyilvánították. Ha pedig az eredmény alapján akarunk ítéletet mondani, akkor tagadhatatlanul nagy hibái voltak. A nép e kormánya tulajdonkép egy tömeg kormánya volt, s mint ilyennek szüksége volt irányító akaratra, egy észre, melyben önmagát felismerhette és egységét érezhette. Megtörtént olykor, hogy az athéni demokrácia nem találta meg a vezető észt, amelyre szüksége volt. Ilyenkor bizony mint tömeg alá volt vetve annak, amit mi szélhámosságnak vagy szeszélynek nevezünk. Mint minden hatalomnak, neki is akadtak hizelgői, kik ahelyett, hogy felvilágosították volna, szenvedélyeit izgatták fel. Voltak demagógjai, kik hibák elkövetésébe sodorták. De nem szabad feledni, hogy akadtak nagy vezérei is, és hogy felismerte államférfiúi erényeiket. Periklést húsz évig ismerte el fejének; Démosthenés is jó sokáig nagy hatással volt reá. Hibái és tévedései mellett nem szabad megfeledkezni ritka értelmes, nemes és emberséges vonásairól.

Rendkívül meglepő dolog, pl. az az eszme, melyet Athén a maga történeti hivatásáról alkotott. Minden polgárban megvolt a hit, melyet Periklés nyiltan hirdetett, hogy Athén az egész görögséget nevelő, civilizáló, liberális állam, a gyengék pártfogója. Multjának történetében nagyon szerették kiemelni ama mozzanatokat, melyekben e tulajdonság nemesen megnyilatkozott.

Hogy e mozzanatokban Athén összes igényei jogosultak voltak, hogy szónokai, kik a várost e szép álmokba ringatták, sohasem túloztak, nem

merném állítani. De gondoljuk meg, hogy ha a hypokrisis a bűn hódolata az erény előtt, azt is mondhatjuk, hogy a valóság szépítésének bizonyos módja, az egész nép képzelete előtt a szépített valóságnak mint elérendő célnak a feltüntetése a polgári nevelésnek egyik formája, melyet minden nemzet alkalmaz, mert van benne nagy, szép, sőt hatékony vonás. Hogy ez az eszmény nem mindig valósult meg, nincs mit csodálni; de hogy megfogamzott és a tömeg elé került; hogy ezt bámulattal, sőt lelkesedéssel töltötte el, ez már becsületére vált, mert azt bizonyítja, hogy legbensőbb vágyainak felelt meg.

És ez az eszmény valóban szép is.

Először is valóban szabadelvű: Athén a szabadság hazája. Thukydides mondja egy jelentős helyén, hogy itt nem találhatók elnyomó vagy bosszantó törvények, sem féltékenység, mely minden szomszédot kémlel, s meggátolja, hogy azt tegye, amihez joga van.

Athén továbbá szelíd és emberséges. A «philanthropiá»-val több lendülettel, mint okossággal büszkélkedik. Nemcsak belső életében volt filantróp; ennek a szabadelvű emberségnek a lovagja ő az egész görög világban; ezt hirdeti a hellenizmusz megkülönböztető jeléül a barbársággal szemben; ez a magasabb kultúra jele, melynek ő a legkiválóbb, a legteljesebb képviselője.

Azt sem szabad felednünk, hogy amaz eszmék között, melyekkel az athéni demokráciát az ékesszólás legtöbbször támogatta, előkelő helyen áll a törvénytisztelet és a közjó gondozása. A szenvedélyek bizonyára gyakran voltak erőszakosak Athénben, annál erőszakosabbak, minél közelebb állott e kor a természethez és az eredeti barbársághoz. Mindazáltal a törvénytisztelet és a közjó ápolása nagy és nemes dolgok, melyeket Athén érzett át a legvilágosabban, szónokai pedig folyton és csodás ékesszólással hangoztatták.

Thukydides, az V. század nagy történetírója, aki nem veszteget fölösleges szót, aki úgy látta a dolgokat, amint voltak, ki a szeme előtt feltáruló tényekből alkotja meg majdnem pesszimisztikus történeti filozófiáját, az athéni eszmékből igazán meglepő eszményt rajzol. Azt mondja pl., hogy Athénben az egyének értéke nem a társaságban elfoglalt külső rangjuktól függ, hanem attól, hogy valóban mit tesznek és milyen a jellemük. A pénzről szólva így nyilatkozik: «a gazdagságot inkább tettek eszközének használjuk, semhogy szájunkkal fitogtatnók; viszont a szegénységet nálunk megvallani nem szégyen, de nagyobb szégyen, ha valaki nem akar tőle szabadulni».

Egyenlőség, szabadság: ezek az eszmék uralkodnak az athéniek politikai irodalmában. Nem a filozófusok ápolják ezeket, kiknek felfogása főleg egyéni és különben is inkább arisztokratikus, hanem a nagy realisták, szónokok és történetírók, akik igazán a nép lelkületének a kifejezői, akár tárgyilagosak, mint Thukydides, akár még ma is megvibráltatják lelkünket szavuknak hevével, mint Démosthenés.

Ezek azok a jelentős vonások, melyek az athéni demokráciát jellemzik.

S most még csak azt szeretném kimutatni, hogy miként hatott a demokrácia arra, amit *mi* szeretünk és bámulunk leginkább Athén forrongó életében: azt az athéni szellemet, mely vallásában,

művészetében és irodalmában megnyilatkozik. E dolgokat nem lehet külön tárgyalni, s ha az athéni szellem, mely ezekben a dolgokban megnyilatkozik, olyanná lett, amilyen volt, annak bizonyára az az oka, hogy ugyanoly elvek lelkesítették, amilyenek az athéni demokratikus alkotmányban is megnyilvánultak.

Vegyük először is az athéni vallást.

Mint minden népnek, neki is voltak saját képére teremtett istenei. Hellász égi hatalmai változtatták képüket korok és vidékek szerint, amint megváltozott az őket imádó emberek lelke. Ha tanulmányozzuk ez isteneket, lényük megismerése jó módszernek bizonyul híveiknek a megismerésében is.

De tényleg melyek voltak a nagy athéni istenségek?

Nem beszélek Poseidónról, aki sohasem volt más, mint a tenger istenének kissé határozatlan szimboluma. Athén igazi istene az akropolisz ura, Pallas Athéné. Eredetileg kétségkívül harcias istennő, — hisz a város köteles magát védeni, harcra késznek lenni, mikor ellenséges népek környezik, — de egyszersmind békés istennő is, az észnek és a művészeteknek istene. Szintúgy pártfogója a gyengéknek, *emberszerető* istennő, akiben megtestesül a szónokok által oly gyakran hangoztatott athéni eszmény minden vonása, melynek, valamint a filantrópiának legfőbb vonása: a jóság. Ez az az istennő, ki Orestést, midőn a régi hagyományokon alapuló kérlelhetetlen igazságszolgáltatás halálra akarja ítélni, fölmentő szavazatával megmenti. Ez az az istenség, mely Pheidias műveiben megtestesült, nemcsak fenségével, hanem arcának szelidségével és kegyelmességével is, melyet a régi műbírálók Athén ideáljának jeleztek.

Egy másik istenség, az Eleuziszban tisztelt Démétér, folyton szerepel az athéni ékesszólásban. Mert ő tanította az embert a földmívelésre; tehát a primitiv embert nyomorult helyzetéből a kultúra magasabb fokára emelte. Athén mindig dicsőségének tartotta, hogy menhelyet adott a búskomor bolyongó istennőnek, kit Eleuzisz védőjévé avatott.

Ismét egy másik isteni lény, inkább csak hérosz, a hős Théseus. Úgyszólván a dór Héraklésnek a kisugárzása, de szinte ellentéte is. A két hérosz hasonlít egymáshoz, de mindegyik magán hordja szülőföldjének bélyegét. A dór Héraklésben, az elnyomottak megbosszulójában, van bizonyos durvaság; viszont az athéni szellem kiküszöböli e típusból az erőszakos vonásokat; megtartja az erőt és hozzáadja finomságot, sőt a jóságot is. Az athéni Théseus a szerencsétlenek és gyöngék pártfogója, az athéni filantrópia eszményi típusa.

Hozzátehetem végre, hogy az athéni vallásban nincs theológiai dogma, tehát semmi sem vet gátat a gondolatoknak. E vallás egyúttal igen gazdag ünnepekben, melyek az összes polgárokat közös érzésben egyesítik. Oly gyakoriak ez ünnepek, hogy maguk a régiek is feltünőnek tartják a számukat. Thukydidés, Xenophón, de mások is megjegyzik, hogy csak Athénben vannak ily ünnepek. E napokon pihen az ész; az ünnepi menetek vagy játékok a küzdelmes munkákat megszakítva üdülést nyujtanak, de egyszersmind felizgatják a kép-

zeletet és közelebb hozzák egymáshoz az emberi lelkeket. Innen ered Athén egyik szépsége és nagysága.

Mind e vonások, íme, úgyszólván ugyanazon elvből fakadnak, valamint minden azokból az eszmékből és érzelmekből folyik, melyek ezt az olykor kalandos, de nemes és emberséges demokráciát megalkották. Ezek ugyanannak az egy tőnek különböző virágai.

Vegyük szemügyre e tőnek másik virágzatát, a költészetet. Athénben a poézis a drámában csúcsosodik ki, főleg a tragédia formájában. S mit tesz a tragédia? Egyesíti az eposznak színpadra vitt csodás elbeszéléseit a lírai költészettel. Egyesíti az ión eposz gazdag képzeletét a dór lírának mély indulataival és komoly zenéjével. Vallásos ünnepek fényében, nagy közönség előtt színre hozva megizmosodik, és gazdagabb, szenvedélyesebb, erélyesebb lelkekben él tovább, mint azoké volt, kik a régibb görög költészetet megteremtették.

S megszületése után a dráma a nagy költők keze alatt csakhamar oly jellemet ölt, melyet csak az magyaráz, hogy Athénben született, ebben az egyéniségét érző, okos és eleven városban. Midőn Aischylos átveszi a drámát, melyben a kardaloknak van a legnagyobb szerepük, csodálatos eszközzé alakítja, hogy kifejezze vele az aggodalmakat, melyek komoly és vallásos lélekben a végzet misztériumaival szemben fakadnak, és fölvesse azokat a nagy vallásos és erkölcsi problémákat, melyeket az V. század elején a görög szellem szeretett volna megoldani. Mit kell hinni az igazságszolgáltatás ama régi törvényéről, mely az egy-

szer elkövetett nagy bűnnek a súlyát nemzedékek során át érezteti? Mit kell hinni a másik hagyományos törvényről, a Nemesisről, mely szinte istensértésnek tekinti az emberek törekvését, hogy helyzetükön felülemelkedjenek? Ezekkel a problémákkal vívódott Aischylos. Bűnös, bonyolódott és mélyen gondolkodó lelkek űzik játékaikat izgató tragédiáiban.

Sophoklés személyei rendkívül értelmes lények, erős és erkölcsös akarattal felruházva, akik tudják, hogy mit kell tenniök és hová akarnak jutni; akik küzdenek felmerülő akadályokkal, sujtoló végzettel, emberi törvényekkel vagy akár bizonyos szenvedélyekkel. Antigoné, Élektra, Oidipus és Philoktétés kiváltkép athéni lelkek, mert értelmesek és erélyesek.

Ha viszont Euripidés drámáit nézzük, személyeit egy másik forma, az individualizmus lelkesíti, de egy szenvedélyes individualizmus, mely kirohanásaiban utat tör és követeli jogait.

Milyen végül a vígjáték műfajában Aristophanés színháza? Ez a szabad kritika, az egyéni ész otthona, mely a környező világban minden fölött, legyen az politika, erkölcs, vagy maguk az istenek, ítéletet mond. Mindebben pedig a szabadságnak ugyanaz a principiuma nyilvánul meg.

Csak röviden vonom fejtegetésem körébe a képzőművészeteket. A görög építészetben és szobrászatban is az okos és hozzánk közel álló humanitásnak jelleme nyilatkozik meg. Mikor megnéztem pl. a Parthenónt, főleg nyugatról, a szemben levő Museion-dombról, honnan úgy látszik a templom, mintha az akropolisz fölött az ég felé emelkednék, az a csodálatos harmónia lepett meg,

melyben nagy erő és végtelen báj olvad össze. Megvan benne a dór erő, de szintúgy az erő minden túlzását visszaszorító okos, emberi, ión vonás, ami igazán varázslatos.

Vagy vegyük szemügyre az athéni archaikus szobrokat. Itt nem az a kifogástalan, de megdermedt technika érvényesül, mely az egyiptomi művészet sajátja, hanem a kezdetben ügyetlen, de ügyetlensége mellett is bájos törekvés, hogy élettől duzzadó legyen. Ott vannak az akropoliszi múzeum egyik termében a sokat vitatott női szobrok, akár istennők, akár papnők, — a tudósok tréfásan nénikéknek nevezik; — mosolyuk még egyűgyű, formájuk merev, de már fejledezik rajtuk az élet. Mily érdekes kisérletet tett itt a művészet, hogy oly emberséges vonásokat adott e márványalakoknak, aminőket az athéni igazán emberieknek tartott, vagyis erőt, bájt, hajlékony és eleven harmóniát! S e mozgalom megszakitás nélkül folyik, csodálatos szabadsággal és rendszerességgel, a még ingatag kezdettől Pheidiason, Praxitelésen át Lysipposig.

Visszatérek az irodalomra, ezúttal a prózára, hogy csak pár szóval jelezzem az athéni szellemi mozgalom két fő formáját.

Itt történik meg az, hogy néhány nagy lélek merész és szerencsés kisérlettel a törvény fogalmát a politikai és erkölcsi tudományokba is beviszi.

Valóban meglepő látvány: Thukydidés az V. században beviszi a politikai tények nehéz és bonyolódott tanulmányába azt a hitet, mely az ión természetbölcselőket lelkesítette, hogy t. i. a rendszeresség szükséges törvénye alapján egy tényre

bizonyos ténynek kell következnie. Thukydidés lángeszű intuiciója azt a meggyőződést hangoztatja, hogy a történet methodikus tudomány, nem pedig kiváncsiságot kielégitő ismeretanyag; de hogy tudomány legyen, szükséges, hogy a történetíró a tanúk szigorú birálata és a tények okos láncolata révén adjon neki rendíthetetlen alapot. S amit ő gondolkodó erejével kieszelt, azt úgy formálta meg, hogy hozzáfogható ókori történtíró több nem született, s hogy az újkoriak valamenynyien, többé vagy kevésbbé vagy akár öntudatlanul, a tanítványai.

És mit tesz ugyanekkor Sókratés? Hasonló kisérletet az erkölcsiség terén. A szorosan vett erkölcsi világ jelenségeinek tanulmányát, a jó és rossz kutatását, szigorú és tudományos módszernek, a dialektikának akarja alávetni.

Végre az utolsó irodalmi forma, melyben Athén kiválik, az ékesszólás.

Ez volt Athénben a leghatalmasabb, ez uralkodott a népgyüléseken. Olykor sok bajt okozott, tagadhatatlanul sok jogtalanságot követett el; de viszont mily nagy dolgokat vitt véghez és menynyire homlokán viseli az athéni szellem nagy qualitásait! Mert nem szükséges hinni, hogy mivel a szónokok gyakran kétes erkölcsű emberek voltak, szükségkép ékesszólásuk is elégtelen erkölcsű volt. Az athéni szónok, hogy közönségének tessék, kénytelen, még ha nem tisztességes ember is, legalább tisztességes embernek látszani. Mindig hozzájárul ama nép neveléséhez, amelyhez szavát intézi. Mert nem bir, nem is mer soha másról beszélni, mint a törvénytiszteletről, a közérdekről, a nagy erkölcsi eszmékről, melyek a város

erejét alkotják, s melyek nélkülözhetetlenek politikai és társadalmi életében. Ez a szellem árad ki az athéni ékesszólásból. És midőn *valóban* ez ihleti a szónok lelkületét, midőn az őszinteség hangja föltétlenül nyilvánvaló, akkor alakítja meg ez a politikai élet a legkiválóbb szónoki megnyilvánulást: Démosthenés ékesszólását.

Mint minden kormány, mint minden város, mint minden arisztokratikus vagy monarchikus állam, úgy Athén is saját hibái következtében bukott el. Tönkrejutott, mert annyira fejlesztette tulajdonságait, hogy azok hibákká váltak. Az individualizmus bizonyos ponton túl egoizmussá rútul; a szó kedvelése elernyesztette a termékeny cselekvést. Ne feledjük azonban, hogy ha kiküszöböljük az Athént lelkesítő eszmékből a túlzásokat és oktalanságokat, akkor a fejlődés és a haladás csodálatos elvei maradnak hátra. Megmarad az eszme, hogy az egyéni érvényesülésre, a szellemi haladásra, a közérdek gondozására épített szabadság a szerencse és erő forrása az államra nézve, s hogy ezen eszméktől áthatott kultúra hasonlíthatatlan fényben ragyog. Elfogultság és túlzás nélkül mondhatni, hogy az a másfél század, melyet Athén a Peisistratidák elűzésétől a chaironeiai csatáig, vagyis szabadságának sírbaszállásáig átélt, mindama rossz szokások mellett, melyek általán uralkodnak a görög politikában, mégis csodálatos egy korszak, s dicsőségével egy ókori állam sem vetekedhetik. Művészeteinek virágzásával, eszméinek és érzelmeinek gazdagságával és nagyságával egyike lett a legszebb korszakoknak, egyike a legemberségesebbeknek, melyeknek látványa a történet lapjain feltárul.

II. FÜGGELÉK.

A feminizmus első prófétája.

A legmodernebb társadalmi mozgalom, mely minden téren egyenlő jogot követel a nőnek és megnyilvánulásában sziporkázó ötletet, szenvedelmet, sőt erőszakot is érvényesít, ne a tizenkilencedik században keresse eszméinek úttörőjét.

A legfenségesebb filozófus, a legszárnyalóbb költői lélek, a legbámulatosabb író már huszonnégy századdal ezelőtt volt a nő érdekeinek, jogainak és — kötelességeinek elméletileg legmélyebb alapvetője: a görög *Platón*, az ideák tanának hirdetője.

A reformeszméktől forrongó Athénben már a Kr. e. IV. és V. században oly társadalmi kérdéseket tárgyaltak, melyek ma sem érték el gyakorlati megoldásukat. Teljes mélységükben vetették fel, s az eszmék legalább elméletileg oly megoldásra találtak, hogy ma is például szolgálhatnak, sőt némileg hasonló formában ma is javaslatba kerülnek.

A Platóntól fölvetett alapelvek a nő társadalmi érvényesülését illetőleg nem csupán a görög viszonyokhoz fűződnek. Sok modern kultúrpolitikus eszméi emlékeztetnek gondolkodásának eredmé-

nyére, mely így a történelem keretein fölül örökérvényűnek mutatkozik.

Periklés korában egy elég jelentős női mozgalom izgatta az athéni társadalmat; mert a kis görög világban csak itt követeltek jogot a nők, nem úgy, mint most mindenütt, hol kultúra virágzik. És Athénben is nem a bennszülött polgárnők akartak érvényesülni, mert alacsony műveltségük és szűk látókörük következtében a családi otthon volt egész világuk. Bevándorolt, kiváló szellemű nők, kik a görög háziasszonyok színvonalát messze felülmulták és érvényesülésük érdekében a hetérák, vagyis a kokottok életét voltak kénytelenek választani, elég jelentékeny befolyáshoz jutottak.

Csak a legkiválóbbat, a Milétoszból származó Aspasiát említem fel, akit Athén legnagyobb államférfia, Periklés, nőül is vett. Halála után a női mozgalom elcsendesült, mert nem a bennszülött nők köréből indult ki és nem támogatták férfiak, akiknek közreműködése nélkül ez eszmeáramlat ma sem számíthat sikerre.

Érdekes az ellentét az ókorral szemben, hogy a modern hetérák teljesen távol állnak a feminizmus törekvéseitől, és ép a polgárnők, a háziasszonyok tekintélyes száma, a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből, lépett a küzdőtérre, hogy a már eddig kivívott jogokhoz újabbakat, főleg politikai jogot szerezzen.

Viszont közös vonása az antik és modern női mozgalomnak, hogy akkor lép föl, mikor a tudomány és műveltség nem szűkebb körnek a kiváltsága, hanem széles körben terjedt el, s a tudomány buzgó népszerűsítésben részesül. Továbbá akkor is, most is férfiak lépnek fel a női jogok

prófétái gyanánt, hogy a «gyenge» nem jogait az irodalomban megvitassák, elméletileg megalapozzák.

Platón az első, ki a valódi filozófus éleslátásával észrevette, hogy a Kr. e. V. században felmerült női mozgalom végleg el nem nyomható. A tőle nagyrabecsült Spártában látta, hogy a polgárnők politikai jogok nélkül is tekintélyes állást vívtak ki maguknak. Hogy tehát a IV. században megújuló mozgalom el ne fajuljon, mérlegelnie kellett a női követeléseket.

Már ő is felismerte, hogy egy teljesen *férfias* kultúra, amilyen a görög, később a római volt, s amilyen még tényleg a miénk is, teljes összhangot nem érhet el. A felmerülő mozgalmat tárgyilagosan vizsgálja, a kérdést higgadtan taglalja és a maga korának lélektani felfogása alapján ad feleletet.

Platón az első állambölcselő, ki igyekszik megérteni a nőt s belátása alapján támogatja jogos törekvéseiben. Nem ő veti fel először az irodalomban e kérdést. Így a túlságosan pajzán Aristophanés is több vígjátékában (Lysistraté, A nők ünnepe, Nőuralom), persze a maga reakciós arisztokrata életfelfogása alapján, erős szatirával viszi színpadra a politikai jogokra vágyó nőknek, sőt a már kivívott női uralomnak ferdeségeit.

Platón az «Állam» című nagy dialógusában tárgyalja e kérdést. Nem utópista államregénynek szánta e művét; a féktelen athéni demagógiától visszarettenve, gyakorlati célból mutatta be az államnak a maga felfogása szerint helyes szervezetét, amelynek hivatása lakosait komolyan nevelni, foglalkoztatni és igazi boldogsághoz juttatni.

A legszigorúbb és legmodernebb felfogással *szakszerű* foglalkozáshoz kívánta juttatni az embereket, szemben az athéni felfogással, mely a polgárt a legkülönbözőbb hivatásokra egyformán alkalmasnak fogta fel. Élesen hangsúlyozta a szakszerűséget, mert csak *egy* foglalkozásban válhatik tökeletessé az ember.

Ma már primitív lélektani felfogása szerint, mely a vágyakat a gyomorba, az érzést és bátorságot a szivbe, a gondolkodó észt az agyba helyezte el, három rétegre osztotta fel államát. A vágyakat kielégíti a munkásosztály (földmívelők, iparosok és kereskedők); benne a nőnek a férfival egyformán tevékeny szerepe van s ez osztállyal Platón a legkevesebbet törődik, mert teendőit az antik társadalom a mai gépek híján alsóbbrendűnek, rabszolgainak tekintette.

Annál bővebben fejtegeti az állambölcselő a bátorságot képviselő katonák és tisztviselők teendőit, szintúgy az észnek megfelelő uralkodó osztály hivatását. Az «Állam» ötödik könyve a nőknek van szentelve s e «feminista könyv» egynémely tétele Platón filozófiai rendszerén túl is megtartotta értékét.

Alapmeggyőződése, hogy természeténél fogva a két nem között különbség nincsen; a férfi ép oly emberi lény, mint a nő, csakhogy erősebb. S e tételt végiggondolva, Platón az államban a nő állását illetőleg két természetes és megcáfolhatatlan következtetést von le.

Először: *a nőnek ép oly joga van iskoláztatásra és műveltségre, mint a férfinak; ép úgy kell őt tehát oktatni testi erejének kifejlesztésére és szellemének kimívelésére, mint a férfit.*

Platón azt is követeli, hogy a két nemet együtt neveljék, nemcsak azért, mert férfi és nő természeténél fogva azonos, hanem azért is, mert későbbi feladataik is közösek. Közös hivatásuk és közös munkájuk lesz; együtt kell tehát hivatásukra előkészülniök.

Ha pedig a nők azonos lényük alapján ép oly műveltséghez jutottak, mint a férfiak s ép oly vizsgálatokon mentek keresztül, akkor következik

másodszor: *a nőknek is megvan a joguk, hogy az államban nemcsak tisztviselők és katonák legyenek, hanem a legfelsőbb, vagyis az uralkodóosztály teendőiben is részt vegyenek.*

E két tétel szerint tehát a nőknek ép úgy ki kell fejleszteniök megfelelő iskolákban testi és szellemi erejüket, mint a férfiaknak, még pedig Platón szerint közös órákban és közös módszer alapján.

A görög éghajlat megengedte, hogy a testi nevelés meztelenül folyjon, hisz ezért gimnázium (meztelen gyakorlótér) az iskola neve, melytől azonban Platón minden tisztátlan gondolatot visszautasít. A meztelenség legjobb védelme a tiszta benső erkölcsiség, mely rosszra nem is gondol, ha meztelen testet vagy meztelen szobrot lát.

A nők tehát megtanulják a lovaglást és a fegyverek használatát. Mint a mondabeli amazonok, ők is harcba vonulnak, talán nem is külön hadosztályokban. Hogy pedig ez nem lehetetlen dolog, bebizonyították Cæsar és Tacitus tanusága szerint a régi germánok feleségei. S vajjon a most lefolyt világháborúban nem hatoltak a nők egészen a tűzvonalig, mint sebkötöző és frissítőt nyújtó betegápolók?

De ha a nőnek ily jelentős hivatást juttat Platón a maga államában, mikép képzelte el a családi életet?

A filozófus végiggondolta rendszerét és nem tért ki a tények logikája előtt.

Két dolgot nem végezhet a férfi, tehát a nő sem. Ha teljes idejét leköti az állami hivatása, akár a tisztviselői és katonai, akár az uralkodó osztályban, nem lehet háziasszony, sem pedig családanya.

A benső összhangot, a boldogságot nem a családi élet, hanem az egységes, közös állami élet biztosítja.

Ha a férfiak önálló családot alapítanának, a polgároknak nem volnának többé zavartalanul közös örömeik és szenvedéseik; gondolataik őket a közös boldogságtól a családi boldogság felé vonnák s így az állam egysége és ereje megroppanna. Hogy tehát az élet valódi hivatása, az összességért való önfeláldozó munka megvalósítható legyen: a férfit és nőt egyaránt fel kell menteni a családi élet aprólékos teendőitől és bajaitól. Amint együtt nevelkedtek, tovább is együtt élnek; fenntartásukról az állam gondoskodik, mert a tisztviselői és uralkodó osztályban magánvagyon nincsen.

Ily intézmény keretében tehát az embereknek idejük és módjuk van a legszebb állami célokért lelkesedni és munkálkodni. Az ész teljesen győzedelmeskedik az érzékek fölött: a szerelem szabad s az emberi faj fenntartásában nemcsak a szaporodás fontos, hanem a kiválasztás, a tökéletesítés, a felsőbbrendű ember fejlesztése is — mily nietzschei gondolat! — s ezért az állam polgárai azt is eltűrik, hogy életkor és tehetség szerint párosítsák őket a bölcs belátók.

Hogy pedig a nőnek ereje és ideje legyen az állam javáért dolgozni, a születendő gyermekek gondozását bölcsődékben és gyermekkertekben hivatásos egyénekre bízzák.

Platón így a nő benső lénye iránt teljesen közömbös; nem látta meg a családi életben a végtelen erkölcsi erő és boldogság forrását. Szerinte a nő nemi szempontból teljesítette hivatását, ha gyermekeket adott az államnak; anyai érzelmeknek társadalmában nincs helyük. Azt sem lehet tagadni, hogy Platón következetlen volt a nő felfogásában. Állama megadja neki a teljes politikai egyenlőséget, de elveszi tőle a választás jogát, hogy kitől szüljön gyermeket s így a nő az állam vagyonává sülyed le.

Ennek bizonyára kultúrtörténeti oka van. Athénben a családi élet nem elégítette ki a művelt férfit; a nő végtelenül alacsony fokon élt házi otthonának, s így élettársa a nagyműveltségű hetérák társaságában keresett kárpótlást. Ha tehát Platón a családi életet államából kirekeszti, az athéni viszonyokhoz képest nem soktól fosztotta meg a nőt.

Annál többet juttat azonban a művelt nőnek. Dialógusaiban Aspasia oly nagy tekintély, hogy Sókratés is tanul tőle beszédművészetet. Még magasabb polcon áll egy másik nő, Diotima, ki Athén legműveltebb társaskörében az életművészet mestere és Platón hasonlíthatatlanul bűvös «Symposion»-jában az ő ajkáról hangzik el a szerelemről a legfenségesebb gondolatok sorozata.

Persze rögtön akadtak, kik a filozófus merész

reformeszméit hevesen megtámadták: Sókratés egy másik tanítványa, Xenophón, és még határozottabban magának Platónnak legnagyobb tanítványa, Aristotelés. Nem sejtették, hogy a női jogok hatalmas hirdetője a lángész éleslátásával tekintett a történeti fejlődés szükségszerű következményeibe. Mindketten visszautasítják Platón álláspontját, hogy a nő ép olyan, mint a férfi. Xenophón szerint a férfiban a bátorság a fő lelkivonás, ezért hivatása a házon kívüli munka, a politika és háború; viszont a nőnek fő lelkivonása a félelem és a vele kapcsolatos óvatosság, mely őt az otthon ápolására és a házba szállított javak őrzésére teszi hivatottá.

Még ridegebben hangzik Aristotelés tétele «Politiká»-jában: hogy a férfi természeténél és alkotásánál fogva kiválóbb, mint a nő; a férfi hivatása tehát, hogy uralkodjék, a nőé pedig, hogy uralom alatt legyen.

Platón egészen más szerepet juttat a nőnek az államban. Mily modernül hangzik, hogy akadémiai előadásaihoz nőket is bebocsátott, nemcsak nejét és unokahugát, hanem másokat is, kiket értelmességük mély gondolatainak megértésére képesített. Ime a női egyetemi hallgatók legelső képviselői Platón akadémiájában!

Sőt egyik forrásunk tovább megy és közli, hogy nőhallgatói «férfiruhába öltözve jelentek meg előadásainak hallgatására». Mennyire emlékeztet e megjegyzés Anatole France «A fehér kövön» című regényének utolsó fejezetére! Az itt rajzolt társadalomban férfiak és nők egyformán öltözködnek; kiki egyformán azt a munkát végzi, melyet tehetsége számára kijelöl, és valóságos *sérelem-*

számba megy, ha férfi ajka a nővel szemben bókra merészedik.

Egy ilyen szociális társadalom igazán Platón szellemének felelne meg.

Vajjon erre az eredményre jutnának *női* feministáink is, ha végiggondolnák tételeiket? Tudnának szerintük is *idáig* fejlődni a nők? És vajjon kívánatosnak tartanák, hogy ennyire átalakuljon az emberi társadalom? . . .

KÖNYV-TÁRA

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYV-TÁR